

STUDIA IBERICA
et
AMERICANA

*Journal of Iberian and Latin American
Literary and Cultural Studies*

Year 8 - Issue 8 - Dec. 2021

General Editor and Coordinator

Enric Mallorquí-Ruscalleda

(Indiana University-Purdue University Indianapolis)

***HISTÒRIES DE VIDA:
DOCUMENTACIÓ I LITERATURA***

Ad Hoc Editor

Vicent Josep Escartí

(Universitat de València / IIFV)

ISSN: 2327-4751 (print)

ISSN: 2327-476X (online)

© *Studia Iberica et Americana*, Department of World Languages and Cultures, Program in Spanish, Indiana University School of Liberal Arts, Indiana University-Purdue University, Indianapolis, 425 University Blvd., Indianapolis, IN 46202 USA

Front Cover, graphic design, electronic edition, layout, and proof reading and copy-editing: María A. Fuentes Ibáñez, Cristóbal Macías Villalobos y Enric Mallorquí-Ruscalleda.

Studia Iberica et Americana is published under the auspices of the Department of World Languages and Cultures of the Indiana University School of Liberal Arts at Indiana University-Purdue University, Indianapolis, in collaboration with the Center for Medieval Studies-University of São Paulo, University of Girona, Prometeo/ISIC-IVITRA/University of Alicante, the Seu Universit ria de la Nuc a (Alicante), Pablo de Olavide University, and the University of California-Santa Barbara (Center for Catalan Studies).

The authors have attempted to trace the copyright holders of all the images reproduced in this publication and apologize to copyright holders if permission to publish in this form has not been properly obtained. If any copyright materials has not been acknowledged please write and let us know so we may rectify it. In any case, *Studia Iberica et Americana* does not accept responsibility for a third party potential copyright infringement.

Studia Iberica et Americana does not accept responsibility for views expressed in articles, reviews, and other contributions that appear in its pages.

STUDIA IBERICA *et* AMERICANA

*Journal of Iberian and Latin American
Literary and Cultural Studies*

EDITORIAL BOARD

FOUNDER, EXECUTIVE DIRECTOR AND EDITOR-IN-CHIEF

ENRIC MALLORQUÍ-RUSCALLEDA

Indiana University School of Liberal Arts at Indiana University-
Purdue University Indianapolis

Institute for European Studies (EURO), Indiana University Bloomington
Delegación de Indiana, Academia Norteamericana de la Lengua Española (ANLE)

Higher Cooperative Research Institute (ISIC)-International Virtual Institute
of Translation (IVITRA), University of Alicante

Center for Medieval Studies, University of São Paulo

Centre Internacional d'Estudis Avançats d'Història de la Corona d'Aragó,
University of Alicante

Internationales Institut für Iberisches Studien, University of Bamberg
& University of Alicante

Center for Catalan Studies, University of California-Santa Barbara
GLOCAL-SOAS, University of London

EDITORS

ANTONIO CORTIJO OCAÑA (Co-founder)

University of California-Santa Barbara

Center for Catalan Studies, University of California-Santa Barbara

Higher Cooperative Research Institute (ISIC)-International Virtual Institute
of Translation (IVITRA), University of Alicante

Center for Medieval Studies, University of São Paulo

Centre Internacional d'Estudis Avançats d'Història de la Corona d'Aragó,
University of Alicante

Internationales Institut für Iberisches Studien, University of Bamberg
& University of Alicante

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

JEAN LAUAND

Center for Medieval Studies of the University of São Paulo

ISIC-IVITRA, University of Alicante

VICENT MARTINES (Co-founder)

University of Alicante

Higher Cooperative Research Institute (ISIC)-International Virtual Institute
of Translation (IVITRA), University of Alicante

Center for Catalan Studies, University of California-Santa Barbara

Center for Medieval Studies, University of São Paulo

Centre Internacional d'Estudis Avançats d'Història de la Corona d'Aragó,
University of Alicante

Internationales Institut für Iberisches Studien, University of Bamberg
& University of Alicante

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITOR

CRISTÓBAL MACÍAS

Universidad de Málaga

REVIEW EDITOR

JORGE GARCÍA LÓPEZ

Universitat de Girona

EDITORIAL BOARD

Nadia Altschul, University of Glasgow
Roberta Alviti, Università degli Studi di Cassino e del Lazio Meridionale
Vincent Barletta, Stanford University
Fernando Bayón, Universidad de Deusto
Marina S. Brownlee, Princeton University
Laura Borràs Castanyer, Universitat de Barcelona
Debra Ann Castillo, Cornell University
Matilde Conde Salazar, Consejo Superior de Investigaciones Científicas
Justo Cuño Bonito, El Colegio de América - Pablo de Olavide University
Nancy de Benedetto, Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Raquel Chang Rodríguez, The Graduate Center - CUNY
Trevor J. Dadson, Queen Mary, University of London - Fellow of the British Academy
Jean Dangler, Tulane University
Cecilia Enjuto Rancel, University of Oregon
Luis Fernández Cifuentes, Harvard University
Ruth Fine, Hebrew University of Jerusalem
Eugenia Fosalba Vela, Universitat de Girona
Dian Fox, Brandeis University
Barbara Fuchs, University of California, Los Angeles
Enrique García Santo-Tomás, University of Michigan-Ann Arbor
Ruth Hill, Vanderbilt University
Dominic Keown, Cambridge University
Ignacio López-Calvo, University of California, Merced
Ángel G. Loureiro, Princeton University
Mar Martínez-Góngora, Virginia Commonwealth University
Manuel. M. Martín-Rodríguez, University of California, Merced - Academia Norteamericana de la Lengua Española
Bienvenido Morros Mestres, Universidad Autónoma de Barcelona
Gonzalo Navajas, University of California, Irvine
Robert Patrick Newcomb, University of California, Davis
Eva Núñez Méndez, Portland State University
Xosé M. Núñez Seixas, Ludwig Maximilians University Munich
Fernando Operé, University of Virginia
Sandra Pérez Preciado, California State University, Long Beach

Yuri Porras, Texas State University-San Marcos
Hans-Ingo Radatz, Bamberg University
Joan Ramon Resina, Stanford University
Elena del Río Parra, Georgia State University
Lydia H. Rodríguez, Indiana University of Pennsylvania
Rosabel Roig-Vila, University of Alicante
Connie Scarborough, Texas Tech University
(†) **Lía Schwartz**, The Graduate Center-CUNY
(†) **Ronald E. Surtz**, Princeton University
Jesús Torrecilla, University of California, Los Angeles
José Luis Villacañas Berlanga, Complutense University of Madrid

FROM THE DEPARTMENT OF WORLD LANGUAGES AND CULTURES
OF THE INDIANA UNIVERSITY SCHOOL OF LIBERAL ARTS AT IUPUI

Thorsten Carstensen
A. Kate Miller
Rosa Tezanos-Pinto (Also, Academia Norteamericana de la Lengua Española)
Josh Prada
Iker Zulaica Hernández

STUDIA IBERICA *et* AMERICANA

*Journal of Iberian and Latin American
Literary and Cultural Studies*

Studia Iberica et Americana (SIBA) is an international, double-blind, peer-reviewed journal hosted by Department of World Languages and Cultures of the Indiana University School of Liberal Arts at Indiana University-Purdue University, Indianapolis. It is published annually (December) in digital format (and in print on demand). Founded in 2013 by Professor Enric Mallorquí-Ruscalleda, *SIBA* is product of an international consortium formed by the following universities: Department of World Languages and Cultures of the Indiana University School of Liberal Arts at Indiana University-Purdue University, Indianapolis, Center for Medieval Studies-University of São Paulo, University of Girona, Prometeo/ISIC-IVITRA/University of Alicante, the Seu Universitària de la Nucia (Alicante), and Pablo de Olavide University. In addition, the journal is also sponsored by the Center for Catalan Studies (University of California-Santa Barbara).

SIBA seeks to publish original high-quality scholarly articles which may contribute to the advancement of Iberian and Latin American studies, including the Caribbean, while fostering the articulation of new and innovative approaches in these and related fields. It welcomes work in any period from the Middle Ages to the twenty-first century and in any of the linguistic and cultural manifestations encompassed by the aforementioned domains. Submissions may be in English, Spanish, Portuguese, Catalan or Galician.

Manuscripts should be in MS Word format, submitted electronically as an email attachment to our email address: emallorq@iu.edu. We also welcome:

— Both books for review or unsolicited reviews. In the case of books for review, please send them to:

Prof. Dr. Enric Mallorquí-Ruscalleda
Department of World Languages and Cultures
Indiana University School of Liberal Arts
Indiana University-Purdue University Indianapolis
Cavanaugh Hall 539C
425 University Blvd.
Indianapolis, IN 46202

— Monographs dealing with any of the areas/periods covered by *SIBA*.

— Proposals for volumes of collected essays. In this case, abstract, title and name of the collaborators should be sent, along with a short general abstract.

SIBA employs double blind reviewing, where both the referee and author remain anonymous throughout the process.

INDEXATION

SIBA is a member of The Council of Editors of Learned Journals (CELJ) (An allied organization of the Modern Language Association) and it is already indexed in the following databases:

- Council of Editors of Learned Journals (CELJ)
- MLA (Modern Language Association) Directory of Periodicals
- ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities)
- CIRC (Clasificación Integrada de Revistas Científicas)
- LATINDEX (33/36)
- MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)
- Norwegian Register for Scientific Journals, Series and Publishers
- ProQuest - Serial Solutions
- ProQuest - Ulrich's Knowledgebase
- Ulrichs Web-Global Serials Directory
- Journal Scholar Metrics (University of Granada)
- Google Scholar Metrics
- Ranking REDIB de Revistas Científicas Iberoamericanas (Clarivate Analytics)
- Regesta Imperii
- Portal del Hispanismo (Instituto Cervantes)
- In-Ref-Hispanismo (Índice de referencia de revistas digitales abiertas del Hispanismo)
- Catalogo Italiano dei Periodici (ACNP)/Italian Periodicals Catalogue (ACNP)
- GrinUGR (University of Granada)
- Atlas de Humanidades y Ciencias Sociales (University of Granada)
- AISC (Associazione Italiana di Studi Catalani)
- Worldcat
- Philobiblon Resource List (University of California-Berkeley)
- The Library of Congress (USA)
- Biblioteca Virtual de Biotecnología para las Américas (Universidad Nacional Autónoma de México)
- The Linguist List
- NKFIH 2018 Projekt Dokumentáció
- DIALNET (Universidad de La Rioja)
- Index Copernicus International
- HCERES - High Council for Evaluation of Research and Higher Education

TABLE OF CONTENTS

MONOGRÀFICO

HISTÒRIES DE VIDA: DOCUMENTACIÓ I LITERATURA

Ad Hoc Editor

Vicent Josep Escartí
(Universitat de València / IIFV)

VICENT JOSEP ESCARTÍ (Universitat de València / IIFV) <i>Històries de vida: documentació i literatura</i>	13
MARIA SAIZ (Universitat de València) <i>Les “folles fombres” al Romanç d’Eva e Blaquerna i al Llibre de meravelles de Ramon Llull</i>	17
JACOB MOMPÓ NAVARRO (Universitat Catòlica de València) <i>Delacions, odi, admiració i tortura. Experiències vitals d’un seguidor del “rabi” Miquel Vives. El procés inquisitorial de Dionís Montcada</i>	39
JOAN BARBERÀ (Generalitat de Catalunya / Departament d’Educació) <i>La mort d’Andreu Torres: un assassinat en l’Algemès de 1599</i>	61
ANNA MARIA COMPAGNA (Università degli Studi di Napoli Federico II) <i>Processi per magia nell’Archivio Diocesano di Napoli: prospettive di ricerca</i>	81
VICENT TEROL I REIG (Universitat de València) <i>Els avatars amorosos de Jerònima Verdejo</i>	95
ALEJANDRO LLINARES PLANELLS (Universidad de Málaga) <i>Els marginats socials com a “culpables” de “lo mal contagiós” en la València del segle XVII</i>	111
VICENT JOSEP ESCARTÍ (Universitat de València / IIFV) <i>Notícies sobre la celebració d’actes de fe a la memorialística valenciana del segle XVI i XVII</i>	127

RAFAEL ROCA (Universitat de València / IIFV) <i>Violencia y marginalidad en la València de la segunda mitad del Ochocientos (1847-1900)</i>	161
--	-----

PARTE ABIERTA

ANTONIO CORTIJO OCAÑA (University of California, Santa Barbara) <i>La Cançon de la Crosada (s. XIII) de Guillermo de Tudela. Traduc- ción al inglés (LXVI-CXXXI) (II)</i>	177
JILL FORTIN (Indiana University, Bloomington) <i>Fugir era el més bell que teníem i la representació de l'exili post- memorial</i>	211
EMAN AHMED KHALIFA (Universidad de Minia, Egipto) <i>El ser humano en tiempos de pandemia, entre el pánico y la espe- ranza: lectura de Cien años después de Alberto Vázquez Figueroa</i>	225
ANTONIO MARRERO ALBERTO (Universidad Adolfo Ibáñez, Chile) <i>De exequias y catafalcos: el pintor Muñis y el túmulo en honor al Delfín de Francia, Santiago de Chile (1712)</i>	249

Històries de vida: documentació i literatura

VICENT JOSEP ESCARTÍ
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA / IIFV

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

La lectura dels treballs que conté aquest dossier que presentem ara —i d'altres d'un estil semblant que han aparegut darrerament—,¹ ens mostra que, situats a la vora de la literatura, de la historiografia i de la documentació administrativa, es troben tot un seguit de textos dels segles XIII al XIX que, encara que poden trobar-se perfectament etiquetats segons les nomenclatures a l'ús —literatura, processos judicials, memòries, informes, confessions, cartes o epístoles, articles de premsa, etc.—, en alguns casos —justament per la informació que contenen—, ultrapassen aquella classificació inicial i es converteixen en una font inestimable per a la construcció de les biografies i el coneixement de les mentalitats i, més encara, per descobrir un seguit d'aspectes que sovint passen desapercebuts o, simplement, no fan acte de presència en un altre tipus d'escrits, ni documentals, ni literaris. En certa forma, són textos que trenquen els motlles i destaquen sobre el conjunt, per la informació inusual que ens aporten, freqüentment sobre homes i dones dels quals no sabem molt més enllà del seus noms.

Textos que, a la fi, posseeixen, ara, un interès inequívoc per a la construcció de la història del nostre passat, com a fonaments per a la reconstrucció d'històries de vida i, en especial, dels sectors més desvalguts i més perseguits d'aquelles societats pretèrites. Els textos dels processos, per exemple, es converteixen, despulats del valor jurídic, en documents biogràfics, en testimonis fefaents de les experiències vitals d'un seguit de personatges —dones i homes anònims,

¹ * Aquest dossier forma part dels treballs que s'inclouen en els projectes AICO 2021/099 “Violència de gènere i identitats: edició i estudi de documentació valenciana per a la construcció de biografies marginals II (ss. XVI-XVII),” de la Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital de la Generalitat Valenciana i PGC2018-097011-B-I00 “*Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral*,” del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

insistim— que, si no són recuperats amb l'exhumació erudita, romanen ocults per al coneixement de la nostra societat. Normalment, a més, aquest tipus de *documentació* —per donar-li un nom genèric—, no és la que acostumem a trobar referenciada en els llibres d'història a l'ús, no és la que investiguen els estudiosos de la literatura o de la llengua: són textos molt sovint situats als marges de *tota* la historiografia, i doncs, requereixen, encara, una gran atenció. Són textos que mostren comportaments i passions més enllà del que esperaríem i fan veure pulsions humanes de gents que, en molts casos, vivien al marge de la llei o patien l'abús dels sectors dominants, per la seua condició de sexe, identitat, ètnia, creences religioses, o altres qüestions.

En el monogràfic que presentem ara, ens trobem amb set capítols elaborats per especialistes de diferents disciplines i que han aportat les seues recerques que, sovint, són mostra de l'estat actual i les tendències de la investigació en el camp dels documents que podem situar, com ja hem dit, en els marges de molts espais.

Així, en primer lloc trobem el treball “Les «folles fembres» al *Romanç d'Evast e Blaquerna* i al *Llibre de meravelles* de Ramon Llull,” on Maria Saiz, de la Universitat de València, ens aproxima a la concepció de la prostitució, en dues obres del mallorquí del segle XIII, Ramon Llull. El segon treball és de Jacob Mompó Navarro, de la Universitat Catòlica de València, “Delacions, odi, admiració i tortura. Experiències vitals d'un seguidor del «rabí» Miquel Vives. El procés inquisitorial de Dionís Montcada,” on se'ns fa veure com era la vida dels conversos que intentaven mantenir les seues tradicions religioses familiars en un context de clandestinitat. Tot seguit trobem el capítol de Joan Barberà (Generalitat de Catalunya. Departament d'Educació), “La mort d'Andreu Torres: un assassinat en l'Algemesí de 1599,” on ens aporta detalls sobre la mort d'un personatge que, en definitiva, ens forneix de dades sobre la seua vida. També d'aquell mateix segle XVI ens trobem amb les casos de bruixeria en terres itàliques comentats per Anna Maria Compagna (Università degli Studi Federico II - Napoli) al seu treball “Processi per magia nell'Archivio Diocesano di Napoli: prospettive di ricerca.” Per la seua banda, Vicent Terol, de la Universitat de València - Arxiu Municipal d'Ontinyent ens segueix oferint dades sobre la sort de les dones en aquells segles i, també, a partir de la documentació processal, al seu article que porta per títol, “Els avatars amorosos de Jerònima Verdejo.” Hi segueix Àlex Llinares Planells, de la Universidad de Málaga, que aporta un article que duu per títol “Els marginats socials com a «culpables» de «lo mal contagiós» en la València del segle XVII” i on

fa una reflexió sobre els sectors de la societat més marginals i sobre els quals es feien recaure les culpes de les catàstrofes col·lectives. L'estudi de Vicent Josep Escartí, de la Universitat de València, "Notícies sobre la celebració d'actes de fe a la memorialística valenciana del segle XVI i XVII," per una altra banda, ens tracta de situar a l'altre costat de la frontera: el poder reprimia tot allò que no li era favorable i la seua imatge impressionava els memorialistes. Finalment Rafael Roca Ricart, també de la Universitat de València, ens acosta, amb "Violència y marginalidad en la València de la segunda mitad del Ochocientos (1847-1900)," al món complex i violent que recollia sovint la premsa i que ens mostra la presència d'estaments desfavorits i vinculats al crim en una ciutat com València al segle XIX.

Comptat i debatut, les aportacions reunides ací són, només això: exemples de fragments de biografies —de vegades més personals, altres, més *col·lectives*— reconstruïdes a partir de textos i de documents molt sovint negligits o que poden semblar, d'entrada, escassament atractius. Algunes, però, a partir de la literatura —amb tot el que això comporta. Però, en definitiva, són retalls de vides, de biografies —quotidianes o no— de gent quasi totalment anònima, que ens remetent a trajectòries humanes del passat i això ens el pot fer veure des d'una òptica ben diversa.

Les “folles fembres” al *Romanç d’Evas* e *Blaquerna* i al *Llibre de meravelles* de Ramon Llull

MARIA SAIZ
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: Medieval prostitution has great value as an element of historical analysis, as evidenced by the interest aroused by critics in recent decades. The way it is depicted in the literature of the period is another example of the relevance of these stigmatized women who, at the same time, fulfilled an important social function. In the spiritual reform of the society of his time, Llull did not neglect prostitutes either. Throughout the *Romanç d’Evas e Blaquerna* and the *Llibre de meravelles*, the “fembres peccadrius” are presented as lustful characters who make men sin, but also as beings condemned by their social condition. Llull criticizes the tolerance shown by urban authorities towards prostitution and focuses on the possibility of redemption for prostitutes: he exposes some mechanisms of conversion and proposes alternatives for these “fembres de bordell,” through various passages from his best-known literary works.

Key Words: Middle age, women, prostitution, Ramon Llull, history of sexuality.

Resumen: La prostitución medieval tiene un gran valor como elemento de análisis histórico, como se evidencia en el interés suscitado por la crítica en las últimas décadas. Su plasmación en la literatura de la época es una muestra más de la relevancia de estas mujeres estigmatizadas que, a la vez, cumplen una función social importante. En la reforma espiritual de la sociedad de su tiempo, Llull tampoco deja de lado a las prostitutas. A lo largo del *Romanç d’Evas e Blaquerna* y del *Llibre de meravelles* las “fembres peccadrius” se presentan como personajes lujuriosos que hacen pecar a los hombres pero también como seres condenados por su condición social. Llull critica la tolerancia que muestran las autoridades urbanas hacia la prostitución y se centra en la posibilidad de redención de las prostitutas: expone algunos mecanismos de conversión y propone alternativas para estas “fembres de bordell,” a través de diversos pasajes de sus obras más conocidas en el ámbito literario.

Palabras clave: Edad Media, mujeres, prostitución, Ramon Llull, historia de la sexualidad.

1. Les “fembres pecadrius”: entre la marginació i la legalitat

En la perifèria de les societats potser es troben els fenòmens més interessants i, sens dubte, encara ara els menys estudiats.¹ La història de les mentalitats, que forma part de la història de les societats, no pot deixar de banda els individus que se’n situen al marge i ajuden a compondre el panorama heterogeni del moment. Són una gran multitud, els personatges anònims que han estat bandejats per la societat de què van formar part i per la història posterior que els ha contat. Entre aquests oblidats es troben les dones que exerceixen l’ofici més vell del món: les prostitutes.

Podem encabir la història de la prostitució en tres àmbits més amplis: la història de les dones, la història de les marginalitats i la història de la sexualitat, de manera que es fa necessari definir-ne les tres categories segons la consideració que en feu l’edat mitjana.

Com ja afirmava Klapisch-Zuber (1990) la dona se situa al marge de les categories medievals, no ocupa cap lloc en l’esquema de la societat trifuncional: la jerarquia d’ordres i condicions no contempla una “condició femenina.” A l’edat mitjana, la categoria *dona* no es caracteritza per les distincions professionals, sinó pel seu cos, pel seu sexe i per les relacions amb els grups familiars. Així, la seua personalitat jurídica i l’ètica es descriuen amb relació als homes i fou només amb el temps que se’ls atorgaren distincions socials i activitats professionals que matisaven els models de comportament que proposaven (Klapisch-Zuber 144). Tot i que en la vida diària existia una presència constant del femení —encara que fos subordinada— (Wade 13) la societat i el pensament medievals estaven governats per una teologia i una moral evidentment masculines. La consideració que es té de la dona es veu reflectida en la literatura de l’època, i prompte generà l’anomenada *Querelle des femmes*, una disputa europea entorn la condició femenina, sobre el que eren, podien i havien de ser les dones (Bock 13), a l’empara de la qual es proferí un gran nombre de textos, tant profemenins com misògins.

La misogínia medieval, però, beu de la tradició precedent. D’una banda es fonamenta en el context mèdic, que havia fomentat una imatge negativa de la dona a través de diversos aspectes: la menstruació, substància depuradora però també verinosa; la idea de la dona com a home físic amb les parts reproductives posades al revés, o el sistema

¹ Volem fer constar que aquest treball s’ha beneficiat de l’Ajuda del Programa de Formació de Professorat Universitari (FPU) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

dels humors segons el qual la dona tenia una altra imperfecció, la natura freda i humida (Archer 23-25). Alhora, aquesta teoria s'entén en la concepció generalitzada —que prové d'Aristòtil— de la dona com a home imperfecte, i en el context cristià que segueix la interpretació de Sant Agustí i llig en el Gènesi el paper d'Èva com a porta del pecat que ha entrat al món, així com en els diversos comentaris negatius que es troben a la Bíblia —font ineludible per a l'home medieval— els escrits patristics i escolàstics (Archer 21-26). A més, la misogínia com a tema literari s'enceta amb la sàtira VI de Juvenal, que s'erigirà en model per a la literatura misògina conreada als segles XIII-XV. Aquesta postura condemnatòria serà confrontada per arguments a favor d'una actitud més benèvola, però sempre partint de la inferioritat física i moral de la dona (Archer i Riquer 91-93).

El segon àmbit en què creiem que s'ha d'encabir la història de la prostitució és el dels marginats. El marginat tampoc no forma part de l'esquema tripartit que domina l'edat mitjana: no apareix als escrits que analitzen les divisions socials medievals, i no està present en les obres que il·lustren els estaments. En canvi, apareix com a resultat de la negació individual o de grup de l'ordre dominant, de les normes de convivència acceptades i de les lleis vigents (Geremek 1990, 176). Tot i que en són una gran multitud, els marginats resten semiocults per a les fonts, desterrats dels arxius de la consciència social, però alhora són molt presents en els arxius judicials i policials, fonts indispensables per als historiadors que volen fer llum sobre aquests silenciats.²

Cal tenir en compte, però, que la noció de marginalitat s'ha des-construït, perquè els sistemes normatius són plurals en una mateixa societat, perquè la percepció del marge varia en funció de la posició que ocupa al grup i perquè les normes i els marges conformen dues polaritats entre les quals s'estenen àrees grans, incertes i canviants (Rossiaud 2010, 16).

Les prostitutes es troben dins dels paràmetres de la marginació, formen part d'aquests individus damnosos que cal excloure, que s'estableixen en els límits de la societat. Podem definir les prostitutes de la baixa edat mitjana com a marginades perquè la societat les engloba, en tant que formen part del nucli social, però no les assimila dins d'aquest nucli social, en la mesura en què viuen a la ciutat però no participen ni

² Quant a una anàlisi del terme marginat referit a l'edat mitjana, veg. Schmitt (1978) i Geremek (1987), que se centra específicament en la capital francesa. Per a un estat de la qüestió sobre la marginalitat, veg. Ladero (1999). Més recents són els diversos estudis sobre marginalitat a la Corona d'Aragó; per citar-ne només alguns, veg. Escartí i Roca (2020) i Escartí (2021).

conviuen amb les altres dones (Figuerola 151). Tanmateix, les “fembres de bordell,” les meretrices de prostíbul, se situen en el límit entre el que la crítica francesa ha anomenat marginals “de l’entre-deux” (Jean-Claude Schmitt) i “marginiaux établis” (Claude Gauvard), ja que són minoritàries al si de les dones venals (Rossiaud 2010, 16-17). Encara una altra precisió: la marginalitat depén de la condició dels actors que participen en la prostitució. Si l’acte de prostitució el comet un individu casat, si la dona que trau rèdit econòmic del seu cos està casada o si el qui en gaudeix és un eclesiàstic, ni la prostitució ni els individus que hi participen no es poden considerar marginals (Bennassar 13).

D’altra banda, quan tractem la prostitució cal tenir en compte que el fenomen s’entén plenament en les consideracions medievals sobre la sexualitat, el tercer àmbit en què cal encabir la història de la prostitució.³ La preocupació sobre la sexualitat es troba al centre del discurs dels teòlegs medievals. Les doctrines patristiques sobre la moral sexual, assentades sobre les consideracions de l’Antiguitat, la tradició hebrea i el saber mèdic de l’època, defensen aferrissadament la renúncia a la carn, símbol de pecat per excel·lència.

Tant els discursos moralitzants dels teòlegs i predicadors com els Llibres penitencials⁴ evidencien una moral que rebutja la concupiscència de la carn, en què el sexe només s’accepta dins del matrimoni i amb una finalitat evident: la procreació. L’exaltació de la continència i el domini del desig i les pulsions sexuals serà, doncs, el principi d’aquesta ètica sexual que dominarà el cristianisme d’aleshores ençà. És així com s’instaura el discurs eclesiàstic contra la luxúria.

Tanmateix, conscients que la realitat dels comportaments socials estava allunyada de les normes i la moralitat predicada, des dels inicis els Pares de l’Església fan concessions en aquest àmbit. De fet, és sant Agustí qui profereix la coneguda sentència “Aufer meretrices de rebus humanis, turbaveris omnia libidinus” (Agustí 1000). L’advertència que l’abolició de la prostitució, si fora possible, tindria conseqüències desastroses per a la societat serà l’argument justificatiu que seguiran molts teòlegs i predicadors medievals. La natura propensa de l’home

³ Per a una història de la sexualitat des de l’edat mitjana fins al segle xx, veg. Flandrin (1981).

⁴ Els penitencials, un nou gènere de literatura moral cristiana, van tenir una influència creixent en la configuració de la doctrina sexual catòlica entre finals del segle VI i principis del segle XI (Brundage 152). De fet, es pot considerar els Llibres penitencials, catàleg de pràctiques i perversions, com l’exploració primera i sistemàtica de les múltiples manifestacions del desig sexual. Aquesta indagació no restava al marge de la cultura, ni tan sols de la imaginació dels seus autors (Jacquart i Thomasset 205).

al desig carnal no deixa una altra opció a l’Església, que reconeix la prostitució com a característica inevitable de la societat mundana, un mal menor que s’ha de tolerar per a obtenir l’harmonia social, per a protegir el matrimoni. Un mal necessari en un món inevitablement imperfecte, que les autoritats han d’acceptar per a evitar pecats pitjors com la violació o la sodomia.⁵ Fixem-nos com ho exposa Francesc Eiximenis al conegut capítol de *Lo Crestià* “Per què la santa Esgleia e los prínceps sostenen les fembres públiques”:

Ara, és així que, jatsia que simpla fornicació ab fembra pública sia gran pecat, així com damunt és dit, e tal que la llei de Déu puneix, emperò, per tal quant natura humana és tota corrompuda e inclinada a aquest pecat, en tant que si aquest pecat era punit per la senyoria present, seria en gran perill que los hòmens no falssen major pecats, així com pecat d’adulteri e pecat contra natura, los quals són notables nocuments de la cosa pública, per tal·la senyoria dissimula aquest pecat de fornicació, e el permet (Eiximenis 155-156).

El menoret gironí admet la fornicació com a pecat però l’absol de condemna, perquè punir-lo només conduiria a cometre pecats majors. Per tant, la fembra pública medieval exerceix una funció social per a mantenir l’ordre establert en la comunitat, imprescindible per a canalitzar els desitjos sexuals masculins, fins al punt que se la considera tan necessària en la ciutat com una claveguera.⁶

En termes generals, en qualsevol societat hi ha tres polítiques possibles sobre la prostitució: la repressió, la tolerància o la institucionalització. I la documentació medieval testimonia les tres polítiques (Otis 9). Així, a l’edat mitjana la prostitució fou un fenomen dinàmic. El període comprés entre els segles XII i XV, la baixa edat mitjana, fou testimoni d’una evolució considerable de les polítiques públiques sobre la prostitució: de la primitiva actitud de tolerància s’evoluciona cap a una política d’institucionalització. A partir del s. XII, gràcies al creixement

⁵ Segons la documentació, aquestes pràctiques eren bastant comunes a l’època. Flandrin (394-397) n’exposa les raons i descriu com els celibataris, que constituïen la força de treball, tenien permès tenir relacions amb prostitutes a fi d’evitar que violaren les dones casades i les seues filles, tot i que les violacions continuaven sent freqüents; Viciano (332-333) n’exposa casos concrets.

⁶ Una glossa de mitjans segle XIII en un manuscrit del *De civitate Dei* deia “la dona pública és en la societat el que la sentina és a la nau i la claveguera al palau. Elimina la claveguera i tot el palau en serà infectat.” Tant aquesta glossa com l’argument citat adés del *De ordine* serviran d’argument constant als segles XIV i XV (Rossiaud 1986, 19).

urbà i al desenvolupament de l'economia monetària, la prostitució aconseguí un lloc en els sistemes de representació, i a poc a poc es considerà una qüestió social que requereix intervenció i supervisió públiques. El segle XIII, doncs, avançava cap al desenvolupament d'una política positiva sobre la prostitució i una intervenció governamental creixent en un àmbit que anteriorment s'havia deixat funcionar tot sol. Aquest "intervencionisme" va disposar les bases de la prostitució institucionalitzada de finals de l'edat mitjana, en què s'establiren i es protegiren els bordells municipals (Otis 25). És així com la luxúria troba el seu lloc de legitimació en els bordells municipals que s'instauren a les ciutats. Una altra sort havia de patir al segle XVI, quan seria fortament reprimida.⁷

Cal no oblidar, però, que la tolerància a la prostitució no estava exempta de matisos: les fembres públiques eren obligades a recloure's en un espai concret, en zones allunyades dels barris honestos, i havien de portar una indumentària diferent que les identificara com a tals. A moltes ciutats europees es disposen ordenances municipals que delimiten el lloc on s'ha d'instaurar el prostíbul públic, per evitar que s'escampe per altres indrets propicis. Vegem com ho defensa sant Vicent Ferrer en un dels seus sermons:

Lo quint peccat que és gran flux de sanch és puteries especials; sent Agostí fa qüestió si entre christians se poden sostenir bordells. Diu que hoc, bordells generals a una part de la ciutat, axí com los mesells qu'els fan estar apartats, per què la malícia no's pegue als altres: axí les dones públiques se peguen si estan entre los altres (Ferrer v. 3, 112).

Els bordells municipals es construeixen sovint amb fons públics i s'hi fixen un seguit de normes i reglaments que regulen fins i tot el preu que s'ha de pagar, que no acostuma a ser molt alt.⁸ A la Corona d'Aragó les primeres normes escrites sobre els prostíbuls daten del segle XIV

⁷ Per a una anàlisi més exhaustiva del procés, veg. l'estudi fundacional de Rossiaud (1986), així com els treballs d'Otis (1985) i Brundaje (1987). Per al tractament que en feu l'escolàstica, veg. Carpintero (2006).

⁸ La historiografia ha analitzat a bastament les ordenances municipals i la regulació dels prostíbuls. Són molts els estudis que s'hi ha dedicat, només per citar-ne alguns, veg. Viciano (2005) sobre la ciutat de Castelló; Narbona (160-200) sobre els bordells del territori valencià o Carboneres (1876) per a València; García Herrero (1989) pel que fa a Saragossa; quant a França, veg. els diversos treballs de Rossiaud citats i el d'Otis (1985) específicament per al Llenguadoc; sobre Barcelona, veg. Benito (179-220).

(Carré 45), i a França totes les ciutats del XV semblen tindre llur bordell municipal, teòricament reservat als celibataris (Flandrin 395).⁹

A més, a les prostitutes se les estigmatitza visualment seguint les mesures imposades pel IV Concili del Laterà, en què les autoritats eclesiàstiques fixaren uns principis que engendraren una política de segregació entre els fidels a Crist i els seus adversaris (Le Goff i Schmitt 491). En totes les ciutats es disposen ordenances que prohibeixen a les meretrus vestir-se amb determinades teles i colors i portar ornaments o objectes de luxe (García Herrero 310). Per exemple, havien de vestir amb joies i amb colors cridaners i no podien cobrir-se amb capes o abrics (Vinyoles 219). Tanmateix, cal tenir en compte que tot i que aquestes insígnies les estigmatitzaven, també eren una manera de protegir-los de possibles violències i abusos comesos (Carré 46).

2. El discurs lul·lià sobre la prostitució

Llull és indiscutiblement un home del seu temps, i per això no mostra cap especial interès per la condició femenina, que en la seua obra més aviat representa “l’altre, un altre de qui cal desfer-se per tal com ha jugat un paper no menyspreable en el seu passat pecaminós” (Badia 23). Però alhora és evident que l’obra lul·liana també en aquest àmbit presenta algunes particularitats que l’allunyen, en certa manera, de les formulacions misògines de l’època. Com afirma la crítica, en Llull no hi ha malvolença envers el gènere femení (Badia 131).

La imatge de la dona com a font de luxúria i temptació es reitera al llarg de l’obra del mallorquí —tant al *Llibre de Contemplació*, quan es refereix a la mateixa vida de l’autor, com en la ficció del *Romanç d’Evast e Blaquerna*¹⁰ o del *Llibre de meravelles*— però apareix acompanyada d’altres tipus de dones, dones castes, humils i intel·ligents que esdevenen models a seguir per a la resta de personatges.¹¹

⁹ Veg. la nota 5.

¹⁰ Veg. la nota 5 al treball de Badia (1981).

¹¹ Un exemple evident el trobem al *Llibre de Santa Maria*, en què els personatges femenins “són dones sàvies i belles que esdevenen model de conducta, envers les «males fembres» vicioses, perdudes sobretot per la luxúria, també models negatius per a la societat [...] Els personatges femenins del *Llibre de Santa Maria* constitueixen la plasmació de la capacitat que té la dona per esmenar conductes reprovables sempre que és capaç de reflexionar i d’actuar d’acord amb l’ordenació correcta de les intencions” (Ripoll 2016, 110-112). En aquesta línia, quant a la consideració femenina del beat, es fan indispensables els treballs de Badia (1981), Llinarès (1983) i Ripoll (2016), que especifiquen amb tot un seguit d’exemples el caràcter particular de Llull al si de la cultura del moment. Sobre el respecte de Llull per la intel·ligència femenina, veg. la nota 31 de Badia (2005).

Així doncs, si bé és cert que les consideracions lul·lianes responen a la cosmovisió del moment, de vegades el pensament del mallorquí s'inclina cap a apreciacions que mostren una visió més afable cap a la dona. Ja s'ha evidenciat com el beat reparteix equitativament als textos les culpes entre els homes i les dones (Badia 131). En alguns casos fins i tot ens sorprén la caracterització que els aplica. Fixem-nos en aquest passatge del capítol 139 del *Llibre de Contemplació*, "Con home es sencible de jelsia," en què exposa per què la luxúria, el pecat per excel·lència associat a la dona, és més assídua en els homes que en les dones:

Vos, Seyner Deus, siatz lausat e beneset, cor per so cor jelsia está pitz a home que a fembra, per aysó avetz pausada en fembra mes de vergoyna e de paor que en home per tal que les fembres estien per vergoyna e per paor que no fassen causes per les quals los homens esdevenen jeloses d'eles.

Per so cor natural causa es, Seyner, a les fembres que ajen mes de vergoyna e mes de paor que ls homens, per asó, Seyner, les fembres no an tan gran ocasió de eser en lo soyl de luxuria con los homens. Los quals homens no an tanta de castetat en jeneral con les fembres, cor vergoyna e paor priva de les fembres cogitacions e pensamens e ymajenacions de luxuria e per aysó son castes; e con vergoyna e paor no es en los homens a esgart d'aquela qui es en les fembres, per aysó estan los homens luxurioses en ymajenacions e en cogitacions e en remenbramens de luxuria, per los quals remenbramens e cogitamens esdevenen, Seyner, luxurioses e desobediens als vostres manamens (*LC* 139, 26-27).¹²

La confluència de la gelosia amb la luxúria i de la vergonya i la por amb la castetat mostren una propensió major de l'home a cometre el pecat de la carn. La luxúria envaeix les potències imaginativa i racional de l'home, mentre que la vergonya i la por que caracteritzen la dona l'allunyen del pecat de fornicació.

Tant Blaquerna com Fèlix, herois espirituals verges,¹³ apareixen temptats diverses vegades per personatges femenins, però juntament amb elles planen per les dues novel·les tot un seguit de personatges masculins poderosos, sovint clergues i burgesos, que es deixen emportar

¹² Quan es tracta del *Llibre de Contemplació (LC)* citarem en l'edició de NEORL fins al capítol 168, que es corresponen amb els dos volums del *LC* que hi ha editats, i a partir del capítol 168 emprarem l'edició d'Obrador, Ferrà i Galmés (1987-1989). Citarem sempre "(*LC* número del capítol, número del paràgraf)."

¹³ Per a una revisió teòrica de la visió de Llull sobre el sexe veg. Badia (2005).

per la luxúria i són fortament criticats pel nostre autor. Són diversos els passatges en què els personatges escometen el pecat de fornicació, sovint amb prostitutes o, com s’hi refereix Llull, amb *folles fembres*¹⁴ o *fembres de bordell*.

Al *Romanç d’Evast e Blaquerna* s’exposen diverses escenes que constaten la preocupació de Llull envers aquestes dones. D’entre els diversos oficis que el bisbe Blaquerna dona als canonges, un és l’ofici de plors. Al capítol 71 el canonge de plors es dedica a plorar per tot un seguit de pecadors, per tal que es consciencien dels seus errors, els abandonen i segueixen la primera intenció. Després de trobar-se amb jueus i una dona que pidola almoïna, veu les *fembres de bordell* a l’entrada de la ciutat i procedeix a plorar per elles, com ha fet amb la resta de personatges:

A l’entrant de la çitutat estaven fembres de bordel. Un jorn s’esdevench que·l canonge de plors passava per aquel loch he viu gran re d’aquelles fembres e asech-se costa elles e començà a dir aquestes paraules:

—Plorar vull los peccats d’aquestes fembres, que·s venen als demonis per un diner. Tot lo mon no val una anima e cascuna dona sa anima per un diner al demoni! A plorar me cové con lo princep no veda que en aquest loch aquestes fembres qui fan peccar los homens no estien. Ploren mos hulls con no es en esta çitutat qui precur que aquestes pobres fembres no aguesen aquest ofici.

Dementre que lo canonge plorava enaxí, les fembres de bordel plo-raven ensemps ab lo canonge e scusaven-se per pobretat (Llull 2009, 318-319).

El canonge de plors es lamenta que les dones es donen a aquest ofici pecaminós perquè són pobres. Però la preocupació per la pobresa s’emfasitza encara més al passatge: les dones, en afegir-se al plany, es justifiquen com a víctimes de la seua condició social.¹⁵ Que

¹⁴ Llull iguala totes les formes de fornicació i aplica igualment aquest terme a l’esposa adúltera, perquè se situa fora de la llei i perquè totes dues cometen el mateix pecat. En alguns exemples això dificulta saber si es refereix a prostitutes o a dones adúlteres (Badia 2007, 130-132).

¹⁵ El vincle entre fembres públiques i pobresa és evident, com ja va constatar Ros-siaud (1976) i com especifiquen tots els estudis posteriors. De fet, com que les prostitutes que lloguen el seu cos fan un treball, no està mal vist que cobren. Així s’entén que puguen fer almoïna amb eixos guanys. Veïem com ho exposa Eiximenis al capítol de *Lo Crestià* citat més amunt: “Ne els deu ésser tolt llur vil guany, car jatsia que vinga de pecat, emperò pus ella així vilment guanyant derroca e vilté si mateixa, seu és ço

les prostitutes ploren és un signe de penediment i enceta l'esperança en la redempció, perquè contra el pecat de luxúria, Llull proposa la constricció com a remei (Pardo 184), que ha d'anar acompanyat de la reflexió sobre la ignomínia del pecat, la meditació sobre la grandesa de Déu i el pensament en altres coses per a oblidar el pecat (Badia 130).

A banda d'excusar les dones, el canonge no les acusa, sinó que critica el "príncep," les institucions, les autoritats que en coneixen la situació i no hi fan res per a millorar-la. Per sort, intercedeix la gràcia divina per a resoldre la situació:

En plors era lo canonge ab les fembres e les gents qui passaven per la carrera n'avien pietat. Dementre que enaxí ploraven, un rich burgés qui no havia infants entrava cavalcant en son palafre en la çitutat, e ssa muller e d'altra companya venia en sa companyia; e ohí les paraules que lo canonge e les fembres dehien. Per los merits del canonge, Deus volch spirar de divinal gracia lo burgués e ssa muller e reeberen per filles aquelles fembres e menaren-les a lur alberch. E lo burgués feu un spital on steguessen totes aquelles fembres qui-s volrien partir de peccat de luxuria; e lo burgués e sa muller comenaven-les a esser serventes o a alcun mester de que vivisen les metien. E lo burgués tractá ab lo princep e ab lo consolat de la çitutat que null temps fembres de bordell no esteguesen per los camins qui son a l'entrant de la çitutat per ço que-ls homens ni les fembres qui entren e hixen en la çitutat no prenguesen mal heximpli (Llull 2009, 318-319).

Enfront del burgés que sucumbeix a la temptació de la carn en altres passatges, ací l'home ric, mitjançant la intervenció de la gràcia divina, es presenta com a benefactor de les prostitutes, primer acollint-les a sa casa i finalment creant expressament un hospital on allotjar-les i buscant-los una altra feina que els ajude a guanyar-se la vida. L'exemple s'inscriu plenament en la realitat de l'època, ja que la ciutat cristiana s'esforçà de salvar aquestes dones si manifestaven el seu penediment, a través del matrimoni caritatiu (com recomanaven els papes Alexandre III i Innocenci III) o per mitjà d'una vida de continència als refugis instituïts pels burgesos i els prínceps, perquè a partir del segle XIII a l'Europa occidental es crearen diferents hospicis i

que guanya e negú no lo hi deu tolre; e la fembra vil pot d'açò que guanya així vilment fer almoïna, ne aquell qui la sua almoïna rep no és tengut de restituir-la. Emperò la vil fembra d'açò que així guanya no en pot fer oblació a l'altar manifestament, e açò per l'escàndol de les gents e per reverència dels sants, e per abominació de llur pecat" (Eiximenis 156). Tanmateix, si treballen amb el cos pel plaer que n'obtenen no és lícit que facen almoïna (Le Goff 1983).

monestirs per a prostitutes penitents (Rossiaud 2010, 19).¹⁶

El burgés encara fa un pas més enllà: parla amb les autoritats de la ciutat per a conscienciar-los del perill que resulta tenir les “folles fembres” a l’entrada de la ciutat. La por a la propagació del vici també era una constant de l’època: el temor al femení i al carnal es veu en la preocupació per la possible contaminació viciosa que aquestes pecadores poden exercir (Narbona 117). La crítica s’adreça, doncs, a la visibilitat d’aquestes dones, que se situen en barris honestos i poden propagar el vici doblement: d’una banda, perquè exerceixen de temptadores per als homes que les veuen, i de l’altra, perquè esdevenen mal exemple per a les dones, que poden voler imitar-les. Recordem que la tolerància envers la prostitució implicava un control ferri tant normatiu com ideològic sobre un fenomen que contribuïa a mantenir l’ordre familiar, públic i social (Pérez 119). Per això s’institueixen barris específics on instaurar els bordells, segons el desplegament teòric que s’ha esbossat més amunt.

Al capítol 41 del *Llibre de les bèsties* s’evidencia la mateixa preocupació. Quan el lleó envia el Gat, el Gos, el Lleopard i l’Orça com a missatgers al rei de l’home, en entrar a la ciutat, els animals se sorprenden perquè veuen homes i dones sucumbint al pecat de la carn:

A l’entrant d’aquella ciutat se sdevench que staven folles fembres de bordell et en presencia dels missatges pecaven ab los homens. Molt sen maravellaren los missatges com o veeren et lo Lleupart dix a son companyó estes paraules: —Un burgés havia una dona de muller, qui molt amava. Aquell burgés llogava un hostel que estava prop son alberch a una folla fembra. La muller del burgés vey a soven entrar los folls homens aquella folla fembra et pres-li volentat com usàs de luxúria. Aquella dona fo llongament en peccat de luxúria. Un dia s’esdevench que son marit la trobà ab un hom que peccava ab ella. Molt fo yrat lo burgés del falliment de sa muller et sa muller dix a son marit aquestes paraules: Una vegada s’esdevench que en una praderia se combatien dos boc salvatges et per los grans colps ques donaven eixials sanc del front. Aquella sanc caya en la bella erba que era en aquella plaça on se combatien; una volp llepava aquella sanc. Esdevench-se que los dos

¹⁶ La reinserció social i espiritual de les prostitutes i la possibilitat de redempció fou un avanç de l’edat mitjana respecte de l’antiguitat: l’Església va rebutjar fermament la noció romana d’estigmatització permanent que rebien les dones que abans havien estat prostitutes. Com que totes les persones eren considerades pecadors que havien de penedir-se per salvar-se, les prostitutes no conformaven cap categoria especialment estigmatitzada, sinó que eren acceptades, com la resta de pecadors, sempre que abandonaren la seua vida anterior (Oti 13).

bocs s'aurtaren e trobaren en lo mig la volp et feriren aquella per los costats. Tan gran fo lo colp que donaren que la volp morí, et dementre que moria dix que ella era occasio de sa mort.

—Lleupart, senyer —dix lo ca— gran maravella es com los homens, que creen en deu, no han consciencia com llexen pecar aquelles folles fembres en presencia de les gents que entren et yxen en esta ciutat. Semblant es quel senyor d'aquesta ciutat et los habitants de la ciutat sien lutzuriosos et que, enaxí com los cans, desvergonyidament usen de lutzuria (Llull 2011, 246).

De nou les meretrius es troben ben visibles a l'entrada de la ciutat. A través d'un exemple, el Lleopard mostra als companys el risc a què s'exposa la societat mantenint les meretrius en qualsevol lloc. Ara un burgés lloga una casa a una prostituta, que exerceix allí el seu negoci. L'esposa del burgés, com que té la temptació tan a prop, acaba contagiand-se de l'ambient de l'entorn i comet adulteri. Alhora, la dona exposa un exemple al marit justificant la seua actitud. En boca del Lleopard, s'escomet, de nou, contra la poca consciència i responsabilitat dels qui permeten que les folles fembres estiguen on vulguen. De fet, si els poderosos i els ciutadans no hi fan res és perquè, en darrer terme, ells mateixos s'aprofiten de la situació i pequen amb aquestes dones. Notem, a més, que són els animals els qui s'estranyen d'aquest comportament luxuriós, que és més propi dels cans que dels éssers humans.

Hem vist com Llull reprova el comportament permissiu de les autoritats i proposa una solució per a la reinserció social d'aquestes dones, a través de l'exemple del burgés benefactor. Una altra possibilitat per a la conversió de les "fembres de bordell" és el comportament social exemplar que n'esdevinga model, com el matrimoni d'Evast i Aloma. Així ho presenta el beat quan un frare es troba amb una dona que temps abans havia estat pecadora de luxúria i que ell mateix havia tractat de convertir, amb sermons i confessions, sense èxit:

A una gran festa s'esdevench que un religiós ach preycat en una sgleya on era ajustada gran multitud de gent a honrament de la festa. [...] Molt fortment loaven al frare lo sermó que havia fet e lo frare n'avia gran plaer en son coratge. Dementre que lo frare avia en son coratge vanagloria de les paraules que ohia dir de son sermó, encontraren la dona jove que Evast e Aloma per bon exempli havien gitada de la subjugació de luxuria. Con lo frare la viu, ell remembrá que longament de temps havia puynat con aquella dona, qui d'el se confessava, gitás de pecat; e que son prehicar ni son confessar no y havia tan valgut com lo

bon exempli d’Evas e Aloma. Dementre que lo frare cogitava en esta manera, ell se regonech culpable de la vanagloria en que era e preposá que-s punís a alcuna penitencia a sostenir e que null temps no mesclás en sos sermons vanagloria (Llull 2009, 143).

La incapacitat de convertir la prostituta és una cura d’humilitat per al frare, que li serveix de remei contra la vanaglòria que s’ha apoderat del seu discurs. La dona luxuriosa s’ha convertit perquè ha seguit el bon exemple d’Evas i Aloma, que se’ns mostra com a mecanisme més eficient de conversió que no pas la predicació del frare, perquè les bones obres sempre costen més que les paraules:

Aprés la cogitació demunt dita un frare lech, companyó del frare qui havia preycat, demaná al frare:

—Senyer, de qual sermó ix major fruyt, o de sermó de paraules o de sermó de bones hobres e de bo exempli?

Lo frare respós:

—En quant es major virtut fer bones obres e hom n’a major treball que de dir c’hom faça be, es major lo fruyt que hom fa per bon exempli que per dir paraules. E encara no ha longament de temps que Evas e Aloma han per bon exempli convertit una dona a castedat, la qual jo no y podia convertir per preycar ni per paraules.

Con lo frare hac finides ses paraules ell pres comiat dels prohomens, qui-l volien seguir tro al monestir e ell frare no volch. E per virtut de Deu e per lo bo exempli de Evas e Aloma, lo frare preposá en son coratge que ses obres fossen semblants ab les bones paraules que dehia en sos sermons (Llull 2009, 143).

A partir del comportament exemplar del matrimoni, la dona pecadora es converteix i deixa enrere la luxúria. Però encara més: el frare s’adona que ha de seguir un comportament virtuós que acompanye les paraules que predica. Aquest és un exemple més que s’inscriu el procés de restabliment de l’ordre intencional que Evas i Aloma duen a terme en el primer llibre del *Blaquerna*, ja que “són models de comportament virtuós, a través dels quals els homes que cauen en la temptació i en el vici poden reeixir dels pecats mortals, a partir de la concordança de les virtuts (caps. 11-18)” (Ripoll 2012, 11).

Tanmateix, en altres ocasions la redempció de les “folles fembres” no té èxit. En aquest cas del *Llibre de meravelles* la dona que comet el pecat de fornicació amb un clergue no només no es penedeix dels seus actes, sinó que desafia Fèlix i el maleeix:

Dementre que Felix axí se meravellava, una folla fembra passava per aquell loch on Felix estava. Aquella fembra era cavalcant en un palafré. Molt be era vestida. A un prelat anave, lo qual li hac tramés per un seu clergue lo palafré en que cavalcava. Felix se levá com viu prop de si la folla fembra, la qual saludà. Lo palafrè, qui era entrat en l'aygua, s'esquivá et la folla fembra caech en l'aygua, la qual mullà tots sos vestiments. E fora negada en la aygua, mas Felix e-l clergue qui anava ab la fembra li ajudaren et la tragneren de la aygua. Aquella folla fembra plorà e planyé molt fortment com havia mullats sos vestimens. Blastomá e maldix Felix cor per son levar s'era esquivat son palafré et ella era cayguda en l'aygua. Ffelix se meravellá de la folla fembra cor lo blastomava, pus que ell no-s levá per entenció que ella caygués en l'aygua. E cor la havia estorta de morir, meravellá-s cor blastomava et no li-n havia grat. Molt se meravellá lo clergue de la paçiença de Felix, lo qual beney la fembra dementre que ella lo blastomava. [...].

—O folla fembra, com molt me fas meravellar, com tu plores com est cayguda del palafré en l'aygua e has mullats tos vestiments, los quals son ornats per tal que pusques usar del soyll de luxuria! Folla fembra, per que no plores com est cayguda de la çelestial gloria a la qual est creada? Mas tu matexa t'est derrocada en la via per la qual vas al abís infernal et ton membrar, entendre e amar has enderrocet et ensutzeat en la pudor de lutzuria. Folla fembra, plora cor tu has perdut Deu et cor has ensutzada ta anima en tan vil obra.

Aquestes paraules e moltes d'altres dix Felix a la fembra folla, la qual, on pus fortment Felix la preycava, pus fortment lo desonrrava et menys ses paraules preava (Llull 2011, 113).

D'una banda, la crítica del fragment incideix sobre els clergues: sobre el prelat que peca i sobre el clergue que hi permet la trobada i obertament justifica el seu comportament amb l'obtenció d'algun benefici. L'aversion cap al pecat dels poderosos és una constant en Llull, ja que la mala conducta d'aquests "és especialment repugnant perquè ofèn ostensiblement l'ordre jeràrquic de la realitat, del qual la societat humana és la semblança" (Badia 138).¹⁷

D'una altra banda, al passatge s'adverteix una altra constant lulliana: la crítica a la preocupació per la bellesa sensible en detriment de la bellesa espiritual. Una de les coses que Fèlix retrau a la folla fembra és que plores pel vestit mullat, pel seu aspecte físic, quan no mostra

¹⁷ El concubinat dels clergues era conegut a l'època, com es palesa en les constants al·lusions a clergues luxuriosos de la literatura còmica medieval. També és un motiu que apareix diverses vegades en l'obra lulliana: veg. els exemples 10-17 de Badia (132-137).

constricció pel pecat que comet i que la fa lletja a ulls espirituals.¹⁸ La contraposició entre la bellesa sensible i la bellesa espiritual és fonamental en l'estètica medieval i en la teoria de la bellesa lul·liana. En el camí per al coneixement de la veritat, l'home ha de partir de la realitat sensible per tal d'arribar a la realitat intel·ligible, gràcies a la teoria de la significació, en què la realitat material esdevé signe de la intel·ligible. El món de les sensibilitats, doncs, té sentit en tant que és reflex del món intel·ligible. La superioritat ontològica i epistemològica de la realitat intel·ligible condiona la teoria estètica lul·liana: en Llull, la bellesa està subordinada a la veritat, és bell allò que manifesta la divinitat amb les seues virtuts, precisament perquè ho manifesta. Per això l'ànima humana és qui té la major bellesa, si s'aplica a recordar, entendre i estimar les virtuts.

La bellesa sensual i la intel·lectual de vegades conflueixen, però de vegades es contraposen i allò bell en l'exterior és lleig espiritualment. Al capítol 104 del *Llibre de Contemplació* es descriuen les quatre combinacions possibles entre la bellesa corporal i la bellesa espiritual. Per això, cal aplicar tant la vista sensual com la intel·lectual per tal de discernir l'aspecte interior de l'exterior (Rubio 74). Segons la primacia de tot allò intel·ligible, la vista espiritual està per sobre de la sensual, de manera que malgrat la bellesa corporal que la vista sensual contemple, haurà de primar l'opinió de la vista espiritual:

Liberal Seynor, dreturer, savi, vertader en totes causes! Si als huls corporals plau veser la bela fembra con es be vestida e be ornada, als huls sperituals, Seyner, es molt leja causa de veser ela si tant s'es que la fembra sia oresa e avol e vil e de males obres e de sutzes (LC 104, 4).¹⁹

Que val, Seyner, que-l palau o-l castel sia defora molt bel a veser e que dintre sia tot ple de pudor e de sutzura? On tot enaxí es vil causa a veser bela fembra e que sa pensa e son voler estia en lo soyl e en la pudor de luxuria (LC 104, 16-17)

¹⁸ Enfront d'aquesta dona irredempta, el capítol continua amb l'aparició d'un altre personatge femení que capgira la balança a favor de les dones: Fèlix, en un moment de debilitat, dubta de l'encarnació de Jesucrist i troba una dona que busca l'ermità Blaquerna perquè li done consell contra la ira que sent perquè el fill ha mort. L'exemple que constitueix la lluita de la dona amb si mateixa per a acceptar la voluntat i la justícia divines serveix d'inspiració a Fèlix, que finalment venç el dubt

¹⁹ Rubio (63-87) mostra la importància de la significació i la relació del sensible i l'intel·ligible al *Llibre de Contemplació*, així com la seua transformació en el llenguatge de l'Art. Quant a una anàlisi més concreta del passatge veg. Rubio (583-585).

La bellesa sensual de la dona no implica necessàriament la seua bellesa espiritual, ans al contrari: en l'exemple, els ulls espirituals contemplen les obres vils que comet i, doncs, la seua lletjor espiritual, que ontològicament és superior a la bellesa sensual. La comparació amb el palau bell a la vista sensual però lleig en el seu interior, acaba d'explicitar la supremacia de la realitat espiritual.

Que la bellesa sensual de les dones fa que qui les contempla oblide Déu és un altre dels tòpics que recorre la tradició moral i literària de l'època. Veiem-ho en aquest exemple del capítol "De plors" que hem comentat adés:

E con fo al entrant de l'esgleya ell viu moltes dones entrar en l'esgleya, les quals foren vestides de molt nobles vestiments. Tintes agueren lurs çelles e lurs cabells; en lur cara foren colors de blanch e de vermell per ço que fossen vistes per los homens e cobeejades als plaers de luxuria. Homens jovens, be vestits e ab lurs garlandes en lo cap, entraren en l'esgleya e guardaren enans les dones que l'altar ni la creu on es representada la passio del Fill de Deu (Llull 2009, 319).²⁰

El desordenament de les intencions arriba a tal punt que fins i tot dins de l'església els homes prefereixen mirar les dones belles i ornamentades que contemplar la creu. La inversió de les intencions, doncs, està servida. El mateix confessa Llull al *Llibre de Contemplació*, que per contemplar la bellesa femenina havia oblidat servir Déu:

Eternal Seynor, perdurable, en totz temps, gloriós sobre totes glories! Enaxí con gran secada e gran fret es pestelencia dels fruytz de

²⁰ Sant Vicent Ferrer també exposa el motiu en el sermó dedicat a la conversió de Maria Magdalena. Maria Magdalena, que comet el pecat de fornicació, s'abilla amb els ornaments corresponents per a distraure l'atenció dels homes que van a sentir el sermó de Jesucrist: "Jesuchrist hun dia preycave contra lo (se) peccat de fornicació, que-l hom qui és solt ab dona solta, si usen abduys, fan peccat mortal. E veus com fo convertida. Hun dia ella vingué al sermó de Jesuchrist (podeu pensar que ella vingué tota ornada en cabells, per tal que·ls seus enamorats la vessen e la mirassen) e fo en lo sermó (pensat que estave axí, ab lo cap alt), e Jesuchrist véu-la axí ornada, e sabie la sua intenció; hagué pietat d'ella, de la ovella errada, e començà a preycar contra peccat de luxúria, e com aquell peccat ere greu, e com Déus donave dapnació perpetual, e que per tan poch plaer de luxúria, Déus donave pena infernal e eternal, e com aquell peccat fa la creatura filla del dyable, etc.. E aquestes paraules eren sagetes que anaven a ella; e veus que, axí com de primer estave axí ab lo cap alt, ella baxà lo cap axí, quasi sospirant, e començà a plorar, e, finalment, quan Jesuchrist véu que ella ere ja convertida a Déu, fe fi al seu sermó" (Ferrer v.2, 192). En aquest cas, la conversió sí que ve propiciada pel sermó, per les paraules de Jesucrist.

la terra, enaxí, Seyner, la belesa de les fembres es estada pestelencia e tribulatió de mos huls, cor per la belesa de les fembres son estat oblidós de la vostra gran bonesa e de la belesa de vostres obres [...].

Recordem que, segons conta ell mateix a la *Vita coetanea*, Lull portava una vida dissoluta fins que se li aparegué Jesucrist crucificat i decidí dedicar la vida a seguir la primera intenció. A més, la crítica al maquillatge i l'embelliment artificial en general és un lloc comú en els textos dels moralistes, segons el principi que no s'ha de corregir l'obra de Déu:²¹

La mala fembra, Seyner, se pausa blanquet e color e-s tin sos cabels e ses celes e sa boca e sos huls per tal que sia vista bela a les jens; e sobre les beles colors e les beles faysons que vos avetz pausades en ela, ela, Seyner, posa colors qui son de causes molt leges e molt pudens a veser e a odorar e a palpar (*LC* 104, 11).

Qui ama honrament entellectual, aquell orna sa ánima de virtuts remembrant e entenent e amant virtuts e remembrant e entenent vicis desamant aquells [...] mas com hom ama los ornaments sensuais més que los ornaments entellectuals, adoncs ama hom més esser honrat sensualment que entellectualment. On, per assò ornant et honrant lo cors, desorna e desonra hom la ánima ab malvat remembrament e enteniment e voler, e per assò pren a hom axí com a la folla fembra qui pinta sa cara e cuidas embelleyr e enlegeexse en so que ella no sap amagar a les gents les colors ni les maestríes ni les sab tam bé ni tan endressadament posar com natura orna faysons [...]. Car com lome o la fembra se orna es pinta, adoncs aquell ornament significa als altres homens que lur ánima ama luxúria e vanagloria e ergull e no membra ni entén ni ama vos ni la gloria celestial (*LC* 292, 20-21).

En els dos exemples la crítica incideix en les dones que creuen embellir-se modificant la bellesa que ha donat Déu, que és la més perfecta. Per això açò suposa un acte de vanaglòria i orgull, a banda de vincular-se a la luxúria, com ja ha estat vist. L'ànima humana s'ornamenta amb les virtuts, aplicant les potències racionals a estimar, entendre i recordar les virtuts i odiar els vicis. Però l'home oblida que la seua part espiritual està per sobre de la corporal, i es dedica a ornamentar i honrar el cos, en comptes de tenir cura de l'ànima i aplicar-la a seguir la primera intenció. Com que l'ànima racional té la capacitat

²¹ A més, l'embelliment artificial sol anar associat amb l'engany. Veg. la nota 15 de Badia (133).

de comprendre Déu, és qui rep la major bellesa de la divinitat que l'ha creada (Rubio 76), de manera que l'home s'equivoca superposant la bellesa sensual a l'espiritual, com s'ha vist en els exemples adduïts del *LC*.

3. Conclusions

La prostitució medieval té un gran valor com a element d'anàlisi històrica, com es palesa en l'interès suscitat per la crítica en les darreres dècades. La plasmació que en trobem en la literatura de l'època és una mostra més de la rellevància d'aquestes dones estigmatitzades que, ahora, assoleixen una funció social important. En la reforma espiritual de la de la societat del seu temps que proposa, Llull tampoc no deixa de banda les prostitutes, que planen per les seues obres caracteritzades de formes diverses. Al *Romanç d'Evast e Blaquerna* i al *Llibre de meravelles* les "fembres peccadrius" es presenten com a personatges luxuriosos que fan pecar els homes però també com a éssers condemnats per llur condició social. La crítica lul·liana no s'adreça únicament i especialment al comportament d'aquestes: Llull escomet contra la tolerància que mostren les autoritats urbanes cap a la prostitució i, sobretot, contra la insensibilitat i la inacció dels poderosos per revertir la situació d'un col·lectiu vulnerable, al qual no cerquen alternatives. El discurs lul·lià se centra en la possibilitat de redempció de les prostitutes: el beat exposa alguns mecanismes de conversió i proposa alternatives per a aquestes "fembres de bordell," tant a través de l'exemple dels qui obren correctament com gràcies als poderosos que els faciliten començar una altra vida. En la línia del seu discurs moralitzant, Llull presenta les "folles fembres" com a dones que poden acabar redreçant les intencions i substituint els vicis per les virtuts. Amb tot, l'anàlisi dels exemples manifesta un Llull deutor del seu temps i, ahora, desdibuixa una vegada més el caràcter particular del mallorquí.

Obres citades

- Agustí (1841). *De ordine*, J.P.Migne (ed.). París: Patrología Latina, vol.32.
- Archer, Robert. *Misoginia y defensa de las mujeres. Antología de textos medievales*. Madrid: Cátedra, 2001.
- Archer, Robert i de Riquer, Isabel. *Contra las mujeres: poemas medievales de rechazo y vituperio*. Barcelona: Quaderns crema, 1998.
- Badia, Lola. "A propòsit dels models literaris lul·lians de la dona: Natana i Aloma." *Revista del Col·legi Universitari de Girona*, n. 2, 1981, pp. 23-28.
- Badia, Lola. "Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe: 1. El marc teòric." *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes (Mallorca 2005)*, Palma-Barcelona: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2005, pp.13-46.
- "Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe: 2. La casuística." *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Girona, 9-12 de setembre de 2003*, Vol. 3, 2007, pp. 125-143.
- Benito Julià, Roger. *La prostitució a la Barcelona Baixmedieval (segles XIV-XV)*, Tesi doctoral dirigida per Rosa Lluch Bramon. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2018.
- Bennassar, Bartolomé. "Problématique de la prostitution en Espagne à l'époque moderne." *La prostitution en Espagne. De l'époque des Rois Catholiques à la IIe République*. París, 1994, pp. 13-21.
- Bock, Gisela. "La querelle des femmes: una disputa de los sexos en Europa." *La mujer en la historia de Europa*, Barcelona: Crítica, 2001, pp. 13-45.
- Brundage, James A. *Law, sex, and Christian society in medieval Europe*. The University of Chicago Press, 1990.
- Carboneres, Manuel. *Picaronas y alcahuetes o La mancebía de Valencia: apuntes para la historia de la prostitución desde principios del siglo XIV hasta poco antes de la abolición de los fueros*. Librería de Pascual Aguilar, 1876.
- Carpintero, Francisco. "Los escolásticos sobre la prostitución." *Anuario de derechos humanos* 7, 1, 2006, pp. 217-264.
- Carré, Antònia (2006). "Petjades de la prostitució a la literatura: el cas de l'Espill de Jaume Roig." *Mot so raso*, 5, p. 43-51, <https://raco.cat/index.php/Msr/article/view/254728>
- Eiximenis, Francesc. *Lo Crestià. Selecció*. Albert Hauf (ed.). Barcelona: Edicions 62, 1983.

- Escartí, J.V, Roca, R. *En los márgenes de la historia. Marginales y minorías*. Saragossa: Libros Pórtico, 2020.
- . *Identitats i Violències. Documentació i literatura*. Catarroja-Barcelona, 2020.
- Escartí, J. Vicent. *Vides marginals i documentació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021.
- Flandrin, Jean Louis. *Le sexe et l'Occident. Évolution des attitudes et des comportements*, Paris: Éditions du Seuil, 1981.
- García Herrero, María del Carmen. "Prostitución y amancebamiento en Zaragoza a fines de la Edad Media." *En la España medieval*, n. 12, 1989, pp. 305-322
- Geremek, Bronisław. *The Margins of Society in Late Medieval Paris*. Cambridge University Press, 1987.
- Geremek, Bronisław. "El marginado." *El hombre medieval*, Le Goff (dir.). Madrid: Alianza, 1990, pp. 359-386.
- Graullera Sanz, Vicente. "Los hosteleros del burdel de Valencia." *Revista d'Història Medieval*, 1, 1990, pp. 201-213.
- Jacquart, Danielle i Thomasset, Claude. *Sexualidad y saber medico en la edad media*. Barcelona: Labor, 1989.
- Klapisch-Zuber, Christiane. "La mujer y la familia." *El hombre medieval*, Le Goff (dir.). Madrid: Alianza, 1990, pp. 295-322.
- Ladero, M. Ángel. "Grupos marginales." *Actas de la XXV Semana de Estudios Medievales de Estella. La Historia Medieval en España. Un balance historiográfico (1968 - 1998)*. Estella, 1999, pp. 505-601.
- Le Goff, Jacques. "Oficios lícitos y oficios ilícitos en el occidente medieval." *Tiempo, Trabajo y cultura*. Madrid: Taurus, 1983, pp. 86-102.
- . "Introducción." *El hombre medieval*, Le Goff (dir.). Madrid: Alianza, 1990, pp. 9-44.
- Le Goff, Jacques i Schmitt, Jean Claude. *Diccionario razonado del Occidente medieval*. Madrid: Akal, 2003.
- Llinarès, Armand. "La femme chez Raymond Lulle." *La femme dans la pensée espagnole*. París: Éditions du CNRS, 1983, pp. 23-37.
- Llull, Ramon. *Libre de contemplació en Déu*, Obres de Ramon Llull. Mateu Obrador, Miquel Ferrà i Salvador Galmés (ed.). Palma de Mallorca, 1987-1989.
- . *Llibre de meravelles I*, Lola Badia, Xavier Bonillo, Eugènia Gisbert i Montserrat Lluch (ed.). Palma: Patronat Ramon Llull, NEORL X, 2011.

- *Romanç d’Evast e Blaquerna*, Antoni Alomar, Montserrat Lluch, Aina Sitjes i Albert Soler (ed.). Palma: Patronat Ramon Llull, NEORL VIII, 2009.
- *Llibre de Contemplació en Déu II*, Joan Santanach i Albert Soler (ed.). Palma: Patronat Ramon Llull, NEORL XVII, 2020.
- Narbona, Rafael. *Pueblo, poder y sexo. Valencia medieval (1306-1420)*. Diputació de València, 1992.
- Otis, Lydia. *Prostitution in Medieval Society*. The University of Chicago Press, 1985.
- Pardo, Jordi. “El caballero a lo divino en Ramon Llull: contra el pecado de la lujuria.” *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity and Middle Ages*, n. 1, 1, 2001, pp. 173-88, <https://raco.cat/index.php/Mirabilia/article/view/283731>.
- Pérez, Pablo. *La comparsa de los malhechores. Valencia 1479-1518*. Diputació de València, 1990.
- Ripoll, Maribel. “Una lectura no utòpica del *Romanç d’Evast e Blaquerna*.” *Studia Lulliana*, n. 52, 2012, pp. 3-24.
- Ripoll Perelló, Maribel. “Sobre la formació femenina i el paper de la dona en la reforma social de Ramon Llull.” *Educació i Història: revista d’història de l’educació*, 2016, pp. 93-112.
- Rossiaud, Jacques. “Prostitution, jeunesse et société dans les villes du Sud-Est au XVe siècle.” *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. n. 2, 1976, pp. 289-325.
- . *La prostitución en el Medievo*. Barcelona: Ariel, 1986.
- . *Amours vénales. La prostitution en Occident, XIIème-XVIème siècle*. Paris: Flammarion, 2010.
- Rubio, Josep Enric. “L’estètica en Ramon Llull: una qüestió epistemològica.” *Tesserae*, n. 2, 1996, pp.73-79.
- . “Veure amb ulls corporals i espirituals: el paper del món sensible en la contemplació de Déu.” *Revista Catalana de Teologia*, n. 40/2, 2015, pp. 577-599.
- . *Raymond Lulle: le langage et la raison. Une introduction à la genèse de l’“Ars”*. Paris: Vrin, 2017.
- Schmitt, Jean-Claude. “Histoire des marges.” Le Goff, Chartier, Revel (dir.) *La nouvelle histoire*. Paris: Retz, 1978, pp. 344-369.
- Vicent, Ferrer. *Sermons*, Sanchis Sivera, Josep i Schib, Gret (eds.), 6 vols. Barcelona: Barcino, 1932-1988.
- Viciano, Pau. “El bordell dels prohoms. El control municipal de la prostitució al Castelló del segle XV.” *Anuario de estudios medie-vales*, n. 35.1, 2005, pp. 327-358.

- Vinyoles, Maria Teresa. *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Vic-Lleida: Eumo-Pagès, 2005.
- Wade, Margaret. *La mujer en la Edad Media*. San Sebastián: Nerea, 2003.

**Delacions, odi, admiració i tortura.
Experiències vitals d'un seguidor del "rabí"
Miquel Vives. El procés inquisitorial de Dionís
Montcada¹**

JACOB MOMPÓ NAVARRO
UNIVERSITAT CATÒLICA DE VALÈNCIA

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: After the violent assaults on the Jewish quarters in 1391 and the mass conversions that followed, the Valencian converts had become integrated into the mainstream of society. The establishment of the Inquisition became a formidable mechanism for reinforcing the state machinery of the Catholic kings. It was created under the pretext of solving the conversion problem, although, as far as the Valencian case was concerned, this problem did not exist. In this work we review the life experiences of Dionís Montcada, a descendant of converts, enlightened by the wisdom of Miquel Vives and judged, tortured and sentenced by the Inquisition Court of Valencia in 1500.

Key Words: Inquisition, Valencia, torture, conversos, Judaism.

Resum: Després dels assalts violents a les jueries de 1391 i les conversions massives que s'hi produïren, els conversos valencians s'havien integrat al si de la societat. L'establiment de la Inquisició esdevingué un mecanisme formidable per reforçar la maquinària estatal del reis catòlics, però creat amb el pretext de solucionar el problema convers, un problema que, almenys pel que fa al cas valencià, no existia. En aquest treball repassem les experiències vitals de Dionís Montcada, descendent de conversos, enlluernat per la saviesa de Miquel Vives i jutjat, torturat i sentenciat pel Tribunal de la Inquisició de València l'any 1500.

Paraules clau: Inquisició, València, tortura, conversos, Judaisme.

¹ Conservat a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, secció Inquisició, lligall. 5211, expedient 19.

Introducció

Després de l'onada violenta que culminà amb els assalts a les jueuries de 1391, les conversions massives subsegüents no solucionaren cap problema. La minoria de conversos continuà provocant el recel de la població, que considerava fingides aquelles conversions. Així mateix, entre jueus i conversos, la relació que s'hi establí no sempre fou de germanor. Per a Kamen, és possible que, poc després de les conversions massives de finals del segle XIV, els jueus contemplaren els conversos com a germans, convertits a la força; però un segle després, l'escenari era diferent: per alguns jueus que no s'havien convertit, molts dels conversos eren renegats. Fins i tot trobem jueus col·laborant amb el tribunal de la Inquisició en els seus moments inicials (Kamen 2004, p. 24). Les conversions, doncs, no apaivagaren la intolerància; els conversos, igual que els jueus en períodes anteriors —i posteriors—, seguiren estant sota sospita. I, a sobre ara, al “problema jueu,” s'hi afegia el “problema convers.” Per al “problema jueu” s'adoptà una mesura dràstica: l'expulsió definitiva de 1492; per a solucionar l'assumpte dels “falsos conversos,” se n'elegí una altra, més lenta, però sistemàtica i implacable: l'establiment de la Inquisició moderna.

Així doncs, l'1 de novembre de 1478, el pontífex Sixt IV segellava el breu que atorgava als monarques hispànics la potestat de nomenar inquisidors a Castella. Els reis adaptaren aquell breu pontifici als seus interessos particulars i en 1481 nomenaren inquisidors, també, en els territoris de la Corona d'Aragó. L'ampliació jurisdiccional de l'aparell inquisitorial obligà el Papat a negar als reis aquesta facultat, per bé que, poc després, en febrer de 1482, Sixt IV cedia a les pressions de la Monarquia Hispànica (García Cárcel 1976: 41-43).

L'engranatge inquisitorial començava a funcionar en una València que s'apressava a engalanar-se davant la imminent entrada dels reis a la ciutat, amb motiu de la qual s'hi prepararen unes festes sumptuoses com les que descriu el *Llibre de Memòries de la ciutat de València* (Escartí & Ribera 2019: 298-299).

Ara bé, poc abans de l'arribada dels inquisidors moderns al regne de València, els conversos, descendents d'aquells jueus que veieren esfondrar-se el seu món durant la destrucció de 1391, semblaven haver-se integrat al si de la societat valenciana (Cruselles, J. M.; Cruselles, E. & Bordes 2015, pp. 27-28). Amb tot, no disposem de mitjans objectius per concloure amb certesa quantes conversions foren sinceres i quantes foren simulades. El que sí que està clar és que, fins i tot aquells conversos que, efectivament, es consideraren completament cristians

—que no eren pocs— esdevingueren el blanc de nombrosos processos inquisitorials.

És clar que alguns conversos mantenien els seus costums, també les seues creences, però la clandestinitat amb què ho feien permetia una relativa calma social, tot i que bona part de la societat seguia conservant un cert recel envers la figura del convers. Aquella tímida calma es va veure interrompuda l'any 1481, quan els inquisidors Francesc de Gualbes i Joan Orts ocupaven el seu lloc al capdavant del Tribunal de la Inquisició de València i començaren a presidir les actuacions inquisitorials.

Una de les eines més efectives de què disposà la Inquisició durant les seues primeres actuacions foren els edictes de gràcia, que resultaren ser un instrument eficaç per a inventariar tots aquells susceptibles d'ésser heretges. La tasca devia ser complicada, ja que la major part dels conversos valencians, com hem dit, s'havien diluït entre els seus veïns. La integració, per tant, obstaculitzava qualsevol tasca destinada a destapar determinades accions —o costums— considerades herètiques. Perquè, certament, llevat d'alguns casos de conversos que encara mantenien el sentiment religiós i l'observança jueva, o alguns que desitjaven fugir de la jurisdicció inquisitorial per poder convertir-se al judaisme, molts altres només conservaven traces de costums culturals heretades dels seus ancestres. La publicació d'edictes durant els primers anys de la institució aconseguí exitosament la identificació de conversos amb l'ajut inicial dels mateixos conversos que acudien a declarar (Bordes 2012, pp. 645-646).

Tant les llistes dels susceptibles d'ésser jutjats que aportaven els edictes, com actuacions posteriors, com ara la confecció del Cens Inquisitorial de 1506, són una mostra que els objectius de la instauració de la Inquisició no només eren religiosos, no només es perseguia l'extirpació d'aquells que atemptaven contra la fe cristiana ni, per tant, l'objectiu primer no va ser l'assimilació del col·lectiu dels conversos —que, almenys en el cas valencià, ja s'hi havia pràcticament assimilat—, sinó que s'identificà, s'assenyalà, el grup social dels conversos i contra ells es prosseguí de manera implacable durant les dècades posteriors fins a la seua desaparició. En el fons, el més important no eren les creences d'aquella gent, al cap i a la fi la majoria es mostraven públicament —i molts, també, de cor— com a vertaders creients cristians, sinó l'eliminació d'un grup social.

Així doncs, la promulgació del primer edicte de gràcia valencià, però sobretot els edictes subsegüents, provocaren un reguitzell de

confessions de conversos, que, confessant els seus errors, confiaven d'obtenir la indulgència del Tribunal. Molts dipositaven les esperances en aquesta reconciliació, pensant que es deslliurarien de la persecució inquisitorial. Però els interrogatoris continuaren, i a molts d'aquells reconciliats se'ls tornà a jutjar, bé per una nova confessió seua en temps de gràcia, bé per la delació d'algun conegut; o, també, perquè el seu nom havia aparegut d'alguna manera en el decurs del procés contra un tercer. I a molts d'aquells reconciliats en un edicte i processats posteriorment se'ls declarà heretges pertinaces, i en nombroses ocasions foren condemnats a la pena reservada als heretges: la foguera.

El cas que ací ens ocupa, el del convers Dionís Montcada, és una mostra de l'efectivitat dels interrogatoris creuats entre distints processos contra conversos. Montcada va caure al parany de la Inquisició pels contactes que mantingué amb Miquel Vives, cosí germà del filòsof humanista Lluís Vives, acusat de judaïtzar i difondre les seues creences entre els conversos a la sinagoga que el Tribunal descobrí a sa casa l'any 1500. Dionís, com molts altres conversos, es veié involucrat en les delacions dels nombrosos testimonis que sorgiren arran dels diferents processos incoats contra el nucli criptojuieu dels Vives, i fou víctima de l'admiració que sentia per la saviesa de Miquel Vives.

El procés contra Dionís Montcada

L'expedient que conserva el procés que la Inquisició obrí contra Dionís Montcada ens ha arribat incomplet, per bé que amb la informació suficient com per traçar-ne un itinerari més o menys acurat quant a les actuacions que se'n seguiren. La pèrdua d'informació ha afectat el primer interrogatori que ha sobreviscut al pas del temps. Ara bé, la resta del procés ens permet identificar l'autor de les confessions que recull aquell primer document amb Miquel Vives. Aquest, cosí de l'humanista Joan Lluís Vives (llurs pares eren germans), passà a la història com el propietari de la sinagoga secreta descoberta a València l'any 1500.² El procés contra Montcada, doncs, és fruit de les investigacions que el Sant Ofici efectuà per aquelles dates arran la descoberta de dita sinagoga.

En aquells moments, Miquel vivia, junt amb els seus pares, Salvador Vives i Castellana Guioret, al carrer del Forn dels Argenters. Allà s'hi

² Vegeu, sobre la persecució inquisitorial als Vives, l'obra de A. Garcia (1987); i, també la de J. Ventura (1978, pp. 163-200). El cas concret de la descoberta de la Sinagoga a casa d'en Miquel Vives, a Garcia (1987, pp. 83-121) i a Ventura (1978, pp. 173-182).

reunia un grup de conversos valencians a qui Miquel Vives instruïa en la llei de Moisès. Quan el sant Ofici encausà la família de Miquel Vives, molts d'aquells assistents aparegueren entre les delacions que s'efectuaren i foren, igualment, perseguits, jutjats i sentenciats per la Inquisició. Alguns, però, aconseguiren escapar lluny de la jurisdicció inquisitorial (Barrio 2006-2008), un desig que també tenia Vives, que segons alguns testimonis desitjava anar al nord d'Àfrica i convertir-se al judaisme.

En el procés contra Dionís Montcada, no es fa referència, però, a cap sinagoga. Els testimonis s'hi refereixen com a escola de jueus, on Vives allçonava aquells que hi acudien a escoltar les seues lectures bíbliques. En qualsevol cas, la Inquisició de València afirmà que el que hi va descobrir fou, certament, una sinagoga. En aquest sentit, vegeu la descripció de la troballa en una carta que envià el fiscal de València als inquisidors de Barcelona, recopilada per Pere Miquel Carbonell pocs anys després al si d'uns opuscles editats posteriorment per Bofarull:

en este Sancto Officio teniamos vestigio como en una casa de un converso d'esta ciudad, llamado Miquel Vives, todos los sabados se encendían gran multitud de candelas y lumbres y había más de medio año sabíamos lo continuavan. E sus reverencias, visto esto, aunque había información que de los sábados a otros días hazían grande diferencia en los guardar, proveyeron que se procediesse a capción de los de la casa; y que un viernes a la noche fuésemos por los fallar con el furto en la mano. E assý, por estar el aguazil doliente y viejo, el hermano Martín Ximenes y Joan Perez e yo, que con los sennores Inquisidores solos specialmente el caso sabíamos, y otros dos que nos acompañavan, después de anohecido, que vimos de una parte la luminaria, fuemos dissimuladamente a la puerta de la casa por ver si estava abierta; y hallámosla cerrada [...] Nosotros, visto que los de la casa si lo dexavamos podían haver sentimiento de nosotros, e que nunca más los tomaríamos de aquella manera, encomendándonos a nostro Sennor y al benaventurado padre prior delliberamos de dar con la puerta en tierra si pudiessemos y sobir de salto y sperar qualquiera afruenta que viniesse. Y assý fue fecho que todos los cinco que éramos nos juntamos y comensamos en plentar y apretar con la puerta de tal manera que, aunque la puerta era en grande manera fuerte, las fuerzas nostras con el fervor de Dios tanto crecieron que dimos con las puertas en suelo [...] y entrados dentro, hallaron en la dicha cámara, la qual estava muy bien ataviada, las cosas siguientes: Primeramente tres lamparas grandes encendidas. Ítem en medio de la cámara colgado un candelero o candil de latón en que ardían ocho mechas con aceyte. Ítem

a la una parte de la dicha camera estava una mesa cubierta con una alcatifa muy rica y a los quatro cantones de la mesa y en medio de una parte y otra seys candelas de cera a forma de velas [...] Ítem a la parte principal de la mesa estavan tres grahones y en el primero estava una biblia uberta, en el segundo estava el Talmut, e en el tercero estava una caxeta mediana de hueso muy rica donde estava la Torà cubierta de brocado y de otras muchas joyas. Ítem estavan en la mesma tabla unos nueve o dies libros pequenyos en que en cada uno d'ellos estavan scriptas diversas oraciones judaycas y la forma de las cerimonias y los tiempos en que se han de dezir y hazer [...] En fin, que por no ser mas prolixo hos fago saber que se fallaron todos los aparejos que una Synagoga en tiempo de la prosperidat de la ley vieja podía tener (Bofarull 1865, vol. 2, pp. 160-163).³

L'episodi degué commocionar la ciutat de València. Si més no, quan la gent se n'assabentà, les proximitats de la casa de Vives s'ompliren de curiosos que, durant els dies posteriors, intentaven veure què hi havia. Per tal d'evitar mirades curioses, les autoritats ordenaren que es tapiaren les finestres i les portes de la casa. Posteriorment, es procedí a l'enderrocament de l'edifici i, al solar, s'hi projectà la plaça de la Creu Nova, on Pere Comte construí la creu que engalanava la nova plaça (Ventura 1978, p. 179).⁴

La troballa de la sinagoga i l'arrest de Miquel Vives propicià que, en les seues declaracions, condicionades pel turment, acabàs delatant gran part dels assistents a les seues reunions clandestines.⁵ Pel que fa al cas de Dionís Montcada, els inquisidors preguntaren a Vives per la lectura d'uns capítols bíblics que es llegiren durant una reunió a casa d'en Francesc Coscolla. En aquella reunió, també hi eren Montreal, Baltasar Valeriola i l'acusat, Dionís Montcada. En aquell interrogatori inicial, els inquisidors s'interessaren pel contingut del llibre d'Isaïes. Vives afirmà que ell mateix havia llegit els capítols trenta-tres i trenta-

³ Una transcripció completa d'aquesta carta editada per Bofarull a Ventura (1978, pp. 174-177).

⁴ Anys després, el *Llibre de memòries de la ciutat de València* encara recollia la troballa d'aquella sinagoga secreta, per bé que situaria els fets un any abans, en 1499: "Divendres, a 21 de mars, dit any, per los reverents senyors inquisidors, fon trobada en la cassa de na Vives un[a] sinagoga; la qual Vives havia nom na Castellana, e son fill, Miquel Vives, los quals los cremaren vius" (Escartí & Ribera 2019, p. 314).

⁵ Vegeu, a tall d'exemple, part dels conversos delatats per Miquel Vives i sa mare, Castellana, a partir del procés contra una altra conversa, Elionor Francesc (Angelino Pardo 2019-2020).

quatre “o per allí, que no-l recorda,”⁶ però sabia, efectivament, que es tractava del llibre d’Isaïes i que els capítols que llegí parlaven d’una destrucció que estava per venir sobre la terra d’Edom. Ell mateix explicà als assistents que aquella destrucció ocorreria abans no vingués el messies “e que aquesta gent de Edom heren los de la terra de Roma e de Alemanya,” en una mena de profecia que vaticinava la destrucció de l’Església i de l’imperi Romano-Germànic (p.1).

Els inquisidors preguntaren també pel capítol del Gènesi en què Jacob digué als seus fills “No serà tolt ni llevat lo cetre de Judà, ni lo duch de la sua cuxa, no fins a que vinga aquell que les gents speran.”⁷ Montreal, que va pronunciar aquest versicle en llatí, tal com l’havia après, va demanar a Miquel Vives que li expliqués el significat d’aquelles paraules. El confessant li respongué “que la verga era flagell, e que la cuxa volia dir l’aximent, e que no serà llevat tot açò de Judà fins que vingués lo mesies” (pp. 1-2).

En la següent pregunta, els inquisidors s’interessaren per l’interés que mostrava l’auditori a qui s’adreçava Vives, si paraven atenció a les seues paraules, “o si algú dormia.” Més avall veurem que l’acusat en aquest procés, Dionís Montcada, explicà al Tribunal que, certament, en aquella sessió s’adormí. Per contra, Miquel Vives afirmava que tots tenien “bones orelles.” A més, pel que fa al nivell de comprensió dels capítols bíblics, a parer del confessant, Baltasar Valeriola i Dionís Montcada entenien millor l’essència de les lectures, més que no la resta (p. 2).

Aquella vetlada literària nocturna en què una colla de conversos es reunia per llegir i comentar textos bíblics de l’Antic Testament és el detonant que encengué la metxa d’aquest procés que es ventilà l’any 1500 al Palau Real de València. Bé, certament, la causa primera —tot i que indirecta— fou la descoberta de la sinagoga de Vives, fet arran del qual es generà, com hem esmentat adés, una sèrie de detencions i judicis contra els conversos del nucli de familiars i coneguts de Miquel Vives. Però per al que afectava Montcada, aquella reunió en què ell mateix hi assistí fou la causa de la incoació del seu procés. Els diferents testimonis, d’una manera o d’una altra, fan referència als assistents d’aquella tertúlia literària. Però tres seran els personatges principals al voltant dels quals girarà tot el procés. D’una banda, el protagonista

⁶ Recordava perfectament Vives. El llibre d’Isaïes tracta, efectivament, de la profètica destrucció d’Edom al capítol 34 (Is 34, 5-17)

⁷ Gn 49, 10. “No-s tolirà vergua de Judà, no lo duch de les sues cuxes entrò que vinga aquell qui deu ésser tramés” (BNF Esp. 5, f. 29v).

principal, l'acusat, Dionís Montcada, canvista que tenia taula a la Llotja Vella; de l'altra, Baltasar Valeriola, que exercia la mateixa professió que l'anterior; finalment, Miquel Vives, de qui s'afirma en la documentació que tenia "escola de jueus" i alguns testimonis el defineixen com un visionari, un home carismàtic, molt savi, capaç, fins i tot, d'escriure la Bíblia de memòria. L'acusat, per contra, intentarà, inútilment, demostrar que aquell rabí, en realitat, no era més que un orat que s'havia trastornat.

Dionís Montcada, en la seua confessió,⁸ explicà com va conèixer Miquel Vives i com s'interessà pels seus ensenyaments. Segons Montcada, després d'un soterrar que se celebrà a l'església de Santa Caterina, de camí a casa es detingué a la taula de canvi de Baltasar Valeriola. Tots dos conversaren sobre el sermó que acabaven d'escoltar a l'esmentat soterrar. A Montcada li resultà interessant un passatge de l'encarregat de l'homilia en què explicava el misteri de la Trinitat. En realitat intentava convèncer l'auditori que no calia conèixer-lo, que ningú no havia de debatre mai sobre el misteri de la Trinitat, ni tan sols intentar entendre'l, sinó únicament creure-hi (p. 3).

Baltasar Valeriola, atés l'interés que mostrava Montcada per les sagrades escriptures, li explicà que tenia un amic que en sabia molt, i que, si l'escoltàs, "oyríau moltes altres coses, les quals ab la santa scriptura vos faria conèixer" (p. 3). Dionís, encuriós, s'hi interessà. Baltassar, llavors, li confessà que aquell amic de qui parlava era Miquel Vives. Incredul, Dionís preguntà: "Com és possible que ell sàpia tant com vós dieu? Perquè yo may he vist [que] sia anat a París, ni menys en Bolunya ni en Leyda per a que tant hagués a saber" (p. 3). Dionís dubtava d'aquelles paraules, més encara perquè coneixia Vives i sa mare, amb qui, com veurem més avall, mantenia una manifesta enemistat. Però Valeriola li explicà que no se'n meravellàs; l'explicació era senzilla: aquell home feia més de deu anys que, post el sol, no eixia mai de casa; tot aquell temps l'invertia llegint. Montcada es mostrà interessat i confirmà a Valeriola que, gustosament, aniria alguna nit a aquelles tertúlies literàries (p. 3).

Valeriola degué comentar-li a Vives l'interès de Montcada d'assistir a les lectures; si més no, dos dies més tard, a la taula de Valeriola conversaven els tres sobre el tema. En aquella xarrada, Valeriola demanava a Vives que havien de quedar una nit per reunir-se tots. Però

⁸ La pèrdua del primer foli de l'expedient impedeix conèixer la data d'aquestes dues primeres declaracions que s'hi conserven, però saben que, almenys la de Dionís, es va produir abans del 13 d'abril de 1500.

Vives es mostrava preocupat i li respongué: “No sabeu que tinc molt a fer en lo procés de mon cunyat?.” El cunyat de Vives devia estar immers en un plet amb la justícia seglar, i en aquest punt entrava en joc el paper que hi havia de jugar Dionís de Montcada. Vives li demanà “que per amor mia pregueu a Bernaldo Çabata, qu-és judge en lo plet ensemps ab altres, que-m despatxen prest” (p. 4). Montcada coneixia el jutge Sabata, i poc després li demanà de ventilar amb agilitat el procés de Vives. El jutge li va explicar “que encara no hi havia cosa ninguna per so que res que a ell tocàs; e de justícia fos que ho despacharia lo més prest que pogués.”

Pocs dies després, de nou a la Llotja, Valeriola digué a Dionís: “aquesta nit plou. Seria bo que oÿssem a Miquel Vives.” Montcada volia anar-hi, però demanava que també hi acudissen Coscolla i, sobre-tot, Montreal, perquè aquest darrer, segons Dionís, sabia llatí. Valeriola dubtava que, en aquelles condicions, Vives acceptàs d’anar-hi, perquè “Coscolla hi Monreal són grans senyors y aquest Vives enpequir s’à y no oyrem res de bo.” Així doncs, Valeriola temia que Vives no volgués comentar els passatges bíblics davant d’aquells senyors de condició social més elevada. Tot i els dubtes de Baltasar, la reunió se celebrà; i, reunits, Baltasar demanà a Vives que llegís “aquell capítol de la maledicció.” En la seua confessió, Montcada afirmava no haver entés res; per aquest motiu digué a Montreal, que havia estudiat i sabia llatí, que “havia de demanar alguna primor [...] «demanau-li alguna coseta.» Y axí, Monreal li demanà no sé quines paraules.” Segons Montcada, quan Vives llegí d’aquella Bíblia el passatge que li demanava Montreal, exclamà “no està bé en aquesta Bíblia, que falsa és. E axí se tancà la Bíblia y anaren-se’n lo Miquel Vives y Valeriola. E nosaltres lo tinguérem per hun horat” (pp. 5-6).

El 13 d’abril de 1500, després que Montcada ratificàs la seua declaració anterior, el fiscal presentà la seua acusació. El fiscal, tal com era habitual en els casos contra judaïtzants, iniciava el seu escrit incidint en la procedència jueva del llinatge de Dionís. Afegia que, per la seua devoció, conversava amb heretges amb la intenció d’aprendre’n més. Igualment, l’acusava d’una afirmació gravíssima, això és, que cap convers no podia aconseguir la salvació si no matava un cristià; per aquest motiu, Moisès matà l’egipci.⁹ Greu també era, per al fiscal, que Montcada mantingués intacta l’esperança messiànica, i que creiés fermament en la vinguda del messies, fet que, a parer de Dionís, encara no s’havia produït.

⁹ Ex. 2, 12.

Dionís, responent a l'acusació, explicà que, efectivament, era convers i, per tant, sospitava que provenia de llinatge de jueus. Ara bé, ell mai no havia conegut cap ascendent seu que fos jueu. Quant a l'acusació de conversar amb heretges, explicà que moltes vegades havia parlat amb Baltasar Valeriola i amb Miquel Vives. Aquest darrer li parlava de les antigues grandeses del poble jueu i dels miracles que Déu havia per ells:

de les coses grans que havien hagut los jueus e dels grans miracles que nostre senyor havia fet per los jueus; les quals coses, per ell, confessant, no saber-les ni haver-les oït mai, prenia ell, confessant, gran plaer de oyr-les (p. 13).

A Montcada devien semblar-li sorprenents les històries que Vives els narrava, amb un tot de personatges èpics, batalles bíbliques, plagues i miracles, però mantenia, ferm, que seguia sentint-se cristià de cor. En canvi, Vives sí que creia devotament en la llei de Moisés. De fet, quan Dionís li preguntà el motiu de no abraçar plenament aquella llei que tant amava, Vives li explicà: “Hara ve una nau de Nàpols y anar é ab ella. Voleu venir?” El motiu, doncs, estava clar: a València no podia tornar al si de la religió dels seus antecessors sense pagar-ne les conseqüències. Per això sembla, doncs, que tenia pensat fugir a Nàpols. Montcada agrai l'ofertament, però li contestà que, de moment, no hi aniria, per bé que ho faria quan ho creiés oportú. A poc a poc, el que Montcada intentava presentar com uns encontres casuals per escoltar les paraules d'un savi, es convertí en un afer més greu. Perquè estava considerat gravíssim només insinuar la voluntat d'abandonar els territoris jurisdiccionals de la Inquisició per intentar, lliurement, convertir-se en jueu.

Quant a l'afirmació del fiscal segons la qual Dionís havia posat de manifest la necessitat de matar un cristià per salvar l'ànima, Montcada explicà l'episodi durant el qual s'afirmaren aquelles paraules. Fou un matí, a la Llotja. Dionís havia decidit de visitar la taula de canvi de Baltasar Valeriola. Sembla que aquell era un dia de molta feina, i Baltasar tenia la taula plena de cristians que volien accedir als seus serveis de canvista. Llavors, Dionís s'adonà que Valeriola estafava els clients canviant les peces del pes. Dionís li preguntà si no tenia vergonya d'estafar els clients. Valeriola li respongué que robar als cristians era el mínim que podia fer, que si estigués al seu abast, els mataria tots “dient-li que Moysés, perquè no volgué matar lo egipcià, nostre Senyor no volgué que fos sant; y après, per ser sant, lo matà” (p. 15).

Dies després, animat per aquella conversa, Montcada preguntà a Vives si, en cas que un convers matàs un cristià, això comportaria algun mèrit per a la salvació de la seua ànima. Vives, però, contrari a l'opinió de Valeriola, respongué “que no, perquè nostre Senyor diu «qui mata, que muyra»; y Déu, qui ha creada la creatura, la ha de matar.” Baltasar, llavors, va comprendre que la violència no era el camí, sobretot perquè així ho creia Vives, de qui Valeriola pensava que la seua saviesa era tan gran que, si per algun cas es perdia la Bíblia, ell seria capaç de tornar-la a escriure de memòria (p. 15). Amb tot, de les lliçons que aprengué amb Miquel Vives, Montcada va comprendre que algun dia “los jueus havien de ser los més prosperats hòmens del món, e que sens mengar havien a viure” (p. 15).

L'expedient conserva un extens memorial dels testimonis *objectes* de Dionís Montcada. Es tracta de la llista d'aquells que declararen a favor de Dionís, al costat dels números dels capítols a què havien de respondre. Entre aquella llista, trobem Francina Melosa, que vivia al carrer de l'Hostal de la Mar; Úrsula Salvada, resident a casa d'en Serrano, al Vall; Gràcia, esposa d'en Garcia Venaç; Gràcia, donzella, filla de Francesc Mas, a l'Hostal de la Mar; Joan Cotilles, veler, de Russafa; Alfonso de Blanes i Joan Ballester, que habitaven al carrer del Forn de l'Argenter; Bernat de Cruïlla i la seua dona, Isabel, al carrer de la Mar; Galcerà Omestar, teixidor de vels al taller de Jaumot Almenara, situat al carrer Nou de Sant Pere Apòstol; Elionor, muller de Gabriel de la Rosa, resident a la Xerea; Aldonça, muller de Francí Alemany; Gabriel de la Rosa; Francesc Castellar, torcedor de seda, que vivia al cantó del carrer del Paradís; Jaume Colom, mestre en Medicina, que vivia a Sant Martí; Maria, criada de micer Ximén Peres de Figuerola, prop de la Selleria; Llorenç Torroja, que treballava de notari a Sant Jordi; Miquel Marí, també notari, al carrer dels Pescadors o a casa de Martí Rosell; Lluís Torregrossa, mercader, veí del carrer dels Castellans; Joanot Esparça, al Tossal; Johan Sanchis, seder que treballava a casa d'en Ballester i vivia a l'Hostal de la Nau; mestre Francí, pintor, al carrer de Sant Vicent; Miquel de Torrella, al costat de Santa Fe; Margalida, muller de Pere Nadal, al Forn de l'Argenter; Maria, muller del paraire Miquel Ferrandis, residents al carrer on estava el bany de la Moreria; Maria, muller del paraire Mateu, i Margalida, que vivia a les espatlles de Lluís Vives Major (pp. 17-20).

El següent document, fragmentari, conté un escrit de Miquel Cavila, advocat procurador de Dionís, que responia als diferents capítols de la denúncia del delator. Gràcies a aquest document sabem que Dionís

Montcada, ara feia prop de quinze anys, partí de la ciutat de València, essent d'edat de dotze anys, “ab hun balaner d'en Ça Fortesa” rumb a Mallorca. Anava acompanyat pel seu oncle Dionís Rosell, en la casa del qual degué residir tres anys, poc dalt o baix, fins que tornà a València, a l'edat de quinze anys (p. 21).

El propòsit de demostrar aquella absència temporal de la ciutat de València era invalidar un testimoni que l'acusava de dejunar el dejuni del Perdó (p. 22). Per a Cavila, aquell testimoni s'havia de rebutjar, atès que, segons el testimoni mateix, no va estar tot el dia amb Dionís, condició indispensable per donar fe que aquell no havia menjat res en tot el dia. Però, sobretot, perquè aquell testimoni anònim afirmava haver sentit dir a Dionís que havia dejunat a València, quan Montcada tenia tretze o catorze anys, moment en què, tal com s'havia dit més amunt, Dionís es trobava a Mallorca. A més, segons el procurador de Montcada, no era versemblant que Dionís, havent declarat que, alligonat per Vives, havia arribat a creure que la llei dels jueus era verdadera, no hagués declarat un afer tan insignificant —comparat amb el que ja havia declarat— com era un dejuni puntual el dia del Perdó.

Segons aquest delator, Dionís li havia demanat si tenia alguna manera de passar la mar sense perill. Segons Cavila, “no és versemblant que lo dit Dionís Montcada çelàs ne callàs les damunt dites coses tan mínimes e que no toquen ne-sguarden a ell, havent confessat tantes coses de si mateix” (p. 24). A més, amb els testimonis dels altres assistents a les sessions de lectures bíbliques, podia provar-se la falsedat del testimoni; com, també, falsa era l'afirmació segons la qual Dionís Montcada “en presència de aquella certa persona dix que [Vives] tenia nòmnes ebrahyques y scola de juheus” (p. 24).

Seguint amb aquest escrit de la defensa del procurador, Dionís Montcada feia poc, entorn deu o onze mesos, que havia començat les converses amb Baltasar Valeriola i Miquel Vives. Anteriorment, i també de llavors ençà, Montcada havia estat un bon cristià, per bé que, per influència de Vives i Valeriola, hagués tingut “alguns pensaments.” Arribats en aquest punt, l'advocat iniciava la descripció d'una abundant nòmina d'actes de devoció i caritat que feia Dionís, actes piadosos que el descrivien com un fervorós creient cristià: cada any, Montcada es confessava i combregava devotament, “feya karitats e almoynes als bacins de la Verge Maria de Gràcia,” anava a missa, a vespres i a la resta d'oficis, i escoltava amb devoció els sermons que

s’hi feien; visitava esglésies i adorava el Corpus. A tot això, l’advocat afegia que

lo dit Dionís Montcada, essent cambiador de certa quantitat de certa persona, dix e fonch hoÿt dir a hun reverent religiós que cobràs la quantitat de la dita certa persona e que la convertís en ornaments de la sglésia o en alguna joya per a la Verge Maria (p. 26).

Igualment, per la devoció que sentia, i per guanyar-se indulgències, havia visitat moltes vegades la Verge Maria de Gràcia, la de la Neu i la del Roser. Per tant, a parer del defensor, Dionís mai no havia dejunat, ni per inducció d’altri havia fet cap acte judaïtzant. Montcada, doncs, tan sols era culpable d’allò que havia confessat, això és, d’haver cregut per moments, motivat per les xarrades mantingudes amb Vives, que la llei de Moisés era verdadera. Per a l’advocat, Dionís havia d’ésser absolt amb penitències. Ara bé, per poder provar millor la innocència de l’acusat, l’advocat demanava que declarassen tots aquells testimonis que podien corroborar la bona conducta i vida cristiana de l’acusat.

Amb aquesta voluntat, l’expedient extracta, brevíssimament, les declaracions dels diferents testimonis que aportava la defensa. Tots donaren fe que, certament, Dionís havia romàs a Mallorca tot aquell temps esmentat, lapse temporal que coincidia amb el dejuni que, segons el delator, hauria fet a València. Amb els extractes de les confessions de la resta de testimonis de la defensa, sovint repetitius, l’advocat pretenia posar de manifest la religiositat cristiana de Dionís Montcada, així com la seua profunda devoció. S’hi relata l’assídua presència de l’acusat als oficis religiosos a nombroses esglésies, com ara la de Sant Esteve, la de Santa Caterina, o la de la Verge del Carme; també s’hi manifestaven les piadoses obres de caritat que Montcada tenia amb els pobres. Igualment s’hi recull, per exemple, la compra d’unes canelles amb què Montcada va obsequiar l’església de la Verge del Carme (pp. 30-49).

La documentació conservada recull extractes de molts testimonis que ens remeten a les seues confessions “in processu Ludovico Vives continetur” (p. 29). En aquest sentit, el Tribunal de la Inquisició de València revisà el procés contra Lluís Vives, mercader, el pare de l’humanista Lluís Vives i oncle del rabí Miquel Vives, i entre el 29 i el 30 d’octubre recollí i incorporà al procés que ara ens ocupa tots aquells testimonis en les declaracions dels quals apareixia el nom de Dionís Montcada. Al referit procés del mercader Lluís Vives ens remeten els

extractes dels testimonis de Gràcia, filla de Francesc Mas, corredor que vivia al carrer de l'Hostal de la Nau; Bernat de Sevilla, resident al carrer de la Mar; Joan Cotilles, veler, de Russafa i Alfons de Blanes, torcedor de seda, amb casa al carrer del Forn dels Argenters.

Altres testimonis extractats del procés de Vives foren Francina Melosa, filla de Joan Melós, “és dona enamorada,” Galcerà Ginestar, teixidor de vels; Lluís Torregrossa, mercader, que vivia a casa de sa germana, muller de Lluís de Conca; Elionor, muller de Gabriel de la Rosa, a la plaça dels Hams; Aldonça, muller de Francí Alemany; Maria, que residia prop d'en Pere Figuerola, i Francesc Castellar, torcedor de seda, fill de Joan Castellar; (pp. 51-54).

Mentrestant, Dionís Montcada continuava defensant-se de les acu-sacions que contra ell s'havien produït, la majoria sorgides, segurament, al si del procés contra Miquel Vives. En aquest sentit, com que Dionís va incriminar Miquel, tot descrivint-lo com a creient en la llei de Moisès i —fet gravíssim— fer servir la seua saviesa per a instruir conversos en el judaisme, Vives i els testimonis de la seua defensa també intentaren acusar Montcada per tal de desacreditar-lo. I un d'aquests testimonis de la defensa de Vives fou la mare d'aquest darrer, Castellana Vives. Amb els següents testimonis que aportà, Dionís tenia la intenció d'invalidar la declaració de Castellana. I a tal efecte argumentava l'odi profund que aquella sentia envers Dionís.

En aquest mateix sentit, el 5 de novembre de 1500, declarà Maria Beltran, resident al carrer del Bany de la Moreria. Aquesta coneixia Dionís Montcada “de l'any de les grans morts que foren en la present ciutat.” Tenia relació amb Dionís perquè la testimoni va passar nou anys a casa d'una tia de Dionís, “que-s diu la de Francisco la Torre, mercader” (p. 55). Durant aquella epidèmia de pesta, la tia de Dionís llogà una casa en un lloc d'esguard per anar-hi a viure un temps fugint de la mortaldat que afectava València. Després sabrem que el lloc elegit per aïllar-se de la pesta fou Quart, on el pare de Dionís tenia una casa.¹⁰ Això mateix feu Castellana Vives, que llogà una casa al costat de la senyora de Francesc la Torre. La serventa de l'oncle de Dionís oí discutir Castellana Vives amb Dionís Montcada i amb la mare d'aquest. La discussió es desencadenà perquè Castellana retreia als Montcada que no l'haguessen volgut dur a cavall d'un ase des de València fins

¹⁰ Maria Beltran no esmenta el lloc on aquelles dues famílies decidiren aïllar-se de la pesta. Margalida Vela, que havia servit el pare de Dionís, especificava el nom de Quart, tal com veurem més endavant. Per a Gràcia, serventa de Lluís Vives, Castellana va estar aquella pesta “fugida a Manises” (Garcia 1987, p. 105). Potser, durant l'episodi pestífer, Castellana passà d'un lloc d'esguard a l'altre.

al lloc d'esguard, i va haver de fer el trajecte a peu. Per aquest motiu, segons la testimoni, Castellana començà a odiar profundament Dionís (p. 56).

El 5 de novembre de 1500, el seder Joan Sanches aportava més mostres de l'odi que es professaven Montcada i els Vives. Afirmà que, ara feia tres o quatre anys, estant a la Llotja Vella, sentí un gran aldarull a les taules de canvi. En arribar-hi, va veure Dionís, que estava pensarós i ja tancava el calaix de la taula. Llavors, Sanches li preguntà què havia passat. Montcada li contà que "Michalot Vives lo havia vengut a afrontar ab hun home armat sobre huns dinés que lo dit Vives havia promés a una dona." En aquell mateix lloc, Lluís Vives Major, l'oncle de Miquel, demanava a Montcada: "Per amor de mi, Deonís Muncada, no us prengau ab hun horat, que si tinguera bon seny no haguera fet lo que ha fet" (p. 57).

Margalida, muller d'en Pere Nadal, afirmava que coneixia de vista Dionís i els seus pares. Explicà que, feia poc, mentre estava a sa casa, al carrer del Forn de l'Argenter, sentí un gran enrenou i molts plors provinents de casa d'en Miquel Vives. Margalida s'hi interessà i va veure Miquel plorant. Castellana li explicà que el seu fill havia discutit amb Dionís Montcada. Margalida la tranquil·litzà i li digué que parlaria amb en Miquel de Corella, germà del comte de Cocentaina, perquè posàs pau entre ells. Miquel de Corella feu cas de les pregàries de Margalida i posà pau entre ambdós. Això mateix afirmaria el germà del comte de Cocentaina mateix més endavant.

El 9 de juny, els inquisidors Rodrigo Sanz de Mercado i Joan de Lloaysa demanaren la presència de Dionís, que fou traslladat a la sala de l'audiència des de la seua presó. L'amonestaren, de nou, perquè digués la veritat, però Montcada es mantingué ferm en la seua versió dels fets. Per aquest motiu, el fiscal demanà sentència de turment i poder així esclarir la veritat de tot aquell assumpte. Els inquisidors hi accediren i ordenaren traslladar Dionís "ad palatium tormentorum."

E après, posat lo dit Deonís Muncada en lo palau dels turments, lo dit senyor inquisidor Loaysa lo tornà a amonestar que digués la veritat, axí de si com de altres (p. 59).

Dionís mantenia que ja havia dit tota la veritat. Llavors començà una dura sessió de turment amb el propòsit de doblegar la voluntat de Dionís i fer que confessàs. El mètode elegit pels inquisidors en aquella sessió fou el turment de la corriola, o garrutxa, que consistia a lligar les

mans de l'acusat per darrere de l'esquena i, amb una corda connectada a una corriola, alçar-lo del terra, de manera que el pes del turmentat en suspensió provocàs dolor:

E vist açò, lo dit senyor inquisidor lo manà despullar e posar en lo turment de la corriola. E axí fonch despullat en camisa e ligat en lo dit turment, amonestant-lo que tots temps diga la veritat; lo qual deya que no mane Déu que diga falsia, que bé poden conéixer que confessant lo que ha confessat de si mateix, que no encobria a persona ninguna. E axí, lo senyor inquisidor manà a Gòmiz, tormentador, que lo muntàs. E muntant-lo, deya: “Per hun traïdor que m'ha acusat falsament volen que muyra yo ací. Verge Maria! Que ja la he dita; y si'm mataba'm, may diré res per ço que no sé de persona en lo món cosa ninguna.” E lo senyor inquisidor li enterrogava si sabia de persona ninguna. Y él deya que lo maten, que no sab res. E lo senyor Inquisidor li deya que digués què sabia de Alfonso Sanchez; e ja no tocava en terra. Y él deya que no sab cosa ninguna, que may parlà ab ell de certes coses, e que lo farà troços. Que no sab cosa de persona en lo món. Que lo maten. E lo senyor inquisidor lo tornà a amonestar que digués lo que sabia de Alfonso Sanchez. E contínuament deya que no sab res. E no tocava de hun palm en terra. E deya crydant: “Que-m muyr!,” y que, per Déu, si sabés cosa ninguna, él la diria. E ja havia grant estona que estava en lo torment e tots temps negava. E lo senyor inquisidor lo feu baixar perquè diga la veritat. E tots temps negava. E en après lo manà tornar a muntar, que no tocava en sòl. E amonestant-lo, tots temps negava, e deya: “Que plaga Déu, si sé res, que Déu m'ò demane.” E lo senyor inquisidor lo feu més muntar, y estava bé alt; e tots temps negava dient “matau-me, que no sé pus; no tinch de llevar fals testimoni a nengú,” dient “Ay! Que-m muyr. Ay! Verge Maria Beneyta.” E vist que lo dit Deonís Muncada havia més de miga hora que estava en lo torment y estigué molt sens tocar en terra, lo senyor inquisidor lo manà devallar del torment. E axí fonch devallat del torment. E devallat, lo tornà a amonestar. E tots temps negava dient “senyor inquisidor, yo, plaga Déu, que si yo sé res, que yo muyra malament; que si mon pare, qu'és abjurat, sabés que hagués fet res, yo u diria” (pp. 60-61).

L'expressivitat que reflecteixen els crits i les pregàries de l'acusat, que l'escrivà anotà detalladament, són una mostra del sofriment a què va haver d'enfrontar-se Dionís el 9 de juny de 1500. Una altra mostra d'aquell patiment extrem la tenim en les successives visites que els inquisidors feren a la cel·la de Dionís, on aquest intentava recuperar-se dels efectes del turment. De fet, aquell mateix 9 de juny, els inquisidors visitaren Montcada a la presó, “estant lo dit Deonís Muncada en la cama

en la cárcel, malalt dels torments,” i Dionís implorà misericòrdia, per la mort de Déu, i que “estava prest [a] rebre qualsevulla penitència” (p. 61). Aquella escena es va repetir els dies 11 i 15 de juny, amb Dionís encara convalescent dels dolors del turment. I el dia 16 el visitaren el notari i Gomis, el mateix botxí que l’havia torturat, i a ells els repetí, poc dalt o baix, el mateix: que hi tinguessen misericòrdia i que estava preparat a rebre penitència.

Recuperat del turment, l’advocat defensor demanà la vènia del tribunal. Cavila seguia insistint a invalidar les tres acusacions que requeien sobre Dionís. Després d’analitzar les acusacions, l’advocat palesava que en aquell procés “se mostra manifestament lo dit Dionís Moncada no ésser culpable” (p. 63). L’escrit, bàsicament, resumeix el que ja s’havia dit: per a l’advocat, quedava més que demostrat que la primera acusació era falsa, atés que Dionís no havia pogut dejunar el Yom Kippur a València de Mallorca estant. Pel que fa a la segona i tercera acusació, segons les quals “Dionís Moncada seria stat induhit a la ley dels juheus per altres persones, e que en presència del dit Moncada certa persona certa persona dix que tenia nòmines ebraiques y scola de juheus,” per a l’advocat “no són provades ne procehexen” (p. 74).

Amb tot, en aquestes aportacions de la defensa, s’hi afegeixen alguns articles que no contenen els documents anteriors i que ens ajuden a perfilar una mica millor la biografia de Montcada. D’aquesta manera, sabem que Lluís Gosalbo i la seua muller, Aldonça, criaren “de llet” Dionís, que en aquell any de 1500 tenia poc dalt o baix vint-i-set anys. D’això n’estaven completament segurs “perquè·l prengueren per a criar chiquet novament nat.” Argumentaven l’edat de l’acusat, a més, fent memòria que “en lo temps que·s cremaren les cases del cantó del carrer dels Conills, les quals se cremaren en lo principi de l’any LXXIII, ja lo dit Dionís Moncada havia sis o set mesos” (p. 63). Segons aquest escrit, l’acusat va nàixer l’any 1473. Com s’ha dit, quan Montcada tenia dotze anys, va partir de la ciutat de València a bord del balener de Safortesa rumb a Mallorca, on residí durant tres anys amb el seu oncle, Dionís Rosell.

Un dels recursos més habituals al llarg dels escrits que aportaven els defensors dels acusats era menystenir la qualitat dels testimonis produïts pel fiscal. En aquest cas, l’advocat argumentava que el testimoni que aportava el fiscal era dement, de personalitat variable, de poc crèdit i d’opinió lleugera, que acostumava a fer falsos testimonis “e haver fet e dit moltes e diverses oradures” (p. 74).

El 5 de novembre de 1500, Miguel de Corella, germà del senyor de Cocentaina, confirmava l'escena narrada per Margalida, la veïna de Miquel Vives, a precés de la qual el noble va posar pau entre Miquel Vives, d'una banda, i, de l'altra, Dionís de Montcada i —afegia— Llop Suares. La disputa sembla que es va produir a propòsit de dos reals castellans que Miquel Vives havia promés “a les Boyles, e après no les hi havia volgut donar” (p. 69).

Encara aquell dia, mestre Francí, pintor, resident al carrer de Sant Vicent, relatà la seua versió de l'episodi de la baralla entre Vives, acompanyat d'un home armat, i Montcada, que tingué lloc a la taula de canvi de l'acusat, a la Llotja Vella. Segons Francí, feia més o menys tres anys que observà, en les taules de canvi, que aquells dos s'insultaven. Després de creuar insults, Dionís va tirar a Vives un objecte contundent, el testimoni no recordava bé si es tractava d'un tinter o d'un punyal. Llavors, l'acompanyant de Vives tragué l'espasa, però els que allà estaven presents, finalment, els separaren (p. 70). El mestre pintor també donà la seua versió quant a l'episodi de la pesta:

e dix que en les derrerres morts, trobant ell, testimoni, en manies, a ont estarien segurs per les morts, na Vives, mare del dit Miquel Vives, e lo pare e mare del dit Deonís Moncada e sos fills, oý dir el, testimoni, al dit Deonís Moncada, parlant de la dita na Vives, que què li havia de fer na Vives, que se n'anàs, que axí li havia vengut bé (p. 70).

D'aquell episodi, també en parlà Margalida, muller de Jaume Vela, velluter, que vivia prop l'Estudi General. Margalida explicà que durant aquella epidèmia de pesta, que situava feia prop d'onze anys, ella es trobava a Quart, a casa del pare de Dionís. I recordava que Castellana Vives i Dionís Montcada s'havien barallat perquè l'acusat no la volgué portar des de València. Per aquest motiu, cresqué l'enemistat entre ambdós, fins al punt que la família dels Montcada no volia veure Castellana ni, tampoc, son fill, “que quant los veyan parexia que vessen diables” (p. 71).

Però totes les estratègies judicials seguides per la defensa de Dionís Montcada per tal de deslliurar-lo foren en va. La sentència, promulgada pels inquisidors Rodrigo Sanz de Mercado i Joan de Lloaysa, el declarava, sense cap lloc a dubtes, culpable perquè:

practicava y comunicava ab certes personas converses y heretges cosas de la ley dels jueus, y les demanava los dubtes que tenia en la ley judayca; y creya y aprobava lo que aquellas personas heretges li deyen

en favor de la ley de Moysén, ço és, que tots los que volian servir Déu eran obligats a guardar la ley dels jueus. Y ab aquesta crehència mateixa creya també e deya que ningun convers no-s podia salvar si no matava hun cristià de natura; y que per ço Moysés matà a l'egipciaco. Y assí mateix, que lo dit Deonís Muncada creya que lo mesies no era vengut (p. 75).

A més l'acusaven que havia induït i facilitat que altres persones acudiren a oir les lliçons bíbliques de Miquel Vives “per a que li-s sermonés de la ley dels jueus,” fet que Vives mateix confirmà a les seues declaracions. Miquel Vives també corroborà que Dionís Montcada sentia un gran plaer mentre escoltava les seues lliçons (p. 75). Finalment, el Tribunal declarà Dionís Montcada ésser heretge judaïtzant, fecte i simulat i haver perjurat moltes vegades davant dels inquisidors després d'haver confessat els seus errors: “lo qual dit Moncada no ha mostrat signes de contrició com devia segons la calidat y quantidad de sos defalliments, ni de sa conversió sperança alguna bona se espera,” i per això no devia ser admés a reconciliació. Els inquisidors ordenaren la confiscació dels seus béns, que foren incorporats a la cambra i fisc del rei. Condemnaren Dionís a la pena de relaxació a la justícia i braç seglar. A més, com era habitual, la Inquisició estigmatitzà també els descendents de l'acusat:

e perquè les penes dels dits crims no sols se stenen als apòstatas y heretges, mes encara a la progènie e posteridad de aquells; per tant, per aquesta nostra deffinitiva sentència, condepnam, privam e per privats denunciám als fills del dit Dionís Moncada, fins al segon grau inclusivament, de tots officis e beneficis eclesiàstics e seglars, e donam aquells per a tots temps per inhàbils per a inpetrar e posseyr altres de nou. E les manam que no puixcan portar demunt si robes o habillaments que sien insignes de alguna dignitat o milícia, eclesiàstica o seglar. E perquè la sancta mare Sglésia no té altre que contra lo dit Deonís Muncada puixca ne dega fer, sinó sols remetre e desanparar aquell al braç e jutge seglar perquè li donen, segons sos demèrits, ab pietat e clemència, deguda punició [...] És a saber, als magnífichs comissari o comissaris de la sereníssima senyora lloctinent general del present regne de València (pp. 76-77).

La sentència s'acomplí i Dionís Montcada fou relaxat a la justícia seglar i executat, junt amb catorze heretges més. Entre la resta de víctimes, destaquen Miquel Vives i sa mare, Castellana. Tots tres esdevingueren protagonistes en aquest procés, en què s'ensuma una

barreja de sentiments enfrontats: d'una banda, la fascinació que sentia Montcada amb els ensenyaments de Vives, malgrat les bregues que havien protagonitzat temps enrere; de l'altra, la profunda rancúnia que, suposadament, sentia Castellana envers Dionís. Tots tres —també la resta dels executats aquell dia— moriren quan el botxí els partí el coll amb el garrot; havent mort tots ells, les seues despulles mortals foren reduïdes a cendra per les fogueres de la Inquisició.¹¹

Referències bibliogràfiques

- Angelino Pardo, M. A. (2019-2020). “Leonor Francesc, una conversa procesada por el tribunal inquisitorial de Valencia entre finales del siglo xv y el primer tercio del siglo XVI.” *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 21, pp. 145-175.
- Barrio, J. A. (2006-2008). “Los judeoconversos en la frontera sur del reino de Valencia (ss. XIV-XV).” *Revista de Historia Medieval*, 15, pp. 119-137.
- Bofarull, M. (1865). *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, 2 vols. Barcelona: Impremta de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.
- Bordes, J. (2012). “Els primers edictes de gràcia de la Inquisició valenciana (1482-1489).” A dins a dins *Jueus, conversos, Inquisició. Una convicència frustrada*, pp. 645-662, Catarroja: Afers.
- Catalá Sanz, J. A. & Pérez García (2000). “La pena capital en la Valencia del Quinientos.” A dins *Conflictos y represiones en el Antiguo Régimen*, València: Universitat de València, pp. 21-112.
- Cruselles, J. M., Cruselles, E. & Bordes, J. (2015). *Conversos de la ciudad de Valencia. El censo inquisitorial de 1506*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Escartí, V. J. & Ribera, J. (2019). *El Llibre de memòries de la ciutat de València (1308-1644)*, València: Ajuntament de València.
- Garcia, A. (1987). *Els Vives: una família de jueus valencians*, València: Tres i Quatre.
- Garcia Cárcel, R. (1976). *Orígenes de la Inquisición española. El Tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona: Ediciones Península - Edicions 62.

¹¹ La data de l'execució i la circumstància d'haver sigut morts amb garrot prèviament a la combustió a la foguera, a Catalá Sanz & Pérez García (2000, pp. 36-37).

- Kamen, H. (2004). *La Inquisición española*. Barcelona: Crítica.
- Ventura, J. (1978). *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencia*, València: Tres i Quatre.

La mort d'Andreu Torres: un assassinat en l'Algemesí de 1599

JOAN BARBERÀ
GENERALITAT DE CATALUNYA (DEPARTAMENT D'EDUCACIÓ)

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: The following work is based on the study of a criminal trial instructed at the end of sixteenth century (in 1599) by the court of justice of Alzira, but referred to and occurred in the neighboring town of Algemesí. The text describes how a man from Algemesí, named Matheu Blanc, fights at the prison door with Andreu Torres, minister of the court of justice of Algemesí, who is murdered. As a result, and the report filed by the widow, a criminal case is opened against the person of Matheu Blanc who is tried *in absentia*. During the process, a series of witnesses describe the different incidents that ended in the fatal outcome: discussion with the victim, murder, arrest of suspects... However, no eyewitnesses of the murder are recorded, so that the accused, despite being found guilty, is not sentenced to death.

Key Words: Algemesí, murder, court of justice.

Resum: El següent treball està basat en l'estudi d'un procés criminal instruït durant l'acabament del segle XVI (concretament l'any 1599) per la cort del justícia d'Alzira, però referit i ocorregut a la localitat veïna d'Algemesí. El text ens descriu com un home d'Algemesí, anomenat Matheu Blanc, es baralla a la porta de la presó amb Andreu Torres, ministre de la cort del justícia d'Algemesí, qui en resulta assassinat. Arran d'aquest fet, i de la denúncia presentada per la viuda del susdit difunt, s'obri un procés criminal contra la persona de Matheu Blanc qui fuig i és jutjat *in absentia*. Al llarg d'aquest procés, una sèrie de testimonis descriuen els diferents fets i esdeveniments que acabaren amb el fatal desenllaç: discussió amb la víctima, assassinat, detenció de sospitosos... Tanmateix, no es registra cap testimoni ocular de la mortal agressió, de manera que l'inculpat, malgrat ser declarat culpable, no és condemnat a mort.

Paraules clau: Algemesí, assassinat, cort del justícia.

1. Introducció

El treball que tot seguit presentem està basat en l'edició i estudi del ms. 0501/59 situat a l'Arxiu Municipal d'Alzira (AMA).¹ El text fa referència a un assassinat ocorregut a la localitat riberenca d'Algemesí a les acaballes del segle XVI (concretament, l'any 1599). Aquest document ens narra com, a partir d'una reunió per passar l'estona tocant uns instruments, es crea una baralla tumultuosa i, el més greu, el ministre de justícia d'Algemesí, Andreu Torres, és assassinat a les portes de la presó. A partir d'aquest fet, la cort de justícia d'Algemesí i, posteriorment, la d'Alzira van iniciar un procés per intentar esclarir els fets, que acabaria amb el judici *in absentia* de Matheu Blanc, acusat de la mort del susdit ministre.

En relació a les parts en què es divideix el text estudiat, podem observar diferents apartats prototípics dels processos criminals: les declaracions dels testimonis i d'un detingut, la relació de fets del justícia d'Algemesí davant una altra autoritat (la cort del justícia d'Alzira), la denúncia interposada per part de la muller de la víctima, els escrits de deliberació de la cort de justícia i la corresponent sentència. A més, cal remarcar un apartat força interessant pel seu valor històric: els inventaris de béns. Durant l'època estudiada, les pertinences dels processats eren subhastades per a fer front a les despeses de la causa judicial. Així doncs, tal com ja hem afirmat, la importància d'aquesta documentació rau en el seu valor històric, ja que ens deixa entreveure els diferents objectes i béns d'una llar de tombants del XVI.

1.1 El context

La intervenció de la cort alzirenca, i la posterior conservació del document estudiat a l'arxiu d'Alzira, no és cap fet casual, sinó que enllaça amb la configuració jurídica de la vila d'Algemesí a les acaballes del segle XVI; durant el període estudiat, la localitat on ocorren els fets romanien sota la jurisdicció criminal alzirenca. Cal remarcar que el municipi d'Algemesí no es va separar de la vila d'Alzira fins l'any 1574. Tanmateix, la cort de justícia d'aquesta darrera ciutat va continuar encarregant-se de la jurisdicció tant civil com criminal de la vila d'Algemesí fins el 1608, any en què va obtenir el títol de vila reial i, també,

¹ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA), Justícia, Lo justícia en lo criminal, *In facto de la mort del quondam Andreu Torres, ministre y procurador fiscal de sa Magestat, en Algemesí.*

vot a les Corts.² Conseqüentment, com que allò que s'hi jutja és un assassinat (amb l'agreujament que la víctima és un ministre de la cort de justícia d'Algemesí), el procés estudiat havia de ser instruït per la cort d'Alzira.

A més, el fet que, cap al darrer quart del segle XVI, la localitat d'Algemesí es deslligara de la ciutat d'Alzira no va ser un acte aïllat ni espontani, sinó que enllaça amb la tendència de l'època; durant aquest període, hi hagué altres localitats riberenques que també es van segreguar de la tutela d'Alzira i esdevingueren localitats independents. En aquesta línia, podem citar els casos de Guadassuar (1581) o de Carcaixent (1576).³ El procés d'emancipació de tots aquests municipis va ser fruit de l'auge econòmic que es va viure durant la segona meitat del segle XVI a la Ribera del Xúquer com a conseqüència del cultiu de la morera i la manufacturació de la seda: durant el segle XVI, la comarca de la Ribera del Xúquer es va transformar en un dels majors centres neuràlgics de producció de seda a nivell europeu (Garés 2015, 1099). Aquesta bonança econòmica va fomentar l'aparició de noves oligarquies locals que maldaven per participar activament en l'administració de les seues respectives localitats. Vet ací la relació que s'hi dona entre creixement econòmic i la desvinculació de determinades poblacions de l'administració alzirenca, com ara la localitat d'Algemesí.

Aquesta aparició de noves oligarquies locals no sols va ajudar a explicar la secessió de determinades localitats de l'època (anomenades *llochs*), ans que també van contribuir a configurar un ambient de tensió i violència.⁴ De fet, l'augment de la riquesa (gràcies en gran part al cultiu de la morera, citat anteriorment) ajudà a configurar tota una sèrie de bandositats vinculades a les lluites de poder entre diferents faccions (Garés 2011, 108). Aquest fenomen de les bandositats no era exclusiu ni de la Ribera del Xúquer ni del País Valencià, sinó que s'estenia per tota la conca de la mediterrània catòlica (Pomara 2015, 136).

Un altre element que contribuïa a avivar tant els conflictes com el tarannà violent de l'època era l'ús d'armes per part de la població: durant el període estudiat, la possessió i ús d'armes era un fet habitual de

² Font: GEC. [en línia] <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana>> [consulta: 2 setembre del 2021].

³ Font: GEC. [en línia] <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana>> [consulta: 2 setembre del 2021].

⁴ Cal remarcar que la violència ja estava inserida en els usos i costums de dècades anteriors; el recurs a la violència (o la justícia privada) esdevenia un fet habitual durant l'època estudiada. Es basava en el dret germànic i va esdevenir un model de comportament arrelat en la mentalitat col·lectiva del context estudiat. (Garés 2012, 262)

l'època (Andrés 2019, 492). De fet, no sols s'empraven armes blanques com podrien ser espases o punyals, sinó que també es documenta la presència d'armes de foc (escopetes i pedrenyals) tant al text estudiat com als textos contemporanis. A més, la possessió d'armes de foc per part dels habitants de la Ribera del Xúquer es veia afavorida per les ratzies berberisques que castigaren aquesta comarca durant el segle XVI: aquestes incursions no es limitaven únicament a atacar la costa, sino que també realitzaven incursions cap a l'interior (Garés 2012, 264).

Darrerament, tal com hem dit a la introducció, el text estudiat presenta tres *inscripcions de béns*, és a dir, la relació d'objectes personals que podem trobar dins de la llar dels diferents detinguts per ser subhastats públicament i, d'aquesta manera, sufragar les costes del procés. Cal remarcar ací que si bé el procés criminal s'incoa a partir de l'assassinat d'Andreu Torres, el justícia d'Algemesí també va detenir dues persones més per la gatzara inicial i els aldarulls previs a l'assassinat: Hierony Terrer i Berthomeu Cursà.

Així doncs, mitjançant l'estudi dels inventaris, no sols contribuïm a enriquir la historiografia social, ans que, des de la vessant filològica, ens aporten un conjunt de lèxic lligat a diferents usos i activitats (recipients, mobiliari, estris de cuina...). En aquesta línia, hem dut a terme un buidatge exhaustiu de les pertinences documentades i les hem classificades en funció de l'activitat a la qual es vinculen. Vet ací la relació de béns ordenada:

Objecte	Quantitat	Ús o activitat vinculada
bota seixantena	tres	recipients per a líquids
gerra de terra	dues	recipients per a líquids
gerra petita	tres	recipients per a líquids
cup de fusta	un	recipients per a líquids
roda per filar seda	tres	treball amb la seda
jou d'aladre	un	treball al camp

Taula 1: Relació de béns de Matheu Blanc

Objecte	Quantitat	Ús o activitat vinculada
taula de pi	una	mobiliari
llit de quatre posts amb dues petges	dos	mobiliari
matalàs	dos	mobiliari
plat	cinc	estri de cuina
escudella	nou	estri de cuina
olla	tres	estri de cuina
ast	un	estri de cuina
ferros de cuina	quantitat indeterminada	estri de cuina
capsa de pi	una	recipient

Taula 2: Relació de béns de Hierony Terrer

Objecte	Quantitat	Ús o activitat vinculada
llit de quatre posts	dos	mobiliari
matalàs	dos	mobiliari
llançol	dos	roba de llit
lliura de seda amb capell	cinc	treball amb la seda

Taula 3: Relació de béns de Berthomeu Cursà

Així doncs, pel que fa a la taula 1, podem destacar tres objectes, com ara la *bota seixantena*, la *roda per filar seda* i el *jou d'aladre*. Pel que fa al primer, si estudiem el context en què el trobem és evident que fa menció d'un recipient per emmagatzemar vi. L'adjectiu *seixantena*, com que fa referència a un conjunt de coses que sumen seixanta, entenem que al·ludeix a alguna unitat de mesura i, per tant, a la capacitat d'emmagatzemament de la bota en qüestió. Quant a la *roda per filar seda*, amb aquesta construcció es designa el mecanisme giratori que s'emprava en un torn per treballar la seda durant el procés de manufacturació (Miralles 2000, 107). En relació amb la taula 2, podem destacar la presència de les formes *capsa* (i *petge* [petges])⁵

⁵ *Petge*: Suports d'un moble concret. En el nostre cas, com que fa referència a un llit, al·ludeix a les potes de d'aquest, o als suports que s'empraven per fixar el llit a terra. De fet, el CIVAL documenta quinze mostres del terme *petges* associades a les parts d'un llit, les quals van des de l'any 1457 fins al 1541. (*Apud* Barberà 2019a, 507).

hui dia en desús al context estudiat. Darrerament, quant a la taula 3, remarcarem la presència del terme *lliura*⁶ com a unitat de mesura de la seda.

2. L'assassinat d'Andreu Torres

2.1 Els fets previs i el crim

La nit del vint-i-dos de maig de l'any 1599, entre les nou i les deu hores concretament, el justícia de la vila riberenca d'Algemesí, Miquel Serrador, de vint-i-nou anys d'edat aproximadament,⁷ mentre rondava dita vila, va escoltar que estaven fent sonar pels carrers una tambor i una dolçaina.⁸

E dix que lo que pot relatar e dir sobre lo que és estat *interrogat* és que anit, entre les nou y deu hores, anant rondant sentí que anaven *per* la *present universitat* de Algemezi sonant una caixa de tambor y una dolçayna (AMA, just., 0501/59: f. 5r.).

Vista l'escena, el justícia es va acostar i es va adonar que el soroll estava produït per tres hòmens (Hierony Terré, Pere Sebríà i un tercer home que no coneix, atés que era foraster). Tot seguit, va considerar detindre'ls per diverses raons que ens especifica en el text estudiat: era força tard per l'època, la nit era bastant tancada i la gent començava a acudir-hi. A més, tampoc no l'havien avisat ni havien sol·licitat l'autorització d'aquest per a dur a terme aquesta espècie de festa improvisada.

Y com era tant tart y feya gran fosca, y la gent se anava ajuntant, perquè no-s seguís algun scàndol e perquè eren exits de aquella manera sens licència del dit relant, en la plassa de dita *universitat*, arribà als

⁶ Lliura: "Unitat de pes que generalment es considera dividida en dotze unces i equival aproximadament a 400 grams." Font: DCVB [en línia] <<https://dcvb.iec.cat/>> [consulta: 20 de setembre de 2021].

⁷ En els processos criminals, quan se cita l'edat dels declarants, aquesta s'especifica sempre amb la construcció *poc més o menys*, de manera que mai no podem afirmar que la xifra facilitada siga exacta, sinó una aproximació:

Miquel Serrador, justícia de la *present universitat* de Algemezi, de edat de vint-y-nou anys poc més o menys, relant qui jura, *iuxta fori formam*, etc., dir veritat, etc. (AMA, just., 0501/59: f. 5r.)

⁸ Instrument de vent d'origen oriental. En l'actualitat, està força arraigada en la cultura popular valenciana i és considerada com l'instrument nacional valencià per antonomàsia. De fet, hi ha estudis que documenten nissagues de dolçainers esteses en el temps des de la baixa edat mitjana fins al segle XIX (Frechina 2006, 70).

hòmens que sonaven lo dit tambor e dolçayna hí·ls volgué portar presos, que són Hierony Terré, hostaler, lo qual anava davant de aquells ab una alabarda, y Pere Sebríà de Catarroja que sonava la dita dolçayna, y un home foraster que no·l coneix, ni sab qui és, que tocava lo dit atambor. (AMA, just., 0501/59: f. 5r.-v.)

A partir d'ací, comença a configurar-se el context que donaria peu al crim: mitjançant l'estudi de la relació de fets del justícia d'Algemesí presentada davant la cort del justícia d'Alzira,⁹ podem entendre que una quantitat indeterminada de persones (suposem que hi hauria bastant gent, puix que van arribar a formar un tumult) va començar a concentrar-se a les portes de la presó i Andreu Torres, la víctima, com que era ministre de la cort del justícia d'Algemesí, estava situat a la porta d'aquest edifici per evitar que la gent poguera accedir-hi. En aquesta situació, es va produir una disputa entre la persona assassinada i la gent avalotada que va finalitzar amb el fatal desenllaç.

Arran d'aquest fet i mitjançant les declaracions presentades per les persones interrogades, s'obre un estira-i-arronsa per esbrinar qui havia posat fi a la vida d'Andreu Torres. D'una banda, el justícia d'Alzira i la seua cort prenen declaració a distints testimonis per intentar localitzar el denunciat i presumpte culpable, Matheu Blanc. D'altra banda, no hi ha cap testimoni que implique directament el denunciat, car, malgrat que alguns havien estat a la brega o als voltants del lloc on va ocórrer, ningú diu haver vist qui li va pegar les dues punyalades mortals a la víctima. Consegüentment, per a intentar realitzar una reconstrucció objectiva dels fets i extreure'n unes conclusions adients, cal analitzar detalladament les declaracions dels distints testimonis recollides per la cort d'Alzira, analitzar les discrepàncies i establir els paral·lelismes adients. D'aquesta manera, podrem configurar una visió històrica dels fets reals ocorreguts el més fidedigna possible.

Així doncs, pel que fa a la relació de fets del justícia d'Algemesí, aquest declara que en produir-se la baralla entre la víctima i l'inculpat a la porta de la presó, de manera immediata, va eixir de dins d'aquesta amb la intenció d'atendre els crits d'auxili de la víctima:

[...] y, de continent, sentí lo dit relant que lo dit Torres, ministre, cridà queixant-se e dient: "Ay! Que me han mort!" (AMA, just., 0501/59: f. 5r.).

⁹ Recordem que, durant l'època estudiada, Algemesí estava inclosa dins de la jurisdicció criminal d'Alzira. (Vegeu: 1.1. El context).

Quan va fer acte de presència a l'exterior de l'edifici, molta gent que s'hi aplegava va fugir del lloc. A més, el justícia d'Algemesí va demanar ajuda apelant la figura del rei¹⁰ i començà a preguntar i fer diligències per poder esbrinar qui havia agredit el ministre de la seua cort. En conseqüència, de manera quasi immediata, va arribar a la conclusió que la funesta acció havia estat obra de Matheu Blanc, puix que la seua viuda, Ysabet Luna, exclamava en veu alta que aquest darrer havia assassinat el seu marit. Per aquest fet, la susdita dona va interposar la denúncia corresponent davant d'un ministre de la cort del justícia d'Alzira, Joan Gurrea, contra Matheu Blanc per haver assassinat el seu marit:

Et in continenti, la dita Ysabet Luna e de Torres, viuda del dit *quondam* Andreu Torres, ministre, com a justa persona de aquell dix que-s clamava segons que-s clama criminalment de dit Matheu Blanc, de la *present universitat*, per ço, com per les causes desús dites li han mort al dit son marit ab dites dos stocades o punyalades que li ha pegat, anant y auxiliant al justícia de dita *universitat* y portant com portava presos, y contra altres persones, requerint, etc., auxiliadors, etc., *contestant*, etc., jura que no posava lo *present clam* per oy, rancor, etc. E lo justícia de la vila de Algezira, aconsellat de micer Joseph Luca, assessor ordinari de aquell, *providente* justícia, etc., lo dit clam, etc., *actum Algemezí die*, etc.

Martí Venrrell, *notari* de dita *universitat* de Algemezí y Joan Gurrea, ministre del justícia de Algezira.

(AMA, just., 0501/59: f. 7r.-v.)

2.2 La cerca de Matheu Blanc i la detenció de Miquel Aguilar

Havent-se assabentat el justícia d'Algemesí de la implicació de Matheu Blanc, la mateixa nit dels fets, es va presentar a sa casa amb la intenció de detindre el denunciat. A més, segons ens relata el justícia d'Algemesí, no hi va anar sol, sinó que ho va fer acompanyat pel seu lloctinent, Jaume Curçà, i d'un alguatzir de la ciutat de València que hi era present, anomenat Jaume Lobet.

Y sentint que la muller del dit Andreu Torres se quexava y deia que Matheu Blanc, de la *present universitat*, havia mort son marit, accedí a la casa del dit Blanc ensemps ab Jaume Lobet, alguazil real de la ciutat de València (AMA, just., 0501/59: f. 6r.).

¹⁰ La figura del rei com a metàfora de justícia era força emprada antigament, atés que, durant l'Antic Règim, la justícia era impartida per distints estaments i entre aquests s'incloua el reial (Toldrà 2019, 177).

Una vegada van ser allí, la comitiva judicial va inspeccionar la llar de l'implicat i va trobar dues persones: Ysabet Barchet, viuda del germà de l'implicat, Joan Blanc, (consegüentment, cunyada dels presumpte assassí), i un home foraster, concretament de Catarroja, anomenat Miquel Aguilar. Cal remarcar que aquest romania a casa d'un home d'Algemesí anomenat Berthomeu Cubells, perquè treballava com a criat seu. Segons les declaracions tant del justícia d'Algemesí com del seu lloctinent, l'actitud d'aquest durant la inspecció de la residència de la família Blanc fou força sospitosa, ja que es trobava amagat darrere unes botges, suat i acalorat.

Y muntant dalt a les andanes, y trobà un home que·s diu Miquel Aguilar, de Catarroja, criat de Berthomeu Cubells, segons que aquell li adverà a ell, dit relant, a unes botges, suat y acalorat y tremolant, que interrogat no donava rahó de si mateix. [declaracions del justícia d'Algemesí] (AMA, just., 0501/59: f. 6r.-v.).

Interrogat dit home per lo dit justícia y per Jaume Lobet, alguazir real, què feya y a què era vengut a dita casa e per què s'era amagat, dit home, no sabia donar rahó de si, ni respondre a l'interrogatori, tremolant y molt demudat. Y axí lo prengueren pres hí·l portaren a la presó a hon, de present està. [declaracions del lloctinent de justícia d'Algemesí en referència a Miquel Aguilar.] (AMA, just., 0501/59: f. 8r.).

Consegüentment, es procedeix a la detenció i posterior interrogatori d'aquest, el qual es va dur a terme en sendemà dels fets. En la declaració del detingut, aquest afirma no estar involucrat de cap manera en l'assassinat d'Andreu Torres. Així doncs, durant l'interrogatori, es presenta com a criat d'un home d'Algemesí anomenat Berthomeu Cubells, i menja i dorm en la casa d'aquest. Quan li pregunten què feia en casa de Blanc i per què estava amagat, afirma que una dona va enviar una xiqueta d'uns cinc o sis anys, aproximadament, perquè hi acudira. Com que els corrals de la casa de Berthomeu Cubells i la família Blanc es comunicaven, va accedir-hi per aquests espais. Una vegada allí, va afirmar romandre en companyia de dos fadrins més, els quals, en arribar la comitiva judicial, van fugir i el van deixar tot sol. Quan fou preguntat directament si la nit anterior va acompanyar els qui tocaven el tambor i la dolçaina, va afirmar que sentí els sons, però no hi va acudir. A més, també va dir que era a la casa del seu patró, Berthomeu Cubells, juntament amb aquest i un altre home anomenat Nicholau Raga.

Darrerament, quan és preguntat sobre la seua implicació directa en l'assassinat d'Andreu Torres, nega tenir cap tipus de vinculació amb l'assassinat:

Ítem, fonc *interrogat* que diga que·s trobà present ell, dit confessant, al temps e quant lo justícia de la *present universitat* tingué presos a Hieroni Terré, hostaler, e un jove foraster de Catarroja que·s diu Pere Sebríà e, a la que·ls entraven en la presó, ell, dit confessant, auxiliat de altres pegà les punyalades a Andreu Torres, ministre del dit justícia de la *present universitat*, de la qual és mort e passat de la present vida en l'altra. Diga qui són les *persones* que anaven en companya de dits sons y auxiliaren als qui feren dit delict: E dix lo dit confessant que no y sab res sobre dit interrogatori (AMA, just., 0501/59: f. 4r.-4v.).

Posteriorment, fou interrogada la cunyada de Blanc, Ysabet Barchet. Segons la declaració inicial presentada, la criada del presumpte assassí, Catherina Girbés, va anar a sa casa a cercar-la per comunicar-li que acudira a la residència de l'inculpat, atés que s'havien produït una batussa que implicava el seu cunyat. Una vegada allí, afirma no haver vist Matheu Blanc en cap moment. Quant a la presència de Miquel Aguilar, nega haver-lo fet anar a la casa de Blanc. De fet, assegura que no coneixia la presència d'aquest a les andanes de la llar, ja que, quan va arribar, va seure en una cadira i únicament veié, a banda de la dita Catherina, un xiquet i una xiqueta de dos o tres anys cadascun, més o menys.

A partir d'aquest interrogatori, com que les versions de Miquel Aguilar i Ysabet Barchet esdevenen discrepants (mentre que el detingut afirma haver estat cridat, la cunyada de l'inculpat diu no haver manat cridar a ningú) la cort del justícia decideix tornar a interrogar ambdós testimonis. En aquesta segona declaració, Miquel Aguilar afirmà que fou el seu amo qui el va enviar a casa Matheu Blanc conjuntament amb un altre home, ja citat anteriorment, anomenat Nicholau Raga. Segons aquest nou relat dels fets, també van passar a la casa de Matheu Blanc pels corrals. A més, afirma haver vist Ysabet Barchet, la viuda de Joan Blanc i cunyada del denunciat, qui afirmava desconéixer la presència de gent en les andanes de la llar. L'interrogat torna a remarcar la presència de més gent en la casa de Blanch que es dedicava a desembotjar les andanes i a buidar la roba de Matheu Blanc. A més, també afirma reconéixer un home anomenat Jaume Cabanes qui, segons aquesta nova declaració, era l'encarregat de treure els capells i la roba de Matheu Blanc. Finalment, torna a dir que, quan la comitiva

judicial va procedir a inspeccionar la llar del denunciat, tothom va fugir excepte ell:

Y estant desembotjant y buydant la roba de la casa del dit Blanc, arribaren a la porta de dita casa y digueren que obrissen al rey, y de continent tots fuigueren. Y com ell, dit testimoni, no devia res, sinó que era cridat per al dit efecte, restà. Y axí fonc pres y may veu a Matheu Blanc en dita casa, ni fora de aquella (AMA, just., 0501/59: f. 9v.).

A partir d'ací ens trobem amb tot un seguit de declaracions que, si fa no fa, ens confirmen la versió de Miquel Aguilar i neguen qualsevol implicació d'aquest en l'assassinat d'Andreu Torres. En aquesta línia, hem de remarcar el testimoni de Berthomeu Cubells, amo i patró de Miquel Aguilar. Aquest afirma que la nit dels fets, quan ja dormia, van acudir dos hòmens a sa casa per dir-li que anara a la llar de Matheu Blanc amb la finalitat de recollir els capells de les botges d'aquest, atés que havien vingut uns porters¹¹ i volien fer-ne un inventari. També li digueren que despertara els seus criats, Miquel Aguilar i Nicholau Raga, perquè ajudaren a passar les botges pels corrals. A més, afirma que quan es produí la brega i l'assassinat d'Andreu Torres, Miquel Aguilar i Nicholau Raga estaven dormint a sa casa. Cal remarcar que Catherina Girbés, una criada de Matheu Blanc, i Nicholau Raga també reforcen la declaració de Miquel Aguilar. Concretament, la jove donzella afirma que un grup de gent va arribar a casa per ajudar a traure la roba i els capells de Matheu Blanc. A més, hi ha un punt en el qual la declaració d'aquesta convergeix mimèticament amb la de Miquel Aguilar: ens conta que, quan la comitiva judicial va arribar a casa de Matheu Blanc, tots se'n van anar corrents tret d'un home foraster que fou fet pres. És evident que aquest home foraster que no escapa de la casa de Blanc fou Miquel Aguilar, ja que, quan la comitiva judicial procedí a inspeccionar la casa de Matheu Blanc durant la nit dels fets, sols van detindre una persona.

Quant a les paraules de Nicholau Raga, aquest afirmà que Miquel Aguilar després de sopar es va gitar a dormir (recordem que ambdós vivien a la llar del seu amo, Barthomeu Cubells). A més, també confirmà dos fets: primerament, ens diu que anaren a cercar-los per treure els capells de la llar de Matheu Blanc. Tot seguit, enllaça amb la declaració de Miquel Aguilar quan expressa que, en arribar-hi el justícia, tots van fugir-ne i sols va restar-hi Miquel Aguilar:

¹¹ *Porter*: Antigament feia referència al "missatger d'una autoritat." Font: DCVB [en línia] <<https://dcvb.iec.cat/>> [consulta: 01 de setembre de 2021].

Y estant ell, dit testimoni, y lo dit Aguilar, y Hierony Cabañes, y Berthomeu de Cursà y altre foraster trahent capells de les andanes de dita casa, tocaren a la porta y, entrevent que era lo rey, tots fuixgueren y sols restà Miquel Aguilar (AMA, just., 0501/59: f. 12v.).

En relació amb la segona declaració d'Ysabet Barchet (recordem que és la cunyada de Matheu Blanc), aquesta difereix de la primera en alguns punts i s'acosta més a la versió de Miquel Aguilar. Així doncs, torna a afirmar que fou cridada per Catherina Girbés, però difereix en les persones que va trobar a la casa. Ara ens dona el nom d'una persona que encara no havia aparegut, Andreu Barberà, i també ens diu que va veure arribar tot un seguit d'hòmens per treure la roba i els capells de Matheu Blanc. A més a més, també confirma la versió de Miquel Aguilar, segons la qual, en arribar la comitiva judicial, tothom va fugir llevat d'ell, qui va ser detingut.

Y arribaren a tocar a la porta e, dient que obrissen al rey, tots se'n fuigueren y sols restà lo dit Miquel Aguilar, criat del dit Cubells (AMA, just., 0501/59: f. 11r.).

Finalment, cal remarcar com la interrogada nega saber que Matheu Blanc havia agredit i assassinat el ministre del justícia, Andreu Torres. De fet, segons la versió que ens dona, creia que la víctima era Matheu Blanc i que per aquest motiu treien la roba de casa.

Y no entengué per què's treia la roba, més de que, la criada del dit Matheu Blanc li digué que y havia qüestió o brega. Y lo que primer entengué de la dita qüestió fonc que havien mort al dit Matheu Blanc (AMA, just., 0501/59: f. 11r.).

2.3 La baralla, els testimonis i la sentència

En relació amb la baralla que va posar fi a la vida d'Andreu Torres, hem de remarcar que cap dels testimonis interrogats assegura veure com el presumpte assassí li propicia les punyalades mortals. Així doncs, primerament, ens trobem amb el relat d'Ysabet Luna, la muller de la víctima, qui acusa Matheu Blanc de la mort del seu marit, però sense haver vist com aquest l'apunyalava: ella era dins de l'edifici en què s'ubicava la presó d'Algemesí mentre el justícia d'Algemesí i Andreu Torres portaven uns hòmens presos. Tot seguit va escoltar com Matheu Blanc exclamava "muira," després eixí de l'edifici i va veure el seu marit malferit per diverses gavinetades.

Y essent dins de la presó, sentí y conegué en la veu a Matheu Blanc que dix: “Muyra!” Y de continent, hoí que lo dit Andreu Torres, *quondam*, son marit, dix: “Ay! Que me han mort!” Y regonexent-lo, trobaren aquell nafrat de dos ferides penetrans, que la una lo passà de part a part, que són punyalades o stocades que la una li passava del costat squerre al dret y l'altra prop de aquella, a quatre dits. Y açò és, etc. (AMA, just., 0501/59: f. 6v.-7r.).

Tot seguit, ens trobem amb la declaració realitzada per la criada de l'inculpat, Catherina Girbés. Segons aquesta, Maheu Blanc va eixir de casa en acabar de sopar abrigat amb una capa i armat amb un punyal. Posteriorment, es va assabentar que hi havia hagut una baralla a la plaça del poble, preguntà què havia ocorregut i li digueren que havien mort Matheu Blanc. No obstant això, després es va assabentar que el seu amo no era pas la víctima, sinó que era un dels implicats en la baralla.

Un altre testimoni que cal remarcar és el de Margarida Clusa, muller d'un altre ministre de justícia d'Algemesí anomenat Joan Bartra. Les revelacions d'aquest testimoni esdevenen importants, ja que introdueixen un nou element dins de la batussa: la utilització d'armes de foc. En aquesta declaració, la testimoni interrogada ens conta com va escoltar Andreu Torres a la porta de la presó mentre es queixava i demanava ajuda perquè estaven agredint-lo. Seguidament, va escoltar un tro d'escopeta i veié com Andreu Torres va entrar dins de la presó exclamant que no havia mort ningú. Quan la testimoni va entrar on era Andreu Torres, veié aquest ferit de mort, una escopeta arrimada a la paret i la dona de la víctima queixant-se que Matheu Blanc havia mort el seu marit.

Y sentí que dit Torres se queixava a la porta de la presó que-l mataven, y lo dit justícia de Algemezi ixqué de continent a la porta y enseguida sentí que tiraren un tro de scopeta, y dit Andreu Torres se n'entrà dient a bulto: “Yo no l'he mort!” Y darrere dit Torres, gent. Y ella, dita testimoni, se tancà dins de un estudi e no veu qui pegà al dit Torres. Y exint lo trobà que-s moria e trobà una scopeta arrimada y darrere un cantó de la cuyna, una scopeta. Y hoí que la muller del dit Torres se queixava dient: “Ay, lo traïdor de Blanc...! Ay, lo traïdor de Blanc que ha mort a mon marit!” E açò és, etc. (AMA, just., 0501/59: f. 13r.-13v.).

Tot seguit, ens trobem amb el primer testimoni ocular de la batalla, Francés Barceló. Aquest afirmà veure a la porta de la presó una discussió entre el justícia i una altra persona que no coneixia sobre l'empresonament d'uns hòmens.

Y anant devés la presó, hoí que un home al qual no conegué estava dient: “Senyor justícia, si *vostra mercé* posa als hòmens presos, també m’i ha de posar a mi. No·ls pose presos.” Y hoí també que lo justícia de Algemezí respongué: “No vull, que yo mane.” (AMA, just., 0501/59: f. 14r.).

Posteriorment, relata com es va acostar més i veié un home llançar gavinetades i disparar un pedrenyal.¹² Tanmateix, malgrat relatar els fets que contemplà de manera visual, no proporcionà cap nom en concret, ja que va afirmar no identificar l’agressor ni l’agredit.

Y acostant-se més ell, testimoni, veu que un home, lo qual no conegué, per damunt de altres tirava de coltellades y a tres o quatre coltellades que tirà, prengué ab la mà squerre la spasa y ab la dreta tragué un pedrenyal hí·l desparà. Y no conegué dit home ni a qui pegava dites coltellades (AMA, just., 0501/59: f. 14r.-14v.).

Tanmateix, sí que ens aporta una altra novetat, com ara la presència d’un altre ferit com a conseqüència d’uns trets d’escopeta: Berthomeu Armengol

Y entrant après dins dita presó, veu a Andreu Torres, ministre y *procurador fiscal*. Y de allí a poc entengué que Berthomeu Armengol estava nafrat de una scopetada en un peu o cama (AMA, just., 0501/59: f.14v.).

Posteriorment, la cort de justícia d’Alzira va interrogar Berthomeu Armengol i aquest confirmà que li havien disparat a la cama:

Y anà a veure lo que era y, a la que fonc enfront la porta de dita presó, veu alguns hòmens que estaven a la porta. Y tantost, un flama de foc y sentí un tro de scopeta; de continent, se sentí nafrat de un tro de scopeta en la cama squerre. Y no veu qui li tirà ni conegué ningú dels hòmens que estaven a la dita porta de dita presó, ni après no ha sabut qui li ha tirat (AMA, just., 0501/59: f. 15r.).

¹² *Pedrenyal*: “Arma de foc emprada durant els segles XVI i XVII.” Font: DCVB [en línia] <<https://dcbv.iec.cat/>> [consulta: 01 de setembre de 2021].

Així doncs, en relació amb la sentència, cal remarcar que el justícia d'Alzira considera el denunciat culpable. Tanmateix, no el condemna a mort, ans que li imposa la sentència de galeres. Aquest tipus de sentència era força habitual a l'època i solia emprar-se, bé per commutar diversos tipus de penes majors (pena de mort, bandeig,¹³ delictes de rebel·lió...) o bé directament com a càstig per determinats crims.¹⁴

[...] lo dit Matheu Blanc sia condemnat en pena de dos-cents morabatins y en cinc anys de galeres, remant forsat e sens sou, y en les despeses de la present causa. E si no pot pagar dits dos-cents morabatins, en que servixca a sa Magestat remant en galeres forsat e sens sou per temps de nou anys (AMA, just., 0501/59: f. 32r.).

Consegüentment, si tenim en compte que al llarg del procés no hi ha cap testimoni que hagi vist com Matheu Blanc apunyalava Andreu Torres, podem establir que la culpabilitat de l'imputat, a banda de l'acusació duta a terme per la viuda, és establerta a partir de dos criteris: primerament, el fet que tothom el considere culpable i, en segon lloc, que aquest haja fugit amb l'ajuda que sembla haver rebut per part de família, veïnat i amics.

En aquesta línia, pel que fa al primer punt, recollim un total de dos testimonis que afirmen haver escoltat dir que Matheu Blanc era l'assassí, sent un d'ells un jurat de la vila anomenat Berthomeu Scrivà:

Y diuhen públicament per la present universitat que Matheu Blanc és lo qui ha mort al dit Andreu Torres. [testimoni de Francés Barceló] (AMA, just., 0501/59: f. 14v.).

¹³ El bandeig era una pena bastant comuna en el context històric analitzat. Així doncs, a la localitat veïna de Sueca, localitzem dos processos criminals del darrer terç del segle XVI (ambdós datats el 1578) en què els condemnats són castigats a penes de bandeig i prohibició d'entrar a la ciutat de Sueca. Primerament, en el procés contra Juan Amat i Batiste Mars el justícia, entre altres penes, bandeja els acusats a perpetuïtat (Barberà 2020, 78). En segon lloc, en el procés que es duu a terme contra la persona de Juan Navarro, flequer, aquest és bandejat de la susdita localitat riberenca per un termini de dos anys. (Barberà 2019b, 240)

¹⁴ Aquest tipus de condemna estava bastant arrelada al context de la Monarquia Hispànica durant el període estudiat. Tradicionalment, la historiografia ha acceptat el seu origen a partir d'una reial cèdula publicada el 1530 per Carles I. No obstant això, existeixen evidències de la seua anterior utilització (Rodríguez 1978, 263-266). De fet, l'origen d'aquesta pena està datat en la França del segle XV (concretament, el 1443), de manera que no és estrany que hagués penetrat abans de la data mencionada en territori hispànic (sobretot a la Corona d'Aragó, donada la proximitat amb el regne gal).

Y en lo dia de huy ha entés, hí-s va murmurant y dient per dita universitat que l'ha mort al dit Torres, Matheu Blanc. [testimoni de Berthomeu Scrivà] (AMA, just., 0501/59: f. 15v.).

Quant al segon punt, podem copsar un fragment en les declaracions de Catherina Girbés, criada dels Blanc, que esdevindran clau per establir la culpabilitat de Matheu Blanc: segons la jove interrogada, un germà de Matheu Blanc va arribar a casa i li digué que manara treure'n la roba de Matheu Blanc i els capells de les andanes. Aquesta sol·licitud lliga de manera directa amb les necessitats bàsiques d'una persona que vol fugir d'un lloc: d'una banda és evident que necessita roba i de l'altra diners. Cal tenir en compte que, durant l'època estudiada, el treball amb la seda era un dels eixos econòmics principals de la Ribera del Xúquer, de manera que és força lògic que el fugitiu fes ús del valor econòmic d'aquests capells.¹⁵ A més, si tenim en compte que la pena per assassinat (amb l'agreujant d'haver mort un membre de la cort del justícia) era la mort,¹⁶ la possibilitat que la família i veïns l'ajudaren a fugir del lloc dels fets resulta força possible.

3. Conclusions

A mode de conclusió, mitjançant la relació de fets exposada pels diferents testimonis, podem afirmar que els esforços fets per família, amics i veïnat amb la finalitat d'encobrir i ajudar a fugir Matheu Blanc palesen la culpabilitat d'aquest. Així doncs, la pressa amb què tots s'afanyen a recollir les petinences de l'inculpat i el fet que aquest romanga desaparegut esdevenen indicis d'una possible culpabilitat. A més, les proves que assenyalen Matheu Blanc com a autor del crim queden reforçades si hi sumem les contradiccions en les declaracions de la cunyada de l'imputat (contradiccions que forcen la reinterrogació d'aquesta), el fet que la criada de la família, Catherina Girbés, el veiera eixir de casa armat amb un punyal i l'acusació realitzada per la viuda del difunt sobre la figura de Matheu Blanc. No obstant aquest conjunt d'indícis, el fet que no hi haja cap testimoni visual de l'assassinat en si mateix esdevé determinant en la decisió final presa per la cort de

¹⁵ Durant l'època estudiada, el cultiu i el treball amb la seda van representar un dels principals motors econòmics de la Ribera del Xúquer (Furió 2001, 281).

¹⁶ Les sentències a mort i les corresponents execucions públiques han estat etiquetades per alguns autors com a "pedagogia del terror": es considera que aquest tipus de condemnes rebien la valoració de càstigs exemplars, puix que provaven de fer públiques les conseqüències directes de determinats crims (Adelantado 2008, 18).

justícia alzirenca: la pena per haver comés un assassinat d'aquestes característiques (màximament si tenim en compte que es tracta d'un oficial de justícia), durant l'època estudiada, seria la condemna a mort, tal com ja hem exposat al llarg d'aquest estudi. Tanmateix, com que no hi ha cap prova directa que incrimine l'acusat i tampoc hi ha cap testimoni visual que afirme haver vist com Matheu Blanc li treia la vida a Andreu Torres, el justícia d'Alzira es va veure abocat a decantar-se per la condemna a galeres i no pas per la pena capital.

Un altre aspecte a remarcar a partir de l'estudi del text ens ve donat pel paper que hi juga la figura del foraster en la pell de Miquel Aguilar. Recordem que aquest fou detingut pel justícia per ser trobat en l'andana de la llar familiar de l'inculpat amb actitud poruga i tremolosa. El fet d'ésser foraster i de veure-s'hi implicat de manera indirecta, malgrat que siga superficialment (recordem que no tenia cap vinculació amb els fets, simplement fou enviat pel seu amo a casa del sospitós per recollir pertinences), esdevé un exemple de com ésser foraster et podia valdre una detenció i presumpció de culpabilitat, tal com li va passar a Miquel Aguilar. Tanmateix, la declaració del seu amo, Barthomeu Cubells, una persona del poble, serví per traure-li de sobre qualsevol sospita d'implicació en el crim.

Darrerament, no podem concloure el nostre estudi sense tenir en compte un fet determinant, sota el nostre punt de vista: la manca de diplomàcia del justícia d'Algemesí a l'hora de resoldre els fets. Si el justícia de dita localitat no haguera intentat empresonar els organitzadors de la gatzara, no s'hauria format el tumult davant de la presó ni, per extensió, s'hauria produït l'assassinat.

Bibliografia

- Adelantado Soriano, Vicente (2008). “La pena de muerte com espectáculo de masas en la Valencia del quinientos.” En: *Estudios sobre teatro medieval*. A cura de Josep Lluís Sirera. València: Universitat de València, pp. 15-24.
- Andrés Gallent, M. Remedios (2019). “Una nueva aproximación al estudio de la delincuencia en el Reino De Valencia (1580-1609).” *Pedralbes: Revista d’història Moderna*. Barcelona: Universitat de Barcelona, núm. 39, pp. 486-509.
- Barberà, Joan (2019). *El català de la Ribera del Xúquer als tombants del segle XVI (1570- 1599). Edició i estudi lingüístic d’onze processos criminals*. (Tesi doctoral)
- (2019b). “Un flequer bandejat: edició i estudi lingüístic d’un procés criminal valencià de l’any 1578.” *Revista De Filología Románica*, 36, 239-258.
- (2020). *Robatoris i vandalisme a la Ribera del Xúquer durant el segle XVI: edició de dos processos criminals de les localitats de Sueca i Alzira*. Barcelona: UAB / PAM.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, F. de Borja (1962). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. [en línia]. <<http://dcvb.iecat.net/>>
- Frechina, Josep Vicent (2006). “La dolçaina abans del segle XX. Antoni Pastrana, dolçainer de Lliria.” *Caramella: revista de música i de cultura popular*. Prats de Lluçanès: Associació Caramella, núm 15, pp.70-72
- Furió, Antoni (2001). *Història del País Valencià*. Barcelona: 314.
- Garés Timor, Vicent (2011). “Violencia y poder en la Ribera del Júcar. El proceso contra Jaume Guinovart por estupro.” *Studium: Revista de Humanidades*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, núm. 17 , pp. 97-123.
- (2012) “Grups de poder i violència social a la Ribera del Xúquer: de les Germanies a les segregacions municipals (1526-1585).” *Estudis: Revista d’història moderna*. València: Universitat de València, núm. 38 , pp. 259-257.
- (2015). “Conflictivitat social, nuevas oligarquías y contrabando de seda en la Ribera del Júcar durante la segunda mitad del quinientos.” En: *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Moderna. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna*. A cura de Félix Labrador Arroyo. Madrid: Cinca, pp. 1097-1114.
- GEC = GRUP ENCICLOPÈDIA CATALANA (1967-2009). *Gran Enciclopèdia Catalana* [en línia]. <<http://www.enciclopedia.cat>>.

- Miralles, Pedro (2000). *Seda, trabajo y sociedad en la Múrcia del siglo XVII*. Murcia: Universidad de Murcia. (tesi doctoral)
- Pomara Saberino, Bruno (2015). "Violencias en el Mediterráneo católico (ss.XVI-XVII)." *Estudis: Revista d'història moderna*. València: Universitat de València núm., 41, pp. 138-158.
- Rodríguez Ramos, Luis (1978). "La pena de galeras en la España moderna." *Anuario de derecho penal y ciencias penales*. Madrid: Ministerio de Justicia, volum 39, pp. 259-276.
- Toldrà i Vilardell, Albert (2019). "La caiguda de Felicià Piquer, bruixot processat per la Inquisició de València (1669-1673)." *Scripta, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*. València: Universitat de València, núm. 13, pp. 175-193.

Processi per magia nell'Archivio Diocesano di Napoli: prospettive di ricerca

ANNA MARIA COMPAGNA
UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI NAPOLI FEDERICO II

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: Witches and sorcerers are marginal characters of collective history; yet their stories open significant gaps into hidden realities, to which for a long time we have had access more through literature than on the base of historical documentation. Once more, one gets the feeling that literature, the imagination has reached beyond the confines of the investigation into archival records. In this sense, reference is first made first to the story of the events of Maura, Orotelli's fortune teller, provided by Alessandra Derriu, starting from the surviving documentation of a trial held in Alghero in 1735. Then we move on to the direct examination of the testimonies of this Ippolita Palomba, accused in a trial by magic in Naples in 1586. In this second case the documentation that makes us understand the history and the contact with the reality of time does not pass through the mediation of the narrator: we will have less data than in their interpretation, but we will not have availed ourselves of the mediation of a narrator of the story. And our suggestions will provide hypotheses that can be examined through other procedural and non-procedural acts. Documents do not need to be narrated to be brought back to life: their direct reading goes beyond any interpretation, precisely because it has no boundaries to cross.

Key Words: Witchcraft, Spanish and Roman inquisition, reality and imagination, documents and fiction, history and literature.

Riassunto: Streghe e stregoni sono personaggi marginali della storia collettiva; eppure, le loro vicende aprono varchi significativi su realtà nascoste, alle quali per molto tempo abbiamo avuto accesso più attraverso la letteratura che sulla base della documentazione storica. Una volta di più si ha la sensazione che la letteratura, l'immaginazione sia arrivata oltre i confini dell'indagine sugli atti d'archivio. In tal senso si fa riferimento prima al racconto delle vicende di Maura, l'indovina di Orotelli, fornito da Alessandra Derriu, partendo dalla documentazione superstita di un processo tenuto a Alghero nel 1735. Poi si passa all'esame diretto delle testimonianze di tal Ippolita Palomba, imputata in un processo per magia a Napoli nel 1586. In questo secondo caso la documentazione che ci fa intuire la storia e il contatto con la realtà del tempo non passa attraverso la mediazione di chi narra: avremo meno dati che nella loro esegesi, ma non ci saremo valse della mediazione di un narratore della vicenda. E le nostre suggestioni forniranno ipotesi che potranno essere vagliate attraverso altri atti processuali e non. I documenti non hanno bisogno di essere narrati per essere

richiamati in vita: la loro lettura diretta va oltre ogni commento, proprio perché non ha confini da varcare, come la loro interpretazione.

Parole chiave: Stregoneria, inquisizione spagnola e romana, realtà e immaginario, documenti e narrativa, storia e letteratura.

1. Introduzione

All'interno dei parametri della marginalità, i processi per magia possono offrire la possibilità di mettere a fuoco individui che certamente non sono al centro della storia collettiva, che semmai li colloca ai margini, senza per questo ritenerli incapaci di varcare quei margini e far sentire il proprio peso su quello che è al centro della storia.¹

Insomma, possiamo riconoscere a streghe e stregoni una marginalità significativa. Certo, questi termini ci sembrano superati, nonostante la loro capacità di evocare e istituzionalizzare quanto pesasse la differenza di genere nel praticare la magia.

Negli ultimi decenni del XX secolo, gli storici hanno cambiato notevolmente la visione della caccia alle streghe europea. La stregoneria non era un'invenzione della Chiesa, ma una credenza ancestrale, fino al XV secolo considerata come superstizione pagana sia dalla Chiesa cattolica che da quella ortodossa. Tuttavia, la popolare caccia alle streghe è documentata in paesi come Danimarca, Germania, Ungheria e Russia già nell'XI, XII e XIII secolo.

Si è recentemente dimostrato che il dato generalmente accettato secondo cui l'inquisizione medievale avesse bruciato centinaia di streghe in Francia durante il XIII e il XIV secolo non è altro che l'invenzione di un romanziere francese, Étienne-Léon de Lamoignon, del 1829. Si tratta di un riferimento alla caccia alle streghe, da parte dell'inquisizione di Carcassonne, nel XIV secolo, riprodotto nella pubblicazione documentaria di Hansen (1901: 449-454).

Pertanto, la persecuzione inquisitoria non iniziò prima dell'inizio del secolo XV, quando la credenza popolare era stata reinterpretata e le streghe definite come una nuova setta diabolica. Queste scoperte ci

¹ L'articolo è frutto di quanto ho presentato all'*Academic Showcase* "Research on the margins: Texts and documents Investigar en els marges: Textos i documents" (València, 25 de febrer de 2021), seminario on line sotto la direzione di Vicent Josep Escartí. In quella sede Anna Mazza ha richiamato l'attenzione su come sia proprio nell'Archivio diocesano di Napoli la banca dati dove trovare processi adatti a portare avanti questo tipo di ricerca, una volta bruciato l'archivio del Sacro Regio Consiglio nel 1852 (<http://www.nuovomonitorenapoletano.it/index.php?option=com_content&view=article&id=2327:la-distruzione-degli-antichi-processi-criminali-del-regno-di-napoli&catid=38&Itemid=28>).

hanno costretto a stabilire una nuova cronologia: la caccia alle streghe non può più essere considerata come qualcosa che appartiene al medioevo, perché era insignificante rispetto alla streghe-mania dell'età moderna. Dopo decenni di lavoro sistematico nei fascicoli giudiziari siamo anche in grado di sostituire le stime astronomiche di milioni di vittime con cifre solide: per un totale di 100.000 casi, di cui circa 50.000 conclusi con la pena di morte. Nell'età moderna migliaia di presunte streghe e stregoni furono perseguiti dai tribunali inquisitoriali dell'Europa meridionale, ma pochissimi furono bruciati: 59 in Spagna, 36 in Italia e 4 in Portogallo.

Con un proprio servizio di *intelligence* e un potere quasi assoluto, il sant'ufficio avrebbe potuto provocare un olocausto di streghe nei paesi cattolici del Mediterraneo, ma la storia ci insegna qualcosa di ben diverso: l'inquisizione è stata la salvezza di migliaia di persone accusate di quel crimine immaginario (Henningesen 2014).

E perché alla cosiddetta "caccia alle streghe" non si è mai affiancata una parallela caccia agli stregoni? Come se loro godessero di un trattamento diverso, rispetto al genere femminile. Una risposta la possiamo cercare nei singoli casi di cui troviamo memoria nei processi superstiti ritrovati.

Partiremo da un'area per noi particolarmente significativa, quella della Corona d'Aragona, non più autonoma, ma unita da più o meno un secolo al regno di Castiglia, in espansione anche oltreoceano, e, al suo interno, Napoli, il che significa sant'ufficio romano.

Nelle prime 4 pagine dell'inventario *on line* di Giuseppe Galasso e Carla Russo dei processi del Santo Ufficio conservato nell'Archivio Diocesano di Napoli, ormai superato da quello di Giovanni Romeo, che però, purtroppo non è *on line*, sono elencati 56 processi, per gli anni 1564-1573.

Di questi 56 processi 6 sono per "Fattucchieria e pratiche magiche": gli imputati sono Pasquale Andrea Giov., Di Corduba Angela e Margherita, Paduana Giulia, Garrafa Roberta, Iolla Angelella, De Amato cl. Cesare. Nella prima pagina i primi due processi, nella quarta gli altri quattro. Sembrerebbe quindi che questo capo di imputazione sia in crescita negli anni e che le donne imputate siano più degli uomini e talvolta non singolarmente, ma una scorsa alle pagine successive non sembra confermare queste tendenze, se non la prima, cioè l'aumento dei processi per magia.

Quali sono le prospettive di ricerca di questo scavo documentario?

2. Il Caso di Maura Galloni (alghero, 1735)

Possiamo provare a vedere i risultati in un'altra zona, in cui si è fatto. Siamo sempre all'interno di quella che era stata la Corona d'Aragona, ancora con un suo sostrato culturale comune, in quanto un tempo confederazione di stati più o meno autonomi, anche se ormai da più di 150 anni ci troviamo all'interno del regno di Spagna. Un fascicolo degli atti del tribunale dell'inquisizione vescovile di Alghero, conservato nel suo Archivio Storico Diocesano, nel fondo del Tribunale dell'inquisizione di Alghero, ha permesso a Alessandra Derriu, di scrivere la vicenda di una donna che viveva dell'elemosina del popolo che l'aveva riconosciuta come veggente e curatrice. Il fascicolo in questione è del 1735, è scritto in spagnolo ed è mutilo: conta solo una dozzina di pagine con le testimonianze dei paesani contro Maura. Siamo sotto la Suprema, e non il Sant'Ufficio Romano.

Prima di Derriu, Pasqual Scanu, ricercatore algherese, aveva raccolto le pratiche medico-magiche ancora in uso nella città catalana, che sono confluite in un libro, pubblicato a 110 anni dalla sua nascita. A lui è attribuita la ripresa dei contatti di Barcellona con l'enclave catalana, proibiti sotto Franco.

Gli atti processuali dai quali parte Alessandra Derriu per ricostruire la vicenda di Maura danno voce solo alle testimonianze dei paesani contro una donna del popolo che praticava le arti della divinazione e dello spiritismo, accusata di aver commesso un crimine gravissimo. Quella che sembra la ricostruzione ufficiale del racconto fa riflettere: la verità è solo quella suggerita dal fascicolo?

Siamo ad Orotelli, in provincia di Nuoro,

nel 1735, è il primo dicembre, i delegati del Santo Tribunale attendono l'arrivo degli uomini e delle donne del paese, ascolteranno i loro racconti e decideranno se ci sono casi sospetti di stregoneria, di magia e di superstizione sui quali è bene indagare.

Giovanni Piroddi, sacerdote e curato del paese di 44 anni, (p. 12)

deve riferire tutto quello che sa, che ha udito e che gli è stato raccontato. Le "rivelazioni che sta per fare devono restare segrete, è meglio che faccia in fretta e che nessuno lo veda." (ib.)

Al centro della vicenda c'è

una donna di nome Maura Galloni, nata a Bono, in provincia di Sassari, che diceva di parlare con i morti, di interagire con loro,

e di avere il potere di presagire ciò che doveva ancora succedere, pronosticava disgrazie future ed eventi funesti. La donna chiedeva soldi ed una candela alle persone che la interpellavano per avere auspici e previsioni, dicendo che la candela serviva per recitare le sue orazioni e il denaro per pagare i sacerdoti per le messe per le anime dei defunti [...]. (ib.)

Poco dopo Giovanni, si presenta per deporre anche l'altro sacerdote del paese, Domenico Bosilo. Racconta di aver sentito dai paesani che Maura era una donna di mal affare, di facili costumi, così come aveva udito che aveva presagi in merito alle morti future, che era devota alle anime del purgatorio, (ib.)

che aveva il potere di allontanare, se le davano una candela per fare orazioni: “parlava con i morti e annunciava tragedie, si vantava di possedere un potere che neanche i sacerdoti avevano, rischioso, oscuro.” (ib.)

Il giorno successivo alle deposizioni dei sacerdoti vengono raccolte le testimonianze su Maura Galloni degli uomini e delle donne del paese e sono molto numerose; in particolare, però, sono queste ultime che la accusano, le donne, giovani come Maria Antonia Manca e Giovanna Baldassarra Carta, Maria Elena Lostia, o più attempate, come Teodora Londine e Maria Itria Manca.

La figura di Maura si delinea in questi racconti, viene dipinta pian piano con tinte sempre più fosche. La Galloni era una donna senza fissa dimora, aveva abitato in diverse case del paese tra cui quella di Salvatore Pala, l'ultima. Era solita domandare del cibo per i suoi servigi, dei soldi e una candela. Non aveva un'occupazione stabile e non sapeva come procurarsi di che vivere [...]. Il giovane pastore Andrea Mereu la definisce indovina, *adivina* in spagnolo, una donna che predice il futuro, l'occulto, per mezzo di sortilegi: *era persona que hablava con los muertos, hablava con el angel, pronosticava desgrassias, era adivina* (p. 16).

Dai racconti delle donne e degli uomini che si recano a testimoniare contro Maura emerge pian piano un episodio. Siamo a fine agosto, primi di settembre, c'è molto caldo.

Nel paese si diffonde la notizia che la Galloni ha partorito, nella casa dove viveva, da sola, senza chiamare la levatrice e le donne del paese, e che, in seguito, è scappata di nascosto.

Tutti dicono che Maura prima viveva nell'abitazione di Salvatore Carta dove, scandalosamente, fuori dal matrimonio, era rimasta in cinta

[...] Velocemente le voci arrivano alle orecchie del sacerdote del paese Giovanni Piroddi e lo mettono in allarme, bisogna fare in fretta, lui è il curato e si deve occupare delle anime dei suoi fedeli, se è nato un bambino deve essere battezzato, non c'è tempo da perdere. Giovanni cerca subito l'altro sacerdote, Domenico Bosilo, e gli chiede di accompagnarlo" (p.18).

La porta è serrata dall'esterno.

Il pastore Andrea Mereu accorre in soccorso dei sacerdoti e, finalmente, insieme, riescono ad aprire la porta.

La scena che si presenta agli occhi degli uomini è agghiacciante, in un angolo della casa si trova abbandonato il corpo di una neonata riversa con la bocca verso la terra, con sopra una scopa (ramazza) e un pezzo di sughero [...].

L'ha uccisa la madre, e poi è scappata, è fuggita dal paese, chiedendo l'elemosina si dice, la voce corre di bocca in bocca, prende forma, diventa verità, diventa accusa, diventa condanna. (ib.)

Certo sorprende che la Derriu affermi che

le donne accusate di stregoneria non vivevano ai margini della comunità, ma ne erano parte integrante, ne condividevano i valori e le loro pratiche erano il frutto di una tradizione condivisa trasmessa oralmente di generazione in generazione [...]. La stessa comunità che riconosceva le streghe o le veggenti, prima le legittimava ad agire, poi ne decretava la condanna. (p. 12)

Rinunciando a seguire la storia che la Derriu imbastisce sul fascicolo che, ricordiamo, fa parte di quegli atti processuali, mutili, che "danno voce solo alle testimonianze dei paesani contro Maura" (p. 11), resta il quesito di fondo di quanto la letteratura influisca sulla realtà che emerge da questi processi e quanto questa realtà venga riscritta nella letteratura.

Comunque, non si può negare che le prospettive che offre questo tipo di scavo archeologico negli archivi sono particolarmente stimolanti per arrivare a quelle microstorie che Carlo Ginzburg ci ha insegnato a apprezzare. È in esse che possiamo attingere a una realtà pulsante che non ha ancora finito di battere, anche se il suo battito si fa sempre più fiavole.

3. Il caso di Ippolita Palomba (napoli, 1586)

Tornando ai nostri fascicoli napoletani. Quello che possiamo ancora aggiungere è la storia che si desume dai documenti pubblicati da Giovanni Romeo

Già nella storia di Maria Galloni abbiamo visto che alla qualifica di indovina, curatrice..., si affianca quella di mendicante, di “donna di mal affare, di facili costumi.” Fra “streghe” e prostitute non sembra esserci un confine netto. La storia che si desume da una delle due testimonianze presentata da Romeo riguarda i problemi affrontati nei primi tre capitoli del suo libro (in particolare alle pp. 1-19). Lo studioso riporta in appendice l'edizione dei testi che, a suo avviso, riflettono più limpidamente i problemi affrontati nel corso della sua ricerca. Ineccepibili i criteri di edizione. Romeo lamenta che gli è stato impossibile ricontrollare sui manoscritti le trascrizioni dei documenti conservati nell'Archivio Storico Diocesano di Napoli, “da tempo chiuso per lavori di consolidamento statico” (p. 278)). L'ho fatto io, almeno per quanto riguarda i testi ai quali rimando: ottime anche le trascrizioni. Si tratta di due testimonianze, desunte da ASDN, *Sant'Ufficio*, carte non inventariate, processo a Ippolita Palomba e altri, cc. 3r-9v (riproduzione parziale del costituito reso dalla Palomba il 12 maggio 1586) e da ASDN, *Sant'Ufficio*, 178d, processo a Graffia de Polidoro, cc. 1r-10r (riproduzione integrale).

Siamo a Napoli, nel 1586, è il 12 maggio, Ippolita Palomba ammette non solo di avere fatto le *predette fattocchiarie*, ma aggiunge anche altro; riporto le sue parole:

... anzi non solo ho fatto le predette fattocchiarie, ma ho fatto maggiori eccessi contro la maestà di Dio et l'anima mia, delli quali ne cerco perdono a Dio, mo et sempre. Et l'eccessi sono questi: primo io sono andato in janaria la notte, et questo have vinti sei anni in circa. Et ad questo me nce indusse et imparò Beatrice de Pisciotta, la quale proprio essa faceva questo maleficio de andare in janaria. Et la prima volta che io andai in janaria, andavi insieme con detta Beatrice, la quale sole habitare al burgo de Sant'Antonio sopra la Gabella et ence venne con noi una Dianora sua compagna, la quale credo che habita insieme con detta Beatrice; et deppiu con noi ncevenne Laura de Sant'Antamo, la quale sole stare alle Celze vicino le case del capitano Mendes. Et quella prima volta andassemo alle nuce de Benevento et prima che partessemo nce spogliassemo ala nuda et nce untassemo con certo unguento che feteva, lo quale unguento allora lo fece la detta Beatrice. Et io et Laura de Sant'Antemo cavalcassemo sopra una canna

et le predette due altre, cio[è] Beatrice e Dianora, cavalcavano sopra certi animali como crastati et andavano velocissimamente et credo che partessemo verso le quattro hore de notte et nce ne tornavamo avanti che sonasse mezzanotte. Et llà alla nuce de Benevento trovassemo più de quaranta persune che aballavano et pigliavonse puacere tra homini et donne. Et quando nce untavamo l'unguento prima che partessemonce untavamo lo filo delli reni, il ventre et sotto le parte pudente davante et dietro. E fu de giovedì anotte, che segue il venerdì; et llà trovammo il Prencepe de demonij, il quale stava in una sede alta settato, al quale noi fecemo reverenza voltandoci le spalle verso esso, inchinandomo la testa verso il dietro. Depoi me ferno giurar in un libro de ubedirli in quanto essocomandava, anzi li fici una polisa et scritto del proprio sangue mio cavatomi dalle dete seu ziza, che non me ricordo bene. Et con la penna me fe' scriver, portandome el demonio la mano: dove diceva che io me dava in anima et corpo ad esso Demonio. Et esso me prometteva de farmi exequir tutto quel tanto ch'io voleva per me et per altri. Et allora stesso il detto Principe mi diede un demonio per marito, il quale me posi l'anello negro de pili, però poi non me lo trovai in mano: et detto diavolo ad chi fui consignata se chiamava Geronimo Genuese. Et quello stesso me diede da allora per mio custode et guardia che venesse sempre da me, con il quale io ho dormito et usato carnalmente molte volte; et lo ho visto et parlato de notte et de dì. Et sempre è venuto con me dovonche sono andato, dandome sempre infiniti gusti de sensualità et altre carnalità. Et non sulo quella notte io sono andata cossì in janaria, ma dallora in cqua ge sono andata infinite volte, ma ben vero. Che la prima volta che andai alla nuce de Benevento perché era necessario per dare l'obediencia andare llà, ma le altre volte sono andata in Chiaja, al Molo, a Santa Maria de Lorito, ad San Martino, a Santa Maria della Sanità. Et stavamo fore cossì la notte due, tre o quatro hore et dopoi nce ne troviamo ad casa. Et quando andavamo cossì, non nominavamo Dio né Cristo né la Vergine Maria né altri santi; et quando nce ne tornavamo nce trovavamo dentro la casa per virtù del diavolo. Et quando uscevamo cossì de notte nelli lochi preditti, como ho detto de sopra, sence aballava, magnava et usava carnalmente et se ge soleva magnare molte volte; et io nce ho magnato carne, pane et altre cose et fichi, però erano insipidissime. Et nel magnare eramo servute dali demonij. Et sempre quasi per ordinario semo andati insieme con le supraditte Beatrice, Dianora et Laura. Et una volta, andandono a Melito quando seva ad Aversa, trovassemo otto altre donne cossì che andavano in janaria, pigliandose spasso como ad noi, però io non le conosceva; et me pareva che nce fussero homini ancora, et l'unguento che me untai la prima et la seconda volta che io andai cossì in janaria me lo diede detta Beatrice, la quale me lo imparò de fare. Et se faceva de questo modo, pigliando sangue de donna quando figlia et quando

sangue de figlioli creature, la grippia, chiuppitelli seu fiurinde chiuppi, viticella et ciridonia et se pista ogni cosa insieme dentro il mortale de brunzo. Et questo se fa il tempo di dopoi fatta la luna, nel principio quando comincia ad parere nel cielo; et io l'ho fatto più et più volte questo unguento. Et quando ce untamo con questo unguento, solemo dire: Sopra acqua et sopravento portame alle noce dr Benevento. Però quando se esce, se po andare dove li piace et quando se sta per insino ad quel tempo che nce paro dicemo: Tornace dove nce hai pigliato, dicendo questo al Diabolo ch'è con noi et con me quando so andata.

Et sic horae tarditate Dominus preventus cumque predicta Constituta dixerit velle melius cogitare ut veritatem dicere possit de se et de alijs, o ideo fuit dimissum examen animum etc. et quod bene cogitet dicere veritatem et iniuncto silentio et quod se susignet, et quia scribere nescit ut dixit

+ signum crucis

Die XIII Mensis Maij 1586 Neapoli in Hospitali Incurabilium et coram predictis

Constituta Hipolita Palomba alias de Caserta, de qua alias etc., principalis quo ad se et testis quo a alios, cui delato iuramento fuit per D. interrogata si bene cogitavit dicere veritatem —quo audito respondit: Cossì Dio me salve, come voglio dire la veritate— et intendit aliquid adere his quae superius dixit et deposuit pro exoneratione sue et consciente ac divino servitio et exaltatione sancte fidei orthodoxe.

Respondit: io ho pensato bene et me son ricordato molte cose le quali non pensai hieri et son queste, videlicet: con me in janaria nce venuta una Argenta Morosa la quale sta de habitatione al ponte de Tappia, due o tre volte de notte, et semo state a Benevento. Deppiù con me è stato ad fare simile attione la notte in janaria una Beatrice de Procita, con la quale veneva anco insieme uno maestro Ioan Carlo fabricatore, il quale è de casa De Crescienzo et ha soluto fabricare in la casa de D. Cesare d'Avalos, cio è della Marchesa del Vasto a Santa Maria Maggiore; la quale oggi non so per chi se possede. Il quale maestro Ioan Carlo è anima et corpo con detta Beatrice et ho inteso che detto Ioan Carlo haveva trovato un anello et se dubitava che nce fusse lo spirito. Et esso Ioan Carlo vi potrà dire de molte persone che vanno cossì in janaria, perché è professo de questo. Subdens: La detta Beatrice un giorno me disse che essa haveva il spirito familiare, la quale ha soluto habitare alla strada delli Tre Ri. Deppiù con me in stregaria la notte nce è venuto notar Gentile de Arienzo, il quale sta al incontro Palazzo alle case de Mardones, il quale nce venuto fino ad sei volte con me et con altre che venevano con me. Deppiù nce ha soluto venir con me la notte in janaria uno monaco del ordine de San Francesco, il

quale è zoppo et sta a Santa Caterina alla porta de Chiaja, il quale llà è stato molto tempo, lo quale fa professione de sanare mal franzese et altri mali et nce è venuto più de sei volte et altre volte l'ho trovato llà in quelli lochi dove solevamo andare ad spasso giocando, como de sopra ho detto. Deppiù una donna vecchia la quale sta vicino la porta de Chiaja al incontro Santa Maria dela Grande alias Santa Ursolina, et non me ricordo se si chiama Dianora o de altro nome che non me ricordo, però è vecchia et sta con le mani tremante, più presto magra che grassa. Et nce è stata con me la notte in janaria-credo due o tre volte-da quatro anni incirca in cqua. Deppiù nce è venuto con me de notte in janaria una Silva dello Castello, la quale è moglie de un ferraro, la quale nce venuta due volte con me, si mal non me ricordo. Deppiù nce è venuta con me una nominata Chiara Lombarba, secundo se fa numinare, la quale sta alli Lanzieri a santa Maria della Grande, la quale nce venuta, da circa otto volte. Deppiù nce venuta con noi Catherina de Amalfe, quale sta verso Resina, che sol venire ad vendere lino allo Mercato de merzo tempo, corta et grassa et nce è stata da circa otto volte o sei, che non me ricordo bene. Deppiù è venuta con noi un'altra nominata Andriana, la quale sta alla strada delle Palme al Lavinaro, più volte. Deppiù un'altra donna nominata Abundantia, subdens: La quale era tanto calda che notte haveria voluto uscire et credo che stia vicino Santa Anna fore Porta Capuana. Et anco ence è venuta una donna nominata Antonia parmetana siciliana, la quale è una donna grassa, bruna, disposta de mezo tempo, due volte con noi in janaria, et anco una nominata Geronima de Arcopinto, la quale sta ad Massa de Somma et nce l'ho vista alcune volte ad quelli loci dove semo stati in janaria. Depiù nce è venuta con noi una donna nominata Fagostina, la quale haveva pet quando que separate.iù nome et si mal non me ricordo se chiamava Giorgina; et più volte è venuta in janaritia et fa dello spiritato et tene uno homo, lo quale dice esserle marito, però credo che le sia amico et fa professione de medicare. Me ricordo anche che una notte, essendomo cossì in janaritio, facendosi romore fra tante che eramo, quella che sta ad Massa de Somma nominata Geronima diceva: Mira como fa della grande perché è signora, mostrandome con lo deto una donna che chiamava Livia, per la occasione della quale li anni passati fu tagliato lo collo ad un gentilhomo. Deppiù so che in Portice fore la porta del Carmine nce ne è un'altra dela quale non me ricordo el nome. Deppiù son venuti con me dui monaci delo Carmine in janaritia, uno nominato fra' Friscientio et credo ch'è de Salerno, un bascio de persona, et l'altro non so il nome.

Interrogata ut dicat omnes predicti homines et mulieres semper ivere cum predicta constituta noctis tempore in janaria vel quandoque cum ipsa et quandoque separate.

Respondit: Alcune volte semo andati insieme, diversamente mo con l'uno et mo con l'altro; et alcune volte nce trovavamo per strada et alcune volte alli lochi dove andavamo ad pigliarci spasso. Et tra le altre volte due me so incontrata con notar Gentile predetto per strada, il quale andava con tre altre. Et la prima volta li dissi: Tu puro si della compagnia et lui me fece una risposta colerica. Et una altra volta lo incontrai vicino Benevento, che era una grande acqua, subdens: Io me son bene recordata che ad Benevento nce sono stata più volte.

Interrogata ut dicat quod signum dabatur inter eas quando quando volebant ire noctis tempore in huiusmodi strigarijs et quo die solebant accedere.

Respondit: Noi solevamo andare lo iovedi; et quando nce volevamo andare et nce incontravamo per Napoli, ci davamo questo signali cio è alli homini, essi me dimandavano: Polita, quando me voi dare quelli denari? Et io rispondeva: Viene iovedi et pigliatelle; et alle donne nce dicevamo: Viene iovedi, che volemo fare uno pignato et magna et vatenne: et questo era il segno.

Interrogata ut dicat quod signum dabatur mulieribus quae stabant extra civitatem, Neapoli distantes.

Respondit: Perché noi non andavamo ogni iovedi, però quelle venevano alcuni di avante et cossi nce davamo il medesimo signale che ho detto sopra. Et molte volte nce troviamo là in quelli lochi perché non andavamo sempre gionti, como ho detto sopra.

Interrogata ut dicat si quonduque, dum et invicem sibi occurrebat, si loquebantur de solatio capto in illis horis nocturnis tempore quo ibant in strigarijs postquam reverse erant, demonstrantes complacentia et delectationem consequitas fuisse in talibus actibus, dicentes et asserentes velle continuare huiusmodi exercitium, prout eius occasio data fuisset; et cum quibus principalibus ipsa constituta quoties et ubi de huiusmodi delectatione locuta fuit.

Et cum per D. fuisset monita ut diceret veritatem ostendendo et crucem sanctissima, illa osculando

Respondit: Io quanto ho detto è la verità et torno a dirlo et è cossi, iterum dicendo,

per questo Christo che tengo avanti; et questo che dico mo puro è la verità, che quando me sono incontrata con li supradetti et supradette per Napoli, secundo le occasione che sono accadute, habbiamo raccontati li piaceri che nce havevamo preso la notte et particolarmente piacere perché con le donne ne parlavamo più spesso; et con li homini me ricordo che ne ho parlato due volte con detto Ioan Carlo et una volta con notar Gentile, subdens ex se cum respiro: Hoi me, mo se fila lo cannavo per me.

Et sic hore tarditate dominus preventus et eo magis quia dixit velle melius cogitare, fuit dimissum ex animo etc. et iniuncto silentio

et quod se signet
+ signum crucis

Die 24 mensis Maij 1586 Neapoli et coram predicto D. Carolo,
assistente predicto D. Oratio Venetia.

Constituta Hippolita Palomba de Caserta, de qua alias etc., cui delato iuramento de veritate dicenda et cum iurasset tactis sacrosanctis scripruris fuit per D. interrogata si intendit aliquid aliud adere his quae superius dixit et si bene cogitagit dicere veritatem.

Respondit: Signor, io me son ben ricordata et de alcune che io ho nominate nell'altro mio examine me ricordo che quella la quale io ho nominata Abudantia se chiama veramente Granditia de Joya et sta ad Santa Anna fora Porta Capuana. Et anco me ricordo aver nominato Andriana allo Lavinaro: et ho fatto errore de nome perché se chiama Carmosina, la quale sta nella strada dele palme allo Lavinaro. Et tutte le altre che ho nominato sono verem et quella che io ho detto che habita allaporta de Chiaja se chiama Cecilis; et questo è lo suo nome vero et è una donna vecchia, che tene le mani tremante.

Deppiù me ricordo et cognosco le infrascritte che io nominarò, le quale sono janare streghe et vanno la notte in janaria et io nce le ho visto in li lochi soliti dove solemo andare in janaria, come ho detto de sopra. Et sono queste, videlicet: Feleppa Ciciliana allo tarcenale vicchio, Geronima figlia de Beatrice a Santa Maria del Lorito, Dianora delo Vicchio alla Varra seu sa Ioanne ad Toduccio, Armellina alla strada delli Parrettari alo Mercato, Cassandra mammana ad Chiaja alla fontana, Rosa Vaiana ad Marianella, Laura Saccone a Mugnano, vicino le case de Ioanne de Colella, se non faccio errore, Diana napoletana alla strada de Toledo, alla strada Caientescia, Polita milanese a Santi Quaranta delo Lavinaro, della quale io ho inteso che vada in janaria però non l'ho vista, ma l'ho inteso da un Salvatore Siciliano alla galera de Santa Catherina, Vincenza Bosone ad Pollena et io l'ho vista in lo loco de janaria, Isabella Gaetana alli Banchi Novi, Vincenza Romana allo Spirito Santo dietro le case de Crispo, Vittoria alla strada della Trinità degli Spagnoli, Maria de Salazar in la casa de don Diegho de Africa, la quale se ne è fugita da Spagna per la inquisitione, como ho inteso pubblicamente. Ansi, D. Pietre Mendoza figlio del Vicerè Mondesciar la voleva far carcerare: et perché fu pregato da mastro de Campo poinon lo fece. Antonia Solimena vicino Geronimo de Palo a San Georgio et anco Violante sua figlia, Isabella Vicedomina alla Duchesca, Caterina de Vargas alla strada de D. Francesco allo fundico de Oriscion, Lucretia romana alle case del capitano Palma. Et tutte le supradette che ho dette o nominate in questo mio examine hodierno le ho viste oculatamente la notte nelli lochi sopra nominati nelli altri costituiti in janaria, dove

ballavano et giocavano et facevano altri atti de janare, como ho detto de sopra. Et nce l'ho viste più volte, mo l'una et mo l'altra in più volte, con le quale io ho parlato quando nce semo incontratj per Napoli dopoi tornate dalli giochi et lochi de stregarie, como ho detto, secundo le occasione che sono occorse. Però quella nominata Polita milanese io non l'ho vista, ma l'ho inteso, cossi come anche ho inteso de queste altre, videlicet: Midea ciciliana alla Pigna dello Spirito Santo-et me lo ha detto uno nominato Francesco et un altro, Andrea, che non so il cognome, ma sono innamorati de detta Midea. Et il simile ho inteso dir de Margarita Greca alla strada delli greci, per quanto me ha detto una mia commare nominata Livia, la quale è for Napoli. Et anco ho inteso il simile de una Mirabella Langella della Torre del greco – et l'ho inteso da Andrea de Massa dela Torre; ; et me lo disse portando lo musto ad mio fratre Anniballe Marriello. Il simile ho inteso de Costanza de Isca, quale sta alla strada dello Rosario: et l'ho inteso da uno spagnolo nominato Andrea et da diverse persune che non me le ricordo. Et questo è quanto per adesso me ricordo; et ricordandome altre, io le dirrò. Et propter hore tarditatem fuit dimissum examen animo etc. et iniuncto silentio et quod se subsignet

+ signum crucis

Si tratta di uno stralcio delle confessioni rese dalla teste. Questa la storia ricostruita da Romeo:

Napoli, maggio 1586. Una donna di 70 anni, Ippolita Palomba, ricoverata all'ospedale degli Incurabili, è sorpresa con una borsetta di damasco giallo. Ne escono fuori, oltre a un'orazione con l'immagine della Madonna di Loreto, due mani, un piede di "creatura non nata," un pezzo di calamita, carte, chiodi. Non risulta se quella perquisizione fosse casuale o susseguente a precisi sospetti: comunque le cose sequestrate furono sufficienti per piantonarla in ospedale per ordine del Sant' Ufficio. Ai giudici però qualche giorno dopo Ippolita confessa cose ben più gravi. Da 26 anni va al sabba, ovvero, come si dice a Napoli, in janaria.

4. Il caso di graffia di Polidoro (napoli, 1587)

Accanto alla storia di Ippolita, Romeo propone quella di Graffia:

Un anno dopo, a casa di una nobile napoletana. Si interroga Graffia di Polidoro Campagna, 15 anni, della campagna di Benevento. Serve da due mesi lì, la signora l'ha avuta in regalo dalla sorella, padrona della

terra dove Graffia è nata. Poche settimane di vita in città le sono state sufficienti per subire i primi tormenti dal demonio e per rivelare, forse direttamente alla padrona, forse al confessore, un recente passato di ragazzina nata in terra di streghe.

Diversamente da quanto ci aspetteremmo agli inquirenti non interessa tanto punire quanto redimere: la confessione della stregoneria e il suo rifiuto, insieme alla disponibilità a fare i nomi di altri adepti e adepti a questa pratica, riducono la pena a qualcosa che ha più a che fare con una penitenza che con una condanna. “Una precisa gerarchia di gravità pone quindi la stregoneria in secondo piano rispetto all’eresia” (Romeo, p. 27). Il nemico da combattere è l’eresia. La stregoneria è perseguita solo se è eresia.

Eppure, questa interpretazione del nostro documento non esaurisce le sue potenzialità: oltre alla conferma di un quadro già definito da altri documenti, ci offre uno spaccato del quotidiano antropologico dell’epoca del quale ci fa sentire e con cui ci sentiamo in collegamento: la scrittura agisce da macchina del tempo e ci permette di navigare nel passato.

Bibliografia

- Derriu, A. *Maura, l'indovina di Orotelli. Streghe nella Sar-degna del '700*. Alghero: Nemapress, 2018.
- Galasso, G.; Russo, C. *L'Archivio Storico Diocesano di Napoli*. Napoli: Guida, 1978. 2 vol. <http://www.archiviodiocesinapoli.it/index.php/ricerca-guida-galasso-russo/>.
- Ginzburg, C. *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Milano: Adelphi, 2019 (1ª ed. 1976).
- Hansen, J. ed. *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns im Mittelalter*. Bonn: C. Georgi, 1901 (reimpr. Hildesheim, 1963).
- Henningsen, G. “La inquisición y las brujas.” *eHumanista* 26, 2014, pp. 133-152.
- Romeo, G. *Inquisitori, esorcisti e streghe nell'Italia della Controriforma*. Sansoni: Firenze, 1990.
- Scanu, P. *Esorcismi e riti della medicina popolare algherese*, a cura di M. Fois, con una prefazione di A. Derriu. Alghero: Nemapress, 2018.

Els avatars amorosos de Jerònima Verdejo

VICENT TEROL I REIG
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA / ARXIU MUNICIPAL D'ONTINYENT

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: This article studies how, at the beginning of the seventeenth century, a series of procedural documentation informs about the love affairs of the young Jerònima Verdejo, related to the bandit Jaume Mollà, who is fugue. Your adventure, located at the Palomar, but with scenes in other Valencian places, will not end well.

Key Words: Female condition, seventeenth century, banditry, criminal proceedings.

Resum: Aquest article estudia com, a principis del segle XVII, una sèrie de documentació processal ens informa dels afers amorosos de la jove Jerònima Verdejo, relacionada amb el bandoler Jaume Mollà, amb qui es fuga. La seua aventura, ubicada al Palomar, però amb escenes en altres indrets valencians, no acabarà bé.

Paraules clau: Condició femenina, segle XVII, bandolerisme, processos criminals.

De vegades, els documents d'arxiu ens han transmés (quan han aconseguit perdurar) algunes històries apassionants i ens forneixen veritables arguments de novel·la. Una d'aquestes històries té per protagonista una jove d'Ontinyent. A partir d'un procés criminal de la cort del procurador general o batle del comtat d'Albaida, se'ns obri una d'aquelles rares finestres que ens permeten observar directament el passat.¹ És un exemple privilegiat del mosaic de persones que conformaven la societat de la Vall d'Albaida en el trànsit del Cinc-cents al Sis-cents.

Els actors de l'escenari històric solen ser les persones. Els homes tenen un protagonisme absolut i les dones solen estar absents, a mena de *subjectes passius*, en el millor dels casos, i a sovint com a meres figures decoratives. Aquesta serà, doncs, una *microhistòria de persona*, la microhistòria d'una dona, que ens servirà d'observatori d'excepció per il·lustrar, clarificar i fer entenedores algunes facetes de la sempre polièdrica reconstrucció del passat. La història pot ser entesa des d'aquesta perspectiva, com una tela teixida amb històries particulars, individuals i irrepetibles, però sempre diverses atesa la diversitat atemporal i consubstancial de la condició humana.

Corre l'any 1601. Jerònima feia poc que vivia al Palomar. Era filla de Baptista Verdejo i de Maria Anna Esquer. Sa mare era del Palomar i son pare d'Ontinyent, on residien. Ara, però, han mort els dos i ella és òrfena i menor d'edat, per la qual cosa ha d'estar sota la tutela legal d'un parent. Recentment ha passat de viure a la populosa vila d'Ontinyent, llavors la més poblada de tot el regne de València amb 1.350 veïns, a fer-ho en un poble xicotet i tranquil de 90 veïns,² tal volta massa per al seu gust. Ara ha de servir a casa del seu oncle Vicent Esquer, el germà de sa mare. El seu oncle, que té 54 anys, regenta l'hostal del Palomar. És ja tota una dona, atractiva i molt ben pareguda; però només té dihuit anys, tot i que dihuit anys en aquells moments en són prou més dels dihuit dels nostres dies. Però són també els dihuit anys de la plenitud, de la sang bullent, del despertar dels desitjos, de deixar volar el cap i mirar de viure les fantasies. A més de son oncle, té un altre familiar al

¹ Arxiu Municipal d'Albaida [AMA], llig. 1602-C, doc 73, *Procés criminal del procurador fiscal de la vila y condat de Albayda contra Jaume Mollà, del lloch del Palomar*.

² Comptava llavors amb uns 90 veïns, 89 en 1578. AMA, *Llibres de cobraments de la peita*, 1578, ff. 57v-60r. Ambdues dades en Bernat i Martí & Badenes Martín (1994, 137).

Palomar: Isabel Verdejo, la seua germana, casada amb Nicolau Micó.³ Això ens permet de suposar que ella era fruit de les segones noces de son pare, qui per mediació de sa tia Magdalena Esquer, casada ja a Ontinyent, hauria maridat amb Maria Anna Esquer, sa mare, quan aquesta encara era fadrina.⁴

Jerònima compleix una funció reservada a molts i moltes joves en aquells moments: ser criada o *mossa*, complir el servei de cicle vital, ço és, *afermar-se* o llogar-se per a servir en altres cases, de familiars en uns casos; en altres (la majoria, val a dir) de coneguts. Així aconseguien alleugerir les seues famílies de la càrrega econòmica que suposava la seua criança i possibilitaven, alhora, els mitjans materials per a fer possible el futur casament o la col·locació futura dels adolescents, amb un dot o amb l'experiència de l'aprenentatge d'un ofici, segons el cas. No seria aquest el cas de Jerònima, qui s'havia quedat òrfena, raó per la qual la responsabilitat de la seua tutela recauria en els membres de la seua família materna, compromesos en la salvaguarda del patrimoni que hauria aportat sa mare en el casament, en qualitat de dot i creix, que ara li pertocaria com a herència. No s'explica d'altra manera el periple que la du al Palomar i la torna després a Ontinyent, a casa de sa tia Magdalena Esquer, una altra germana de sa mare. Ara, de moment, serveix en casa del germà major de sa mare, qui —tot ho indica— s'hauria quedat vidu en dates recents i el qual exerciria la responsabilitat patriarcal de ser el cap de família.⁵

L'hostal del Palomar i les males companyies

La monotonia que tal volta poguera trobar Jerònima al Palomar s'atenuava prou pel treball del seu oncle i les seues ocupacions. L'hostal

³ Nicolau Micó i Isabet Verdejo casaren a Ontinyent, atés que no consta el seu matrimoni als llibres d'administració sacramental del Palomar. Si que hi consta el primer fill que tingué de Nicolau Micó, anomenat Vicent, que va nàixer el 31-12-1592: Arxiu Parroquial del Palomar [APP], f. 9v.

⁴ Ben entés que és una hipòtesi plausible. No consta el seu matrimoni amb Baptista Verdejo als llibres d'administració sacramental de la parròquia de Sant Pere del Palomar, el registre de matrimonis més antic del qual comença en 1565. La qual cosa indica que es van casar a Ontinyent.

⁵ Tot apunta que era vidu, encara que no podem precisar-ho. L'única certesa és el seu casament amb Isabel Garrigós l'1 de juny de 1573. APP, f. 59r. L'anotació indica que ho féu en primeres núpcies, la qual cosa indicaria que, probablement, es casaria una segona vegada, com era habitual, tot i que no hi apareix registrat aquest segon matrimoni perquè tindria lloc en la població de la qual era originària la segona dona, de la qual no coneixem la identitat.

era un edifici que pot ser qualificat sense cap dubte com a veritable signe identificatiu del Palomar en els temps medievals i moderns. El Palomar era en aquells moments encara un lloc o carrer de la vila d'Albaida, fins que s'independitzarà com a *universitat* en 1603.⁶ Bona prova d'això és el rastre documental que ha deixat al llarg dels segles, des de la seua construcció en el Tres-cents.

Als hostals, bordells i tavernes ens apareix el bigarrat microcosmos de la gent de malviure: els tafurs, les *fembres pecadores* o prostitutes, els *homs mundanaris* o proxenetes i alcavots, els rodamóns i els brivalls de tota mena i condició. Són, per tant, el *lloc de perdició*. A l'hostal es juga, es beu vi i aiguardent, és accessible el mercat del sexe. Ben entés que hi ha també els captaires, els mercaders itinerants o marxants/marxanteros, els traginers i els viatgers ocasionals. Les tavernes, els hostals, i, fonamentalment, els bordells, són espais on es constata una forta sociabilitat masculina. Són, també, illots de llibertat i d'igualtat, en una societat estrictament jerarquitzada. El del Palomar feia funcions d'hostal, de taverna, de bordell i, fins i tot, de tenda o botiga municipal.

L'univers mental de l'època acceptava aquestes institucions. Eclesiàstics moralistes i antihumanistes (com ara sant Vicent Ferrer) acceptaven l'existència de bordells, de tavernes i d'hostals com una necessitat que donara eixida als instints femenins i als dels fadrins. Aquests establiments eren, a més, una garantia d'estabilitat social, amb avantatges diversos: per una banda suposaven una vàlvula d'escapament per a les energies i necessitat dels cèlibes masculins, dels fadrins, en una societat que els condemnava, formalment, a l'abstinència; permetia, a més, una eixida a les necessitats sexuals dels marits (preferible, i per això consentida, a l'adulteri) sense trastocar l'ordre social, materialitzat en la figura del matrimoni; finalment, eren una mena de *ghettos* on es localitzaven (sent així més controlables) els components d'eixa marginalitat, els individus que viuen en la ratlla de la legalitat o que l'han traspasada ja, esdevenint *foragitats*, fora de la llei. I per descomptat, hi concorrien assíduament la gent de mala vida i de mala fama.

Aquest submón de marginalitat⁷ serà objecte d'atenció específica per part del poder públic, omnipresent en totes les esferes socials i econòmiques. No podia ser d'altra manera: són els elements perillosos

⁶ "Albaida i el Palomar, una historia en comú. De la guerra de la Unió a l'emancipació d'Albaida," en Terol i Reig & Soler (1996, 231-263).

⁷ Citarem, entre una historiografia prolixa, per a l'època medieval: Narbona Vizcaíno (1992). Per a l'època moderna: Pérez García (1990).

per a la idea de l'ordre imperant aleshores en la societat; són els desarrelats que vaguen per ciutats i viles, sense família, sense feina. Són els anònims protagonistes de bona part de la criminalitat.

A l'hostal passen tots els dies molts dels veïns —homes s'entén— a comprar vi i aiguardent, a consumir-lo allí mateix o a comprar oli, pa i altres productes a la menuda. És, amb seguretat, el lloc més concorregut del poble. Per allà passen els pares de família i els fadrins. Un home d'aquests li causarà molts maldecaps en dies successius a Jerònima.

Jaume Mollà era un veí del Palomar que en 1601 havia complit ja els 29 anys. Era una edat en la qual la immensa majoria dels companys de la seua generació havien format ja una família i duien una vida normal, segons els paràmetres d'una comunitat camperola on predominava la mitjana propietat, un món conformat per llauradors, per camperols propietaris. Ell, tanmateix, continuava fadrí. El seu comportament al llarg d'una vida encara curta podria ser qualificat de dissolut: era allò que es denominava llavors un home de mala fama, un mal exemple que els pares palomarencs invocarien en bonegar i reprendre els seus fills. Tal volta era l'únic mal exemple, atesa la grandària del lloc. Però, al remat, era un personatge que gaudia indiscutiblement de notorietat al Palomar. No manifesta cap amor al treball: havia defugit el dogal de les feines del camp i tampoc havia après cap ofici. Havia après, tanmateix, a buscar-se la vida, a adoptar una estratègia oportunista: el veiem pul·lular com una cigala entre les formiguetes camperoles que treballen els seus bancals de secà i d'horta a diari. Quan coneixem les activitats quotidianes de la gent, ens els trobem llaurant, semblant, cavant, segant, fent olives o veremant; a ell, pel contrari, el trobem a l'hostal, bevent i acompanyat de *dones mundàries* (prostitutes) a les quals explota. Les seues activitats estan a la ratlla de la delinqüència, unes vegades fora i altres dins, en una perillosa i esvarosa frontera. La reprovació dels seus veïns tenia un eco de familiaritat: al Palomar, on tots es coneixen, tots es toleren, més o menys, en funció de les circumstàncies. Molts dels caps de família havien estat *companyons* seus i havien compartit les perilloses aventures a una part o altra de les espases massa fàcilment desembeinades en els anys d'adolescència.⁸ Ara, tanmateix, en Jaume estava embolicat en altres cabòries, amb notòries connexions amb els bandits i bandolers de les comarques properes i, ben especialment, d'Algemesí i de Carcaixent, a la comarca de la Ribera.

⁸ Ell mateix fou protagonista d'una brega a espasa desembeinada en 1590, de la qual va resultar ferit. Cf. Terol i Reig (1996, 472-477 i 479-486).

La senda de la seducció: una fadrina enamorada

Jaume Mollà coneix molt bé Vicent Esquer i Jerònima, sa neboda. És un client assidu de l'hostal. Sol aparèixer sempre en companyia d'una prostituta a qui explota. És un alcavot, un proxeneta, però sembla desplegar un atractiu irresistible per a les dones: la jove Jerònima serà seduïda per les seues paraules dolces i expertes, per les seues promeses fantasioses, “ab ses manyes y persuasions,” com diran molts dels veïns del Palomar.⁹ De seguida li prometrà, fins i tot, casament. Per a Jerònima, el casament era sinònim de llibertat, perquè això suposava l'alliberament del dogal de la tutela a què havia de sotmetre's com a òrfena i menor d'edat. En qualsevol cas, l'atracció que sentia per Jerònima era innegable.

La declaració de Jerònima Verdejo serà extensa i rica en detalls i dades. La seua actuació la implicava indirectament en els delictes de què serà acusat Jaume Mollà. S'esforçarà per exculpar-se, per demostrar el seu penediment i remordiment, per exhibir l'esmena del seu comportament anterior. Alhora, ens descriu, amb pèls i senyals, la seua relació amb Mollà. Una descripció inusualment rica en detalls, d'una manera gens habitual.

Els fets succeeixen en setembre de 1601. Jerònima mateixa indica en la seua declaració que estava “en casa de Vicent Esquer, son oncle, servint-lo; la qual casa és ostal y taverna.” Afegeix, a més, que

solia acudir allí moltes vegades Jaume Mollà, ab una dona mundària que portava en sa companyia y estant moltes vegades en dita casa eo ostal, la dita dona mundària, per inductió del dit Jaume Mollà, diya moltes vegades a ella [...] estes consemblants paraules:

— *Hierònima, anau-vos-ne ab nosaltres que a fe que us tractarem bé y no y perdreu res ab nosaltres, ni la passareu mal.*

A bon segur que la jove no estava massa contenta de les condicions de vida a ca son oncle o del tracte que rebia d'aquell. Les promeses que li feien Jaume Mollà i la seua companya *mundària* la temptaven de valent. Ell va saber desplegar totes les seues arts i manyes i va continuar insistint. La imatge de perillositat, de personatge dolent, de Mollà sembla resultar molt seductora per a l'adolescent. Un dia, fins i tot, “li dix que furtàs tot lo que pogués al dit Vicent Esquer, son oncle, y que se n'anassen los dos.”

⁹ AMA, llig. 1602-C, doc 73. Totes les cites, llevat d'indicació en contrari, procedeixen d'aquesta font.

La seducció llavors ja s'havia consumat. Jerònima accedirà a les propostes de Mollà i tramaran tots dos la fugida i el robatori. La nit del 21 de setembre, Jaume l'esperava fora de la casa de son oncle mentre ella efectuava el robatori. A continuació, segons relata Jerònima:

se n'anaren los dos junts, costat per costat. Y anaren aquella nit a una serra que li pareix a ella, dita relant y testimoni, que era la serra de Benigànim. Y allí s'estigueren en una coveta y en lo endemà de matí no gosaren exir de dita coveta perquè no fossen vists; y en ser de nit, ixqueren de dita coveta y comensaren anar envés camí de Rafelguaraf, per so que li havia dit Jaume Mollà que ell tenia allí un amich y estarien en sa casa un parell de dies y que ell embiaria al dit amich al lloch del Palomar, per veure que és lo que deya la gent del dit Jaume Mollà y de ella.

A més a més, remarca la circumstància de la promesa de matrimoni que, sempre segons la seua versió, va ser la raó que la va decidir a fugir amb ell i a furta en casa del seu oncle.

Vicent Esquer se n'havia adonat del furt ja de matinada. Possiblement ja sospitava alguna malifeta per l'estil, alertat per les contínues converses i la familiaritat de la seua neboda amb el brivall de Mollà. Sense perdre temps, va eixir en persecució de la parella. El testimoni de Nicolau Micó, cunyat de Jerònima, precisa les circumstàncies de la persecució. Vicent Esquer anà el dia 22 de matinada a sa casa per a demanar-li que l'acompanyés. Micó estava dèbil, convalescent d'una malaltia que li havia fet perdre molta sang. Però, atesa la gravetat del cas i les obligacions familiars, va accedir a la petició del seu oncle. Prengueren els matxos i anaren a Montaverner, el lloc veí, terme de la ciutat de Xàtiva, on van interrogar algunes persones. Però ningú els pot donar notícia. De bon matí, van decidir, doncs, d'anar-se'n fins a Carcaixent per continuar la recerca. Havien sospitat que algunes de les amistats de Mollà a la Ribera els acolliria. Avantatges dels pobles menuts (allò de "poble menut, infern gran," que diu la parèmia popular) on tot se sap, com ara les relacions de Mollà amb altres brivalls i malfactors de la comarca del Xúquer. La recerca fou tanmateix infructuosa i això que van passar tot el dia següent cercant-los.

De Carcaixent estant, un amic els va deixar dues escopetes perquè anaven armats tan sols amb les espases i coltells. En aquells temps això era una temeritat: quan s'eixia als camins infestats de bandits i malfactors, calia anar armat fins les dents. S'encaminaren a la serra propera a Carcaixent. I fent aquest itinerari la sort els va somriure: van

encertar a interceptar la parella de fugitius prop “de la serra del riu de Barcheta.”

L'encontre es va produir cap a mitja nit, en una nit obscura i sense lluna. Jerònima continua relatant ara els fets, minuciosament. Viatjaven de nit per passar desapercibuts, però quan es dirigien a Rafelguaraf, anant per un camí proper a Sant Joan de l'Ènova, foren descoberts per Esquer i Nicolau Micó. La foscor de la nit explicaria que l'encontre no se saldà amb conseqüències més greus. Els perseguïdors albiraren les figures dels dos fugitius. Mollà, per la seua banda, va sentir algú pel camí i va cridar: — “*Qui va allà!*.”

Vicent Esquer va reconèixer la veu i va disparar l'escopeta sense contemplacions. Però va errar el tret. Tanmateix, Mollà exclamarà: — “*O lo lladre, que m'ha mort!*” i cobrirà amb èxit la seua fugida.

Abandonarà Jerònima i el botí i pegarà a fugir, espavordit. Esquer va encoratjar Nicolau Micó perquè disparara contra Mollà i l'impedís la fugida: — “*Nicholau! Tira-li una escopetada al vellaco!*.”

Segons la declaració del propi Vicent Esquer li hauria dit: “*Desparau-los!*” i “*Muyren los lladres!*.” Però Micó, molt fluix per la malaltia, no tenia la vista clara i a més, indicarà que, com que Mollà “anava fugint y corrent ja no li pogué tirar.” Una justificació no del tot convincent, val a dir, que ens fa sospitar que donava per bona la resolució de l'assumpte amb la fugida de Mollà. Una fugida tan acuitada, que va perdre fins i tot el capell que duia al cap i la capa.

I allà va quedar Jerònima, atrapada enmig de la seua aventura adolescent, a mercé de les ires dels seus parents enfurismats. Les conseqüències de la seua acció eren molt greus. Prova d'això va ser el tens col·loqui que, segons declara Micó, van mantindre ell i Esquer: “parlaren entre ells si la matarien o no per la deshonra que els havia fet de haver-se'n anat ab lo dit Jaume Mollà.” El cas seria una taca indeleble en l'honor de la família. Eren temps en què l'honor i l'honra eren sagrats i les ofenses, el deshonor o la deshonra, solien tindre una satisfacció en sang de manera quasi immediata. La gent matava i moria per l'honor, arribaven a arruïnar-se per aquesta causa. Afortunadament per a Jerònima, les seues ires es van temperar i van mostrar compassió amb ella. Ací la intervenció del seu cunyat Nicolau Micó fou providencial. Comptat i debatut, van decidir no matar-la i tots tres van tornar al Palomar.

Potser les súpliques de Jerònima amb l'argument de que mantenia intacta la seua *honra* foren determinants per tal d'explicar el perdó. Ella mateixa descriu, fil per randa, una circumstància ben poc habitual:

que durant els moments passats amb Mollà, aquest hauria intentant violar-la o mantindre relacions sexuals en quatre ocasions. Però ella havia aconseguit resistir-se-li:

que lo dit Jaume Mollà provà quatre vegades de tenir quefer ab ella, forsejant y pujant-li de damunt y no podent corrompre-la, diïa dit Mollà:

— *Val Déu! Què és assò que sou closa, que no us puch rompre? A fe que si jo aguera menjat bé us aguera romput! Però arribarem a poblat y menjarem y restarem un parell de dies en una casa y heus rompré!*

En qualsevol cas, avortada dràsticament i acabada dramàticament la seua aventura, Jerònima buscava salvar els mobles: era peremptori mantindre intacte el seu honor, o la part que li quedava, si és que li'n quedava, que tampoc ho podem esbrinar fefaentment ni va ser matèria investigada pel tribunal. Cert o fals, va resultar convincent i sembla que la van creure. Tot i això, la seua actuació no li permetia llevar-se de sobre l'ombra de la sospita ni la protegiria de la mala fama. La gent del veïnat començaria a murmurar i quedaria senyalada per sempre en una població tan menuda.

Per això mateix, només va passar dos dies al Palomar, reclosa a casa del seu oncle i sempre ben vigilada: el seu oncle li va perdonar la vida però després de la traïció a la seua confiança va decidir despatxar-la de sa casa. Després, en efecte, Esquer la va dur a casa dels seus oncles d'Ontinyent, Salvador Insa i Magdalena Esquer, qui havia estat casada en primeres núpcies amb el també ontinyentí Gaspar Úbeda.¹⁰ Magdalena era germana de sa mare i de son oncle Vicent. Estava clar que el seu oncle Vicent estava ben enutjat amb la seua neboda: no li perdonaria la malifeta i no voldria saber-ne res més d'ella en el futur.

Les passions i l'honra, la rancúnia i la mort

Durant els mesos següents Jaume Mollà va anar vagarejant, rondant el poble que l'havia vist nàixer, com el depredador que aguaita la seua presa. De tota manera, sembla que no es van presentar càrrecs contra Jaume Mollà. La causa és òbvia: l'honor i/o l'honra, perquè és evident que es veuria involucrada també Jerònima Verdejo, amb la deshonra que això comportava.

¹⁰ Casada en segones noces amb Salvador Insa, en primeres noces maridà amb l'ontinyentí Gaspar Úbeda, el 5-11-1581: APP, f. 62v.

Els fets que estem analitzant tindrien, però, un desenllaç dramàtic. D'ençà de l'encontre al riu de Barxeta, prop de Sant Joan de l'Énova, les coses aniran agreujant-se. Jaume Mollà vagava fugitiu, perquè temia l'acció de la justícia. El rancor el consumeix. Al seu torn, sent el seu honor greument malmés pels esdeveniments anteriors. La reputació era de tot punt omnipresent i, en el seu cas, havia de tornar a fer-se respectar.

Primer Mollà comença a aguaitar i encalçar Esquer. Uns dies després dels fets del riu de Barxeta, Esquer li va tornar a Mollà —mitjançant Joan Vidal, fill de Pere d'Ausiana, un altre veí del Palomar— la capa i el capell que havia perdut la nit que els sorprengueren a l'Énova. Poca broma: Mollà ja l'havia amenaçat prèviament de matarlo, “ab altres apossats,” si no li's tornava. És a dir, amb el concurs d'altres malfactors i fugitius, gent de males fetes.

Esquer, acovardit, temia la revenja de Jaume Mollà. La declaració de Nicolau Micó, cunyat d'Esquer, ens permet confirmar-ho. Uns mesos després, en abril de 1602, Esquer s'alarma pel rumor que Jaume Mollà, armat amb una escopeta de pedrenyal (arma prohibida llavors perquè feia més ràpid el tret¹¹), rondava per darrere dels corrals i captereres del poble. Esquer temia per la seua vida. Un personatge com Mollà era intimidant i digne de ser temut, sense cap mena de dubtes.

Esquer va parlar amb el seu nebot Nicolau Micó i li va confessar els seus temors. Micó va intercedir davant Pere Micó, cosí-germà seu i lloctinent del justícia al Palomar aquell any. Aquest li va confirmar que els temors d'Esquer no eren exagerats: — *“Cosí, lo que pasa és asò: que en lo dia de hahir, arribant yo en lo corral a descarregar lo aladre y estant descarregant, víu a Jaume Mollà a la porta de dit corral.”*¹²

Pere Micó, màxima autoritat (en qualitat de lloctinent del justícia d'Albaida) del Palomar aquell any (recordem que el Palomar encara formava part d'Albaida), havia advertit Mollà que no gosara fer cap mal a Esquer, perquè era “amic seu.” Però la resposta evasiva que li va donar Mollà era una prova manifesta de les seues intencions.

Un altre dia el lloctinent del justícia va haver d'advertir Esquer: — *“Tocau Vicent Esquer que Jaume Mollà està así darrere les parets dels corrals ab una escopeta que us vol matar!”*

L'hostaler, esbalaït, se'n va fugir corrent i es va tancar en casa

¹¹ A la dècada dels vuitanta del Cinc-cents proliferaran els pedrenyals, amb un efecte equiparable a les armes de repetició al Far West americà. Les armes amb panys de pedra foguera eren més netes, més ràpides i eficaces, i afavorien la sorpresa. Aquesta era un arma prohibida llavors al valencians: García Martínez (1980, 65 i 87-92).

¹² AMA, llig. 1602-C, doc 73.

amb pany, forrellat i la cadena tirada. Era 24 d'abril i aquella mateixa nit Nicolau Micó anà a casa d'Esquer i li contà tot el que sabia, i li va recomanar que anara amb molt de compte perquè corria perill. Les intencions de revenja de Mollà eren ben conegudes al Palomar. Segons un altre testimoni, el llaurador Antoni Montagut, Mollà se sentiria “molt agraviat i afrentat,” consternat per la fracassada fugida amb Jerònima.

La situació era molt perillosa, però ningú havia pogut preveure ni esperar un desenllaç tan ràpid. Sobretot per les prevencions preses per Esquer i per la protecció que li havien proporcionat els seus parents. Bona prova d'això és la declaració de Nicolau Micó: l'endemà, 25 d'abril,

estant ell testimoni en la vila de Bèlgida, en la església, que havien anat acompanyar la prosesó que havia del Palomar a dita vila de Bèlgida ab la qual aportaren sertes relíquies del benaventurat sant Llorens y de altres sans y véu que deien les dones en la església al justícia del Palomar: — *Aviseu-lo y digueu-li que hixca que han mort un home!*

El justícia va eixir de seguida i es va dirigir a corre-cuita, junt a “molta gent, envés lo Palomar.”

Les notícies no eren del tot exactes. No hi havia hagut una mort, però sí un intent d'homicidi en la persona de Vicent Esquer. En efecte, un dia que havia baixat la guàrdia i havia eixit a caçar prop de les cases del poble, li serviria l'avinentesa a Mollà per prendre's complida revenja. L'aguaitava amagat darrere d'uns albarzers i, quan se li posà a tir, va disparar la seua escopeta de pedrenyal. Esquer va quedar greument ferit “en lo genoll de la cuxa y rompent-li los ossos de dita cuxa.” Les cures li les feia el barber o cirurgià del Palomar. Ningú tenia el menor dubte de quin era el mòbil de l'agressió: el rancor i la revenja. Així ho corroboraren els diferents testimonis que declararen. Comptat i debatut, Esquer morirà pocs dies després com a conseqüència d'aquestes ferides.

Mollà va pegar a fugir immediatament. Però no se'n va anar molt lluny. Simplement va canviar de jurisdicció, per eludir l'acció de la justícia. Anava fugint pels termes veïns, anant de jurisdicció en jurisdicció (llavors hi havia terres de reialenc i de senyoria) després de la mort d'Esquer. Fa l'efecte que Mollà no podia llevar-se del cap Jerònima, de qui fa l'efecte que s'havia encapritxat fins al punt d'estar-hi completament obsessionat: s'hi va estar sis mesos darrere les seues passes.

Finalment va poder resseguir-li la pista fins a Ontinyent. A principis de juny de 1602, va trobar “a boca vespre” (poqueta nit) Julià López, un jornalер castellà de 30 anys d’edat que residia a Ontinyent. López declara que “estant junt a la Torre de la herència de don Christòfol del Milà,¹³ trobà un home espallut ab un sombrero en les ales molt grans,” el qual li va preguntar si coneixia una “fadrina que està en casa de Insa, dit *lo Calent*.” López va contestar afirmativament. Aleshores li fa un encàrrec: que li diguera que “un home del Palomar li volia parlar.” L’home del Palomar, d’espatlles amples i capell d’ales grans, no era cap altre que Jaume Mollà; la fadrina era, òbviament, Jerònima.

El jornalер castellà era sens dubte un personatge marginal, acosat (si no immers) en el *lumpen*, el grup de delinqüents comuns ontinyentins. Un índici: vivia, segons ell mateix declara, “en les coves de dita vila de Ontinyent,” situades a la part inferior del llit del riu, que era la pitjor zona de tota la vila. En qualsevol cas, va complir l’encàrrec, segons ens ho confirma la pròpia declaració de Jerònima. Als pocs dies la va trobar per Ontinyent. Ella baixava al riu a fer la bugada, com llavors era habitual. Les dones acudien a les vores on hi havia instal·lades unes lloses per tal de llavar la roba i l’estenien pels voltants. López li transmet el missatge de Jaume Mollà: — “*Que li fassau plaer de dar-li lloch per a parlar-vos. Y, si voleu, jo us acompanyaré per a anar allà hon està dit Jaume Mollà.*”

Jerònima va respondre alarmada: — “*Que vol-me matar? No és prou que ha mort mon oncle?*”

López la tranquil·litza i li dona garanties personals que res li passaria. Hauria arribat a afirmar, de manera explícita a que: — “*Si ell vos volgués fer algun dany, haviem de restar allí ell o jo.*”

Jerònima li respon llavors que li donaria la contestació a l’endemà. Però, segons López, van passar els dies sense saber res d’ella i finalment va anar a ca els oncles de Jerònima, on ella residia. Ella no es fiava gens ni mica: li va contestar que al matí següent esperaria que se n’anara sa tia a missa i que llavors l’acompanyaria i aniria a parlar amb Mollà. Temorosa de la seua vida, Jerònima va acudir al justícia d’Ontinyent i va denunciar López pels seus tractes amb Mollà, un fugitiu de la justícia amb un homicidi a les esqueses. El justícia ontinyentí va advertir López que no tornara a molestar Jerònima.¹⁴ Havia quedat escarmentada

¹³ Una heretat coneguda en l’actualitat com la torre de Ferrero.

¹⁴ Malauradament, no s’ha conservat el registre judicial o llibre de cort del justícia d’Ontinyent corresponent a 1602, encara que sí els anteriors i posteriors, a l’Arxiu Municipal d’Ontinyent.

dels tractes amb Mollà, a més, amb els darrers esdeveniments les coses havien canviat ostensiblement: son oncle havia mort i Mollà era un fugitiu de la justícia sobre el qual planava el dogal de la forca.

Epíleg: l'ombra de la forca

Va ser una decisió encertada, la de Jerònima. El ben cert és que ja no tenim més notícies seues i és molt poc el que podem dir, de moment, de la seua sort posterior. Cal pensar que a Ontinyent, on el seu *pecat de joventut* no seria tan notori i podria passar més inadvertit, refaria la seua vida sense ulteriors complicacions.

La sort de Mollà va ser ben distinta.¹⁵ Els seus intents per reprendre el contacte amb Jerònima li van eixir molt cars: pocs dies després, el 7 de juny de 1602, va ser capturat pels agutzils del batle o procurador general del comtat d'Albaida (no seria marquesat fins 1605) al molí de Rodenes, ja en terme d'Albaida, en la cruïlla amb els termes de l'Olleria, Ontinyent, Aiello de Malferit i Agullent. En l'interrogatori a què fou sotmés a continuació, Mollà negarà, cínicament, que el "rancor y mala voluntat" contra Esquer haguera estat la causa de l'agressió.¹⁶

Tot feia suposar que Mollà acabaria penjat de les forques d'Albaida per l'assassinat d'Esquer i els altres delictes, entre ells el d'estupre d'una menor. L'homicidi del qual se l'acusava tenia l'agreujant de la premeditació. Però aquest personatge encara protagonitzarà un nou episodi en l'espectacular epopeia que va ser la seua vida: fugirà de les presons d'Albaida en una fuga massiva de tots els presoners, cristians i moriscos, afavorida per la connivència de dues nodrides colles de bandits: una de moriscos del comtat d'Albaida i una altra de bandits cristians conformada per gent d'Algemesí i de la Vall d'Albaida, que eren els valedors de Mollà.

La presó d'Albaida estava situada a una raconada de l'actual plaça de la Vila, dins del recinte emmurallat. El batle del comtat procedirà a investigar i a aclarir les circumstàncies de la fugida dels quatre malfactors que hi eren empresonats: a més de Mollà, el morisc de Benissoda Jaume Pinter, i els navarresos Martí Bassan i un altre companyó. El report de les indagacions ens forneix informació sobre les circumstàncies de la fugida que s'havia produït de matinada.¹⁷

¹⁵ Fem una síntesi del tractament realitzat fa uns anys en Terol i Reig (1996, 479-486).

¹⁶ AMA, llig. 1602-C, doc 73, ff. 9-10v. Confessió *ex officio* de Jaume Mollà.

¹⁷ AMA, llig. 1602-C, doc. 105. En la sentència d'un procés incoat a la Cort del procurador general o batle de la vila d'Agres, consta la pena de vergonya pública (passejat

Els presos hagueren de trencar, primer que res, les cadenes amb què Jaume Mollà i Pinter estaven amarrats, del coll, a una argolla. Se n'havien fugit “per la boca de la necessària,” és a dir, el forat excavat perquè els presos pogueren fer les seues necessitats fisiològiques. Havien excavat un gran forat en la muralla que havia ampliat el diàmetre de “la eixida que té la dita necessària a la dita barbacana.” El rastre que deixaren podia seguir-se fàcilment: “y al que-s pogué dependre del rastre, se n’an anat plens de merda.” Una fugida certament bruta... Era clar que havien comptat amb “ajutori per part de fora” ... I de la part de dins, molt probablement: tot ens fa pensar en la connivència del carceller. Se’ns fa difícil explicar que no haguera oït ni vist res.

L’ordre de recerca i captura dictada per la Cort del Batle del comtat d’Albaida contra els fugitius fa explícita la sospita que eren a la vila d’Ontinyent. Cal explicar que Ontinyent en aquesta època era la vila més poblada del Regne de València, amb un important tràfec amb Castella, lloc apropiat per cercar recer de la justícia. A més, a Ontinyent la jurisdicció pertanyia a la corona, i aquesta multiplicitat de jurisdiccions dificultava l’acció de la justícia contra els delinqüents.

La conseqüència immediata de la seua fugida fou la de quedar inculpat dels delictes dels quals se l’acusava: seria “agut per convicte y confés de dits crims.”¹⁸ En abril de 1604, quasi dos anys després de la seua fugida, Jaume Mollà hauria estat capturat de nou i estava empresonat de nou a Albaida. Ara acabarien les seues correries. Després de ser sotmés al turment Mollà delatarà els implicats en la fugida de les presons i les circumstàncies d’aquesta, fil per randa.¹⁹

Al remat es va complir la sentència dictada pel batle del comtat d’Albaida contra Jaume Mollà:

en pena de mort natural, en axí que totstemp pervindrà a mans de la justisia, portat per los carrers y plasses de la dita e present vila, arrastrat fins al lloch del suplici y en alta forca sia penjat ab corda de espart fins la sua ànima sia separada del seu cos y naturalment muyra y en après sia esquarterat y posat per los camins, tot a beniplàcit de sa senyoria y en les despeses de la present causa.²⁰

dalt d’una somera en calçotets), 100 assots i quatre anys de desterrament a Martín López i Jaume de Agullós. Tal volta aquest fóra el nom real de Martín Bassan i l’altre individu, son companyó, que havien estat empresonats a Albaida per lladres.

¹⁸ AMA, llig. 1602-C, doc 73.

¹⁹ Terol i Reig (1996, 479-486).

²⁰ AMA, llig. 1602-C, doc 73.

És a dir, se'l condemnava a ser arrossegat pels carrers d'Albaida per mitjà d'una bèstia (un matxo o mula) fins al lloc on era situada la forca; moriria penjat a la forca; el seu cadàver seria esquarтерat i els quatre trossos repartits pels camins principals de la vila.

De segur que la notícia de la sort final de Jaume Mollà va arribar a oïts de Jerònima. Però res en sabem de la seua reacció: melancòlica? Afligida? Alleujada per haver-se llevat de damunt aquesta espasa de Damocles per sempre i haver-la deixat finalment enrere? És clar que no la deixaria indiferent, que la commouria de segur i que una sensació agredolça d'inquietud no l'abandonaria en uns dies. Comptat i debatut, no ho sabem: les especulacions que podem fer al respecte en els nostres dies no són, per això, més convincents de les que es farien els contemporanis als fets que hem relatat.

Obras citadas

- Arxiu Municipal d'Albaida [AMA], llig. 1602-C, doc 73. *Procés criminal del procurador fiscal de la vila y condat de Albayda contra Jaume Mollà, del lloch del Palomar*.
- *Llibres de cobraments de la peita*, 1578.
- Arxiu Parroquial del Palomar [APP], *Llibres sacramentals, Quinque Libri*, 1565-1624.
- Bernat i Martí, J.F. & Badenes Martín, M.A. *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1994.
- García Martínez, S. *Bandolers, corsaris i moriscos*. València: Eliseu Climent editor, 1980.
- Narbona Vizcaíno, R. *Pueblo, poder y sexo. Valencia medieval 1306-1420*. València: Diputació de València, 1992.
- Pérez García, P. *La comparsa de los malhechores. Un ensayo sobre la criminalidad y la justicia urbana en la Valencia preagermanada (1479-1518)*. València: Diputació de València, 1990.
- Terol i Reig, V. “La sang bullent: violències juvenils al Palomar de la fi del segle XVI.” En A. Soler & V. Terol i Reig. *El Palomar*, pàg. 472-477 i 479-486.
- “El currículum criminal d'un palomarenc: Jaume Mollà, proxeneta, lladre, assassí i bandit.” En A. Soler & V. Terol i Reig. *El Palomar...*, pp. 479-486.
- “Albaida i el Palomar, una historia en comú. De la guerra de la Unió a l'emancipació d'Albaida.” En V. Terol i Reig & A. Soler. *El Palomar. On es troben la séquia i el camí*, Ontinyent: Caixa d'Ontinyent-Ajuntament del Palomar, 1996, pp. 231-263.

Els marginats socials com a “culpables” de “lo mal contagiós” en la València del segle XVII*

ALEJANDRO LLINARES PLANELLS
UNIVERSIDAD DE MÁLAGA

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: In this article we analyse how the plague epidemics, and specifically those of 1647-1652, were moments of deaths, contagions, restrictions, and controls, but also of an enormous religious effervescence due to the fear of the population to invoke the wrath of God again, and the desire of the population to correct their sins so that Providence would free them from the disease. In this context, civil and ecclesiastical power was used to carry out, on the one hand, a policy of greater control and social stigmatization of certain groups such as prostitutes or vagrants, and on the other hand, to correct certain behaviors or practices that were considered harmful, such as playing games of chance, playing the role of procuress, blaspheming, or behaving or dressing in a manner that was not “decorous” in places of worship.

Key Words: Plague, València, prostitute, marginalized, sex, woman.

Resum: En aquest article analitzem com les epidèmies de pesta, i concretament la de 1647-1652, foren moments de morts, contagis, restriccions i controls, però també d’una enorme efervescència religiosa per la por de la població a tornar invocar la ira de Déu i el desig d’aquesta de corregir els pecats per a que la providència els lliurés de la malaltia. Aquest context fou aprofitat pels poders civils i eclesiàstics per a portar a terme, per una banda, una política de major control y estigmatització social de determinats col·lectius com les prostitutes o els rodamons, i per altra, corregir determinats comportaments o pràctiques que consideraven perjudicials com jugar a

* Aquest treball s’emmarca en el projecte d’investigació “Las barricadas del recuerdo. Historia y memoria de la Era de las revoluciones en España e Hispanoamérica (1776-1848)” finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad. I ha sigut possible gràcies l’ajuda dels “Contratos predoctorales para la formación de doctores” del Ministerio de ciencia, innovación y universidades. L’autor de l’article també forma part de l’equip de treball del projecte d’investigació “Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de fuentes documentales valencianas de la Época Foral” (PGC2018-097011-B-I00) del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

jocs d'atzar, fer d'alcavot, blasfemar o comportar-se o vestir de manera poc "decorosa" dins dels llocs de culte.

Paraules claus: Pesta, València, prostituta, marginats, sexe, dona.

1. Introducció

Al País Valencià no contem amb un llarg historial historiogràfic d'estudis relacionats amb els brots de pesta a l'antic règim. Malgrat això, caldria destacar la gran tasca realitzada pel grup d'investigació conformat per Marià Peset, Mª Victoria Lopez i Santiago Laparra, entre altres, que des de la dècada 1970 fins a principis del segle XXI han realitzat alguns estudis al voltant del brot de pesta de 1647-1648 i que són d'enorme utilitat, abordant temes com les actuacions del clergat (1974-75), l'impacte demogràfic que tingué aquest episodi traumàtic (1974-1975), la vinculació del bandolerisme valencià amb la pesta (1977) i finalment, Peset (2007) ha estudiat als catedràtics de la facultat de medicina de la Universitat de València i les seues reaccions front a aquesta malaltia. Aquestes aportacions estan centrades en allò que passà a la ciutat de València, utilitzant com a fonts principals les cròniques de Gavaldà i de Vicent Arcaina, encara que Santiago Laparra, en la seua tesi de llicenciatura (1984), amplià l'àmbit geogràfic i analitzà aquesta pesta a la ciutat de Gandia. També caldria destacar els estudis de Mercedes Vilar (1992) sobre les pandèmies del XVII utilitzant la documentació de l'Hospital General de València, de la mateixa manera que feu Francisco Roca (2000) per a l'hospital de Sant Roc de Castelló. Més recentment, Ignacio Latorre (2008) ha analitzat la ciutat de Requena com a territori de frontera entre el Regne de València i de Castella en temps de pandèmia.

Una gran part d'aquests treballs ens aporten una visió estadística i quantitativa dels diferents esclats de pesta al territori valencià, tot i que hi ha altres aportacions, com la de Jose Luís Aguirre (1971) sobre la crònica de Francesc Gavaldà, que analitza aquesta font des d'una perspectiva cultural, com cal fer amb un obra memorística d'aquest tipus. Aquest enfocament ha estat reprès recentment per Vicent Josep Escartí, qui ha editat i traduït al català la *Memoria de los sucesos particulades de Valencia y su reyno en los años mis seiscientos quarenta y siete y quarenta y ocho, tiempo de peste* de Gavaldà, i la quasi desconeguda del religiós Pau d'Alacant sobre aquell mateix període, que fins a eixe moment romanía inèdita.¹ A més, en l'últim any

¹ Vegeu també Escartí (2021).

s’han realitzat algunes obres col·lectives com *Handbook of Research on Historical Pandemic Analysis and the Social Implications of COVID-19*, que contenen algunes aportacions al voltant del cas valencià com la de Rafel Roca (2021) sobre les epidèmies de colera al segle XIX, la de Vicent Josep Escartí sobre la bibliografia del caputxí Pau d’Alacant (2021) o la nostra sobre les festes i el sentiments religiosos que es generaren arran la pesta de 1647 (Llinares 2021).

Considerem, amb tot, que encara queda molta feina per fer, al voltant d’aquest tema. Especialment, des d’un enfocament sociocultural perquè “lo mal contagiós,” com era denominat popularment la pesta en les societats preindustrials, alterà la quotidianitat de les persones que la patiren de manera directa o indirecta. Per una banda, parlem d’una gran davallada demogràfica, que afectà a moltes famílies i al sistema productiu del País Valencià, però també de prohibicions o restriccions a la mobilitat, és a dir, amb la impossibilitat de poder eixir o entrar d’un poble o d’una ciutat, malgrat que molts van infringir les normes.² A més, es va orquestrar una intensa activitat de control cap a les mercaderies que s’importaven i es van crear cases de convalescència per tal que les persones que arribaven d’altres llocs feren la quarantena i anaren alguns malalts que el metge considerava ja guarits. Igualment, es van establir una mena d’infermeries per tindre controlats els afectats en unes zones concretes. Concretament, a València se’n varen crear cinc, de les quals la més famosa era la de Troia, on eren portats els afectats de la parròquia de Sant Martí i era atesa per frares predicadors (Peset & al., 1974-1975). Francesc Gavaldà, que va estar atenent un temps els malalts en aquest indret, aporta notícies de les misèries i de les morts que se’n patien cada dia, afirmant que el primer que feien en arribar era donar l’extrema unció i col·locar una cinta a les persones que es trobaven allí per poder identificar-los quan eren morts:

² I és que molts valencians, sobre tot la gent amb recursos, per por al possible contagi burlaren el tancament perimetral de ciutats com València i se’n anaren a viure a l’Horta —en llocs que eren considerats sans— i inclús eixiren del Regne de València, per anar a l’Horta murciana: “se an reconocido graves inconbenientes de que en la guerta de la juridicion de eta ciudad vivan personas que no tengan ocupacion precisa de asistir y vivir en la dicha guerta, y que agora mas que nuca se experimentan estos daños porque muchas personas assi del Reyno de Valencia como de otras partes, sin tener arrendamientos, ni ser labradores de persona alguna, ni tener ocupacion que le obligue a vivir en la dicha guerta alquilan barracas o las piden a sus dueños para vivir en ellas sin tratar de trabajar ni acudir a exercicio ninguno, siendo las barracas palacios, donde viven hostales, posadas y avitacion de vandidos y gente de mal vivir [...]” (citat per Caballero, 2018, 448).

Si per casualitat la malaltia no els portava embogits o amb vòmits —accident que patien molts—, la primera acció era exhortar-los a una bona confessió, donant-los temps, si de cas no la tenien preparada, per a l'examen. Fet aquest, els confessàvem i immediatament els donàvem els dos sagraments. El de l'eucaristia, acompanyat sempre d'algunes atxes i campaneta, i un religiós o servidor amb un got d'aigua per ajudar-los a passar la forma. El de l'extremunció el donàvem al principi amb una vareta de plata; després, passat el terror, ja es donava amb els dits. [...] En ser rebuts els sagraments, l'escrivà rebia en el seu llibre el nom del malalt, carrer i estat; i per tal que el ferit fos conegut quan morís, se li lligava a la monyica un paperet amb el seu nom (Ed. Escartí, 2020, 161-162).

Nosaltres ens centrarem en la pesta de 1647-1648, perquè fou la que més afectà a la ciutat de València de l'Època Moderna i la que més transcendència tingué en la literatura. El dietarista Josep Agramunt ens diu que moriren vint mil persones: “El año 1647, a los últimos de junio, empezó la peste y duró hasta los últimos de marzo del año 1649. Fue una peste tan rigurosa que murieron veinte mil personas, siendo rey de España Felipe Quarto, arzobispo de esta ciudad fray Ysidoro Aliaga, virrey y capitán general d'este reyno de Valencia el conde de Oropesa” (Callado & Esponera, 2004, 121). El relat sobre la pesta que ens ha deixat Francesc Gavaldà també apunta a la mateixa xifra: “València es va quedar, després de tanta desgràcia, faltant-li quasi vint mil persones” i a més diu que fora de la capital del país, en el Regne de València, hi hagueren 46.789 morts. (Escartí, 2020, 201). L'arxiver catedralici Joan Pahoner, per la seua banda, ens diu que “en el referido contagio, del qual murieron, desde el mes de agosto del dicho año 1647 hasta todo enero del siguiente de todos estados y edades, más diez y ocho mil personas [...]” (citat en Blaya & Moril, 2020, 279). Per una altra part, el caputxí Pau d'Alacant també parla de 18.000 persones per a la ciutat de València (Escartí, 2020, 231).

Però malgrat les xifres dels morts, allò que pretenem en aquest articles és fer una breu aproximació a les persones que tradicionalment foren considerades causants dels mals provocats per les epidèmies, i que no foren cap altres que les dones, els marginats i les minories socioreligioses de cada època.

2. Control i estigmatització social arran de la pesta

Actualment sabem que un microorganisme anomenat *Pasteurella pestis* o *Yersinia pestis* en va ser el causant de la infermetat, és a dir,

aquest afectava animals com les rates i arribava als humans per alguna puça que havia xuplat la sang d’algun ratolí infectat. Una vegada en el flux sanguini humà podia produir hemorràgies internes, vòmits, tos i febre que finalment portava al malalt a la mort per una parada cardíaca (Escartí, 2020, 18). Però tot això no ho sabien les persones de l’antic règim, i la població veia morir a familiars, veïns i coneguts per:

[...] un grano o dos, especie de carbuncllo, que causava pestilentes calenturas y luego correspondían a estas unos granos en el cuello, debaxo los brazos y muslos, sin poder los médicos vadear remedio eficaz para su curación, porque hazían su terminación, lo más al tercero día, siendo pocos los que se libravan, pues en la casa que entrava este contagio, era milagro librarse de él uno, u otro [...] (citat per Blaya & Moril, 2020, 281).

Molts metges van elaborar tractats on intentaven aportar solucions per erradicar la pesta, com *El verdadero conocimiento de la peste* (Barcelona, 1631), del doctor català Francesc Rossell. Aquest aconsella evitar llocs com marjals, on hi haja aigües estancades, allunyar-se dels llocs on hi havia contagis, desaconsella tindre tracte directe amb molta gent “particularmente pobre, en quienes el contagio está assentado como en posada, por sus viles y suzios vestidos.” A més, demana que no es facen fogueres a l’estiu i aconsella ventilar les cases:

Consiste en que esté mui bien barrida i limpia, abriendo las ventanas a la mañana, mayormente las de oriente, dexando entrar i salir el aire, porque salgan los vapores que en la noche an estado encerrados i dexando entrar el sol, que los resuelva, aziéndo-las después cerrar i luego ahumar los aposientos con benju, estoraques i calaminta. Los pobres ahumarán con romero o laurel, mirra, encienso. Será también de provecho regar la casa i aposientos con agua i vinagre rosados o con un cozimientto de ojas de naranja, de cidra, de violas, rosas i romero, echando por las cámaras iervas frescas, cañas, sauzes, violas, rosas i ramos de olmos; i esto en verano. Pero en el invierno abrán de usar perfumes calientes, echos pevetes o pastillas de almiscle, ámbar, estoraque, benjuí, calaminta, cálamo aromático, costo, galanga, zedoaria, ligno aloe, clavos, canela, nuez moscada, con agua de azaar con que se pueda ruciar, i con malvasía i un poco de vinagre (Rossell 1631, ff. 57r-v).

Per la seua banda, el metge Luis de Mercado diu que el millor per combatre la pesta era or, foc i càstig: “Oro para no reparar en costa ninguna que se ofrezca. Fuego, para quemar ropas y casas que ningún

rastros quede. Castigo público y grande, para quien quebrase las leyes y orden que se les diere en la defensa y cura de estas enfermedades” (citad en Panchón, 1976, 94).

Però, malgrat les mesures sanitàries i polítiques, i encara que es va reconèixer que la pesta havia arribat el 1647 al Regne de València en un vaixell des d’Alger, que atracà, amb captius i mercaderies, a la vila de Calp, com ho afirmava Gavaldà (Escartí, 2020, 114), la majoria també pensava que la causa principal de la malaltia es devia a la ira de Déu. La pesta va ser considerada un dels quatre genets de l’Apocalipsi, al costat de la fam, la guerra i la mort, i molts destacaren també la falta de pluja i l’escassetat d’aliments. Per exemple, Pahoner diu que “Fue servida la Magestad Divina de castigar a esta Ciudad con un contagio pestilencial, que, según la común opinión, se originó de no haver llovido desde el mes de abril hasta el de novimebre del mismo año [...]” (citad per Blaya & Moril, 2020, 281). Gavaldà fou un dels molts que parlaren de la ira de la divinitat, remarcant “que aquest darrer colp fos càstig de Déu, ho vàrem conèixer bé en els canvis que va fer, tan poc ajustats als discursos dels metges grandiosos. Moltes vegades es va perdre la medicina en ell, fins al punt que un metge va dir que era càstig de Déu i que el major remei per a la seua curació era aplacar la ira divina” (Escartí, 2020, 191). Inclús la majoria dels metges de l’antic règim, davant la impossibilitat de donar solució a una malaltia, atribuïen a un origen sobrenatural la causa d’aquesta, com passà amb en molts brots esquizofrènics o inclús amb la mateixa pesta. Per exemple, el metge Rossell, malgrat donar remeis naturals per tractar d’erradicar-la, el primer que aconsella als governants és que “antes de todas las cosas an de procurar sean reprimidos los vicios d’ella i extirpados los pecados públicos i castigados los obstinados en ellos” (Rossell, 1631, f.52v).

Així doncs, en temps de pesta, el Déu compassiu i bondadós del Nou Testament donava pas al Déu venjatiu i violent de l’Antic. La societat, per això, patia les conseqüències de Déu: pels continus pecats que havia comés i, així, es posaven en el punt de mira aquelles persones, col·lectius o pràctiques que podien irritar més a la divinitat, començant per les dones i en especial les prostitutes i acabant pels sodomites, els bandolers o els jocs d’atzar. Això no era una novetat de l’època moderna, ja que en 1459 es van prohibir els jocs de naips i daus i “que todas las ramerias fuesen encerradas en la Casa pública; mandó el castigo de los amancebados” (Ribelles, 1804, 22). A aquesta mesura es va sumar l’ordre que tots els jueus, en un termini de tres

dies, eixiren de la ciutat, que no es pogueren allotjar en cap parròquia o edifici eclesiàstic, i per a aconseguir una major eficàcia davant els ulls de Déu es van empresonar a 60 prostitutes i castigar a "otras mugeres malas que fueron azotadas o puestas a la vergüenza":

En lo dit any de 1460, dijous a 10 de juliol, dia de Sent Christòfol, açotaren a Na Sayes et a ses filles, ço és, Na Sayes, cavalcant en l'ase, ab la garlanda d'alaces al cap, et ses filles a peu detrás; e la filla major anava ab la gonella ab les grans faldes e cortapisa trosada; e altra anava redona. Empero és veritat que lo moro de vaques les comportava molt granment, e açò per la tanta delicadura de totes elles (citad per Ribelles, 1804, 23).

També fou destacable l'atac contra els homosexuals de 1519 a València, conegut com "l'avalot de la Seu," ja que la població, influenciada per la predicació d'alguns eclesiàstics, pensà que la ciutat estava patint un brot de pesta per culpa de l'orientació sexual d'alguns veïns que cometien impunement el "pecat nefand," com deixen constància la documentació i els dietaris de l'època:

E seguí's que un dia predicant en la seu -pense que diumenge-mestre Castanyolí, frare de prehidadors, y dix que per los pecats dels hòmens nostre senyor Déu ynvia pestilències, guerres y fam y que a ses orelles era arribat un pecat molt infandíssim, y que ell havia dat avís als oficials y vehya que no u castigaven, per hon Déu se tenia per molt ofès, perquè ell sabia que certes persones usaven lo pecat de sodomia, y essent avisats los oficials, no-ls castigaven. Per hon lo poble se posà a murmurar y lo justícia criminal, qui era Geroni Ferragut, o son regent, se informà del dit frare y pres-ne tres o quatre persones y otorgaren-li esser veritat y cremaren-los.

Y en lo forn de l'Estudi General, que està en lo carrer de la Nau, estava un forner que-s deya [...], tenint-se per culpable, posà's en poder de l'official (...) y pense que encara estava en la presó del bisbe, per no haver pagat la pena o composició, per hon lo poble s'avalotà, dient: "Cremeu l'ome!" y "Dau-lo'ns!" y avalotaren-se los chics, que diguesen lo mateix.

Y trobant-se en la seu mossèn Thomàs Vives de Canemàs, jurat en lo any present, ixqué defora ab mossèn Guillem Ramon Cathalà y aseogaren lo poble y-l reposaren y tothom anà a dinar-se. Y lo mateix dia, après de haver dinar, vingueren multitud de chics ab una bandera

blanca, dient: “Dau-nos lo puto, que-l volem cremar, si no, darem foch alau del Bisbe!” (Escartí³, 2021, 301-302).⁴

La pesta de 1647 coincidí amb un període d’auge del bandolerisme valencià del barroc, on la violència era una forma integrada en el sistema organitzatiu valencià, i on aquesta arribà a formar part de la quotidianitat dels pobles i ciutats del país (Llinares 2021). Els valencians adquiriren fama de violents, dins i fora de la Monarquia Hispànica, parlant-se de l’humor dels valencians” o tal i com ho feia Gavaldà de “constel·lació valenciana”:

La pesta —que així es deu anomenar, com es veu pels seus efectes— en va empestar i en va matar a molts, però com els oficials que executaven el càstig eren àngels, que només reprenien amb ella l’esmena i la reformació dels nostres costums, donaven temps als empestats, per tal que es poguessen confessar. Molts més en van ser els ferits per la parcialitat i el seguiment dels bàndols —i no pocs varen ser els que varen morir sense els sagraments, a mans de la venjança—, perquè ben poc es coneixien alguns que, per ells mateixos, pels seus amics o per la constel·lació valenciana —que cria fàcilment i remou els humors colèrics i sanguinis i encén les voluntats—, no necessitassen d’algun remei; i els que es trobaven lliures, no ho estaven del poder i les amenaces dels infectes que pretenien ser en tot amos de les hisendes, àrbitres en els tractes i els contractes, senyors absoluts de tot, castigant als inobedients amb la mort. (Ed. Escatí 2020, 93).

El brot de pesta va propiciar que la població tingués por de tornar a invocar la ira de Déu i que no els lliurés mai de la malaltia, tal i com demostren les grans professons, els establiments de nous patronatges o grandiloqüents misses. Aquesta circumstància la va saber reconduir cap al seu propi interès el virrei del València, el duc d’Orpesa, després que es robaren unes sagrades formes del convent de Sant Joaquim de

³ Vegeu també Escartí (2021).

⁴ Durant la Germania la violència caps al sodomites no es restringí únicament en l’anomena “avalot de la Seu” en 1519 aquesta encara continuava, com el fet ocorregut en 1520 que descriu el dietari de Jeroni Soria (1960) “Crema de Mossèn Gomis, cavaller, per bujarró. Diumenge, dia de rams, a II de abril de 1520, prengueren a mossèn Gomis, cavaller, per bujarró, qu’està davant lo forn de Soler, davant de Sent Jordi, lo qual lo prengué hu dels tretze, que-s diu Sebastià Deusa, velluter, de que-l posaren en la casa fosca e quant vingué al vespre, lo justícia criminal, que és [mossèn Joan Lluís de] Vilarrasa, cavaller, que està al carrer de l’Alcover, li denuncià la mort i li donà hun confeçor [...]” (citat en Escartí, 2021, 310-311).

Paiporta, el dimarts sant de 1648, just quan els efectes de la pandèmia començaven a minvar. Un simple robatori que anys enrere no hauria tingut molta transcendència o ressò mediàtic, però que en aquest context de morts, pors i inseguretats es convertí en un episodi clau per tal actuar contra els bandolers valencians, encara que mai es pogué demostrar que n’havien estat aquests els responsables.⁵ El virrei va saber organitzar-ho tot per tal que els suposats causants foren els membres de la quadrilla que capitanejava el famós bandit Pere Xolví i encara que no es va clarificar mai qui varen ser els veritables autors del robatori, es va fer una execució massiva de bandolers i d’alguns fautors d’aquests, com el noble Tomàs Anglesola, com constata el dietarista Vicent Torralba:

Plantaren la forca en lo Mercat, als Quatre Cantons, y al[s] bandolers que agafaven no-ls donaven temps que per a confessar-se, y, si era de matí, els donaven la comunió. Agué dia que en pe[n]jaren digüit, y els duguren en tres galerades. Avia dos bochins y no eren bastans per a penjar y despenjar. [Llevaron a enterrar a los bandoleros fuera el portal de los Inocentes]. Y com no era bastant la sepultura que y ha per als penjats en la iglesia vella de la parròquia de Sant Juan, los posaven en carros quant los baixaven de la forca y els duyen a soterrar al fosal, a hon soterraren los apestatas, fora del portal dels Inocentes. [Degollaren a dos cavalleros, a uno de Carcaxente y otro de Valencia, por fautores de bandidos]. Degollaren en València en este desafor a dos cavallers, a un don tal Garrigues, cavaller de Carcaixent, que, per tan fautor y la gran amistad que tenia ab los bandolers, li deyen lo príncep dels bandolers. Y el dia 15 de maig de 1648, a les deu del matí, degollaren a don Thomàs Angresola, cavaller de València y ben emparentat, per ser tan gran fautor de bandolers. El visorey estava en Torrent y li vingué orde de Madrid que, vista la present, li llevàs lo cap, y encontinent hu executà (Ed. Ferrando, 1995, 61).

Però no només els bandolers foren els caps de turcs de la pesta, el 25 de gener de 1647 es feu una la *Real Crida sanció, pragmàtica y edicte sobre les coses concernents a la extirpació dels pecats públics y vicis escandalosos*⁶ que era una autèntica declaració pública i pregonada contra els col·lectius i pràctiques que s’havien d’eliminar, tal com s’especifica a l’inici del document:

⁵ Vegeu una relació impresa dels fets en la Biblioteca Valenciana, fons antic: XVIII/1402(6).

⁶ Arxiu del Regne de València, Reial Cancelleria, lligall. 601. Quan es faça referència a aquesta Reial Crida només especificaran els fulls concrets en el cos del text.

[...] los castichs que Déu nostre acostuma embiar, als regnes, ciutats y poblacions, així de fams, guerres, esterilitats, pestilències y mortaldats, com de altres flagels e plagues, són per causa de pecats públichs y ofenses escandaloses que-s cometen contra la divina magestat, majorment si aquells no procuren castigar y remediar per les persones a qui toca y pertany, per tots los camins y medis possibles e jatsia que de alguns anys a esta part Déu és estat servit castigar esta ciutat y regne ab diferents plagues y persecucions, emperò la present de la enfermetat pestilencial y contagiosa de la qual són mortes tantes persones, com és notori, quant és major que les plagues y treballs passats, és major indici y més manifest senyal de que los pecats són més graves y escandalosos y que la temeritat dels hòmens, ara més que en ningun temps, ab la malícia a donat ocasió a què la divina justícia castigue esta ciutat ab més y majors afliccions que les passades y, desijants la exelència per lo que toca al descàrrech de la consciència, com a president d'este regne, ab zel y fervor del servici de Deu y bé públic, acudir al remey d'estes necessitats, extirpant y castigat estos pecats públichs [...] (f.2r).

Els “vicis” i “pecats” que la crida fa especial incidència son els relacionats amb la luxúria i els delictes sexuals, castigant majoritàriament al món femení, “no tanto en función del acto en si como porque aquél hubiera conducido a acelerar la muerte de mujeres infectadas” (Betrán, 1996, 376). En els primers punts es prohibeix a les dones i als homes parlar o fer cap mena de contacte en els llocs de culte, de la mateixa manera que es denuncia públicament que molts seglars intenten tenir actes deshonestos amb les monges, assenyalant-se penes que anaven des d'imposicions pecuniàries fins a presidis i assots, en cas de tornar a incidir. La preocupació sobre el suposats perjudicis que causaven les dones arribà fins a punt de condemnar que aquestes anaren a les esglésies “tapades de mig hull” perquè aquesta vestimenta suposadament era la causant que els homes es fixaren en elles, qualificant-se aquest acte com a “deshonest y provocatiu” i establint que s'havia d'anar amb la cara descoberta o totalment tapada, sota pena de 8 lliures (f.3r).

Seguidament, el document se centra en els delictes de la carn més explícitament, com son els derivats dels amistançaments o la prostitució. S'ordenà que tota persona que tingués a una relació sexo efectiva sense estar casada, o al marge del seu legítim matrimoni, que deixàs de realitzar dites pràctiques, és a dir, foren “amonestats y apercebuts a totes e qualsevol persones, així hòmens com dones, de qualsevol estat y condició que sien, no gosen ni presumixquen estar amencebats, ni aquells tenir concubines algunes, així en sa casa com fora de sa casa,

ni les dones tenir algú per amich [...].” S’establiren càstigs monetaris, assots i anar bandejat del Cap i Casal, encara que si en aquest cas la persona tornava als mateixos hàbits, els homes haurien ser servir un any al rei on foren enviats, i les dones havien d’acomplir una pena de tres mesos de presó, a més de portar “rapades les celles y cabells [...]” (f.3r-4r). Però la part central de l’imprés l’ocupa la condemna a la prostitució, en totes les seues pràctiques, començant per la denuncia als pares “de alguna fadrina o dona [que] vendrà o lliurarà per dines” parlant de les pràctiques de l’alcavoteria:

proveheix y mana que si pare o mare de alguna fadrina o dona vendrà o lliurarà per dines o altra manera a sa filla a algú o alguns hòmens, per a fer àvol de son cos, ab aquella o en altra manera, los dits pare o mare seran alcavots de dits fills, per fer aquells àvol de son cos que sien portats sobre un ase nus, e ab allaça al cap y sien açotats sense ninguna gracia e mercè e paguen vint lliures ... (f.4r).

També anomena a “chiques y fradrinetes menors de vint anys” que entraven a servir a casa de “dones de mal viure, aprenent les costums perniciosos de ses ames” i que s’ensenyaven l’ofici de las prostitució propagant el contagi, decretant-se que cap dona “així de guany com deshonesto y enamorada, tinga cap criada menor de vint anys” (f.4v). També es prohibeixen els bordells, afirmant-se que ningú podia deixar cap casa o habitació “per a jaure allí carnalment,” aca-bant per decretar que totes les “escuseres o cantoneres” se n’anaren de la ciutat en un termini de 10 dies des de la publicació de la Reial Crida (f.7v).

Aquesta animadversió cap a la prostitució i cap a les dones en general, no és novetat causada pel brot de 1647, ja que tots els tractats de pesta contrareformistes van incloure el consell de moderació sexual com a actitud per a no ofendre a la providència. En les cròniques valencianes, com la de Gavaldà o la d’Arcaina, també es veuen aquestes denúncies a la luxúria o la lascívia:

Sols pondere que en cap temps corre el vici tan lliure i va tan solt com en el de la pesta: els dolents, amb l’excusa de la torbació que aquella porta, són pitjors; es ven molt barata la vergonya en les dones, si el temor de Déu no la mana guardar —unes sense marit, les altres sense pare ni mare, les altres sense el pedagog, la cara del qual les constrenyia a viure bé—; unes altres són pobres i, no faltant-los els sabonets que el dimoni sol distribuir amb els seus oficials, els que sol·liciten aquestes caigudes... ¿Quina serà la que, abandonada a la debilitat de la seua naturalesa, no caiga o no perille? (Ed. Escartí 2020, 149).

Per la seua part, Vicent Arcaina (1647) en molts aspectes és més explícit que Gavaldà i dona detalls de fets concrets com quan diu que una dona va morir per pecats “contra la castidad” que feia perpetrat de manera reiterativa:

Otra muger havia también llamado por espacio de vey[n]te y quatro años sus pecados, que eran también graves contra la castidad. Enfermó de contagio y, arrepentida de su pecado, prometió que si Dios la librá de aquella enfermedad, se confesaría enteramente de ellos. Sanó luego. Faltó a su promesa. Volvió a sus malas costumbres y presto la hirió Dios, en castigo de su pecado, de la misma enfermedad de contagio (f.34r)⁷.

A més a més, Francesc Gavaldà explica que en la infermeria de la Troia, per evitar temptacions innecessàries, els homes estaven baix i les dones en la planta superior i de nit es tancaven i controlaven els accessos a un lloc i a l'altre, ja que tenim constància que en hospitals del de Barcelona es van produir relacions sexuals entre metges i pacients.

La pesta també va servir per accelerar el control i l'exclusió socials dels més pobres, com foren els rodamons, així doncs s'intentà eliminar dels elements de la doctrina cristiana que advocaven la caritat respecte als més desfavorits. Els documents oficials, cròniques, dietaris o tractats mèdics van ajudar a projectar una imatge dolenta dels indigents, afirmant-se que anaven vestits de mala manera i que les pràctiques antigèniques que tenien feien créixer el contagi entre la població, tal i com assenyala Miquel Parets (ed. 2011) per al cas català. A València, la Reial Crida denuncia als pobres que demanen almoïna per no poder tindre controlada la seua mobilitat i dient-se que els diners que rebien aquestes persones per caritat serien millor invertits per a combatre els efectes de la malaltia i per això van ser expulsats de la ciutat de València (f.7r). També les cròniques ens donen algunes notícies sobre aquest col·lectiu, com per exemple que:

La corporació local va manar recollir a tots els pobres captaires que van de porta en porta pels carrers, demanant almoïna: als homes els posà a l'hospital d'En Bou; a les dones a la confraria de Sant Jordi. I allà els donava a menjar, per tal que no anassen per la ciutat arreglant o escampant la malaltia” i inclús Gavaldà justifica les penalitats que van haver de patir els rodamons dient que “els pobres fugits no passaren

⁷ El document està en el Arxiu Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi, manuscrit sense número. Vicent Josep Escartí està preparant una edició d'aquest manuscrit.

poques incomoditats per tal de tornar a entrar a València, perquè, a més de fer-los passar quarantena, tot el que eren matalafs, mantes i llençols, passaren mesos que no es deixaren entrar. De manera que, si ells no tenien en les seues cases els llits doblats, per a poder-se ajudar, els tocava fer penitència per la seua poca fe i covardia (Escartí, 2021, 188).

Per últim, també es van denunciar els jocs d'atzar i els llocs on es practicaven, especialment les tabernes, perquè eren “temples e escoles de malayr a deu” i es fomentava un dels pecats capitals com era l'avarícia, practicada per “la gent sarraïna y aposta.” Així doncs, es prohibeixen d'aquest tipus de jocs, establint-se penes monetàries o de restricció de la llibertat als qui no compliren aquest manament oficial (ff.5r-6v).

3. Conclusions

Hem analitzar com els brots de pesta foren moments d'extrema gravetat per a la societat, amb milers de morts i contagiats que afectaren a moltíssimes famílies de l'època. Foren moments de nombroses restriccions a la mobilitat, de quarantenes o de controls a les mercaderies, entre altres mesures, però també d'una enorme efervescència religiosa, amb l'establiment de nous patronatges o processons i misses grandiloqüents, per la por la població a tornar a enfavar a Déu i les ganes d'aquesta d'esmenar els errors passats perquè la divinitat els lliuràs de “lo mal contagiós.”

Aquest clima de pors i d'inseguretats va ser aprofitat per les autoritats civils i eclesiàstiques per a controlar i augmentar l'exclusió o l'estigmatització socials de determinats col·lectius o pràctiques socials, tal i com afirma José Luís Betrán:

La peste, como fenómeno cultural y político por excelencia, no solo supuso un momento privilegiado para el poder público de poder modelar los hábitos de sus gobernados, sino que brindó la ocasión a su vez, de fijar un marco cronológico perfecto para acelerar el control y la exclusión social de pobres, vagabundos y demás grupos no integrados en el nuevo organigrama social y cultural que los grupos dirigentes trataban de imponer a comienzos de la Edad Moderna (Betran 1996, 371).

Hem pogut veure com això passà a València en diferents moments on hi havia pesta com l'atac als jueus, a les prostitutes i els jocs d'atzar

en 1459 i 1460, l'assajament dels sodomites en 1519 i, més concretament ens hem centrat en brot de 1647 per veure com el virrei aprofità el context de malaltia per intentar acabar amb el bandolerisme valencià, amb un executió massiva en 1648. Però els bandolers no foren els últims caps de turc en la pandèmia de mitjans del segle XVII: a través de la lectura de les cròniques i les reials crides de l'època hem estudiat com les prostitutes i els rodavons foren expulsats del Cap i Casal del Regne, es denunciaren determinats comportaments femenins i els jocs de taula i s'inicià una autèntica repressió cap aquelles persones que es tinguéssin notícies que vivien amistançades, i a més es prohibí que cap persona deixàs algun espai perquè es practicàs la prostitució o els jugàs a jocs.

Bibliografia

- Arcaïna, Vicent. *Apuntamientos de lo sucedido en Valencia, particularmente en la casa profesada de la Compañía de Jesús, de los últimos de julio en adelante*. Año 1647. Arxiu Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi.
- Aguirre, José Luís. "Francisco Gavalda y su memoria de la peste." *Butlletí de Societat Castellonenca de Cultura*, XLVII, 1971, pp. 270-291.
- Betrán, José Luís. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Milenio, 1996.
- Blaya, Nuria & Moril, Remedios. "La catedral de Valencia ante la amenaza de la peste en el barroco y la construcción de una imagen carismática. Nuestra señora contra la peste." Callado, Emilio (ed.) *La catedral barroca. Iglesia, sociedad y cultural en la València del siglo XVII*. València: Editorial Alfons el Magnànim, 2020, pp. 279-304.
- Caballero, José Fernando. *El Año de la Plaga: Mecanismos de Defensa ante la Peste de 1648 en la Ciudad de Murcia*, Murcia, Tesis doctoral inèdita, Universidad de Múrcia, 2008.
- Callado, Emilio. & Esponera, Alfonso. *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Ajuntament de València, 2004.
- Escartí, Vicent Josep. *La pesta a València 1647-1648 La Memòria de Francesc Gavalda (1651) i la Carta de Pau d'Alacant (1648)*. València: Editorial Alfons el Magnànim, 2020.

- “Friar Pau of Alacant: The Plague of 1647-48 in Valencia and His Capuchin Biographical Micro-Stories.” Cortijo Ocaña, Antonio y Martines, Vicent (eds.). *Handbook of Research on Historical Pandemic Analysis and the Social Implications of COVID-19*. Hershey, PA: IGI Global, 2021, pp. 34-46.
 - “The Treatment of Homosexuality in Valencian Diaristic Literature throughout the Late 15th and Early 16th Centuries.” Escartí, Vicent. *Invisible Biographies: Marginates and marginals*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, pp.194-210.
 - “The memory of the plagues in the ancient Kingdom of Valencia: from the marginal note to the centrality (15th-17th century).” *Mirabilia/Medtrans*, 2021/1, pp. 45-75.
 - “L’homosexualitat en la literatura memorialística valenciana dels segles XVI i XVII, Escartí.” Vicent i Roca, Rafael (eds), *Identitats i violències. Documentació i literatura*, València: Afers, 2021, pp. 293-316.
- Ferrando, Antoni. “Les memòries curioses (1609-1651) de mossèn Vicent Torralba.” *Aiguadolç*, 1995, 21, pp.37-64.
- Llinares Planells, Alejandro. “From Sickness and Death to Devotion and Festivity: The Plague of 1647 and Its Memory.” *Handbook of Research on Historical Pandemic Analysis and the Social Implications of COVID-19*. Hershey, PA: IGI Global, 2021, pp. 127-141.
- “«Tantes morts com cada dia es feien». El bandolerisme valencià del barroc en el dietari de Mossèn Joaquim Aierdi.” Escartí, Vicent i Roca, Rafael (eds), *Identitats i violències. Documentació i literatura*, València: Afers, 2021, pp. 535-564.
- Panchón, Antonio. *La peste y los médicos en la España del Renacimiento*. Salamanca: Ediciones del Instituto de Historia de la Medicina Española, 1976.
- Parets, Miquel. *Miquel PARETS: Crònica*. Margalef, Rosa (ed.), Barcelona: Editorial Barcino, 2011.
- Peset, Mariano, “Los catedráticos de la Facultad de Medicina y la peste de Valencia de 1647-1648.” *Derecho, historia y universidades: estudios dedicados a Mariano Peset*, València: Publicacions de la Universitat de València, vol. II, 2007, pp. 453-460.
- Peset, Mariano. & al., “El clero ante la peste de Valencia de 1647-1648.” *Anales Valentinos*, 4, 1974-1975, pp. 307-343.
- “Los bandoleros y la peste de Valencia a mediados del s. XVII.” *V Congreso Nacional de Medicina*, vol I, Madrid, 1977, pp.265-282

- “La demografía de la peste de Valencia de 1647-1648,” *Asclepio*, 26-27, 1974-1975, pp. 197-232.
- Ribelles, Bartolomé. (1804). *Compendio histórico de todas las epidemias padecías en Valencia antes de 1647*, València: Impremta de Joseph Orga, 1804.
- Roca Traver, Francisco. “La peste de 1647/1648 en Valencia y el Hospital de Sant Roch de Pla de Castellón de la Plana.” *Anals de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana*, 75, 2000. pp. 185-220.
- Roca, Rafael. “Cholera Epidemics in Valencia in the 19th Century.” Cortijo Ocaña, Antonio y Martines, Vicent (eds.). *Handbook of Research on Historical Pandemic Analysis and the Social Implications of COVID-19*. Hershey, PA: IGI Global, 2021, pp. 215-224.
- Rossell, Francesc. *Verdadero conocimiento de la peste: sus causas, señales, preservacion i curacion que Joan Francesc Rossell*. Barcelona: Imprenta de de Sebastian i Iaime Mathevad, 1632.
- Santiago La Parra. *Tiempo de Peste en Gandía (1648-1652)*, Gandía, 1984.
- Vilar Devís, Mercedes. “Las pestes del siglo XVII en Valencia. Su incidencia y repercusión en el Hospital General (1600-1700).” *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 18, 1992, pp. 119-146.

Notícies sobre la celebració d'actes de fe a la memorialística valenciana del segle XVI i XVII*

VICENT JOSEP ESCARTÍ
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA / IIFV

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: Authors such as Jeroni Sòria, Pere Joan Porcar, Joaquim Aierdi and Josep Vicent Ortí - together with the *Llibre de memòries de la ciutat de València* and other similar texts - have left us news about the repressive activity of the Holy Office, often focused on acts of faith (*autos de fe*). Although the richness of this information depends on the character of the author, it is true that the data provided by these fragments are always of great interest. The chronological journey through these annotations is the focus of this work.

Key Words: Spanish Inquisition, *Autos de fe*, Diaries, València, 16th-17th centuries.

Resum: Dietaristes com Jeroni Sòria, Pere Joan Porcar, Joaquim Aierdi i Josep Vicent Ortí -al costat del *Llibre de memòries de la ciutat de València* i d'altres textos semblants- ens han deixat notícies sobre l'activitat repressora del Sant Ofici, centrada, sovint, en els actes de fe. Si bé la riquesa d'aquestes informacions depén del tarannà de l'autor, el ben cert és que, malgrat això, les dades que aporten aquests fragments són sempre de gran interès. El recorregut cronològic per aquestes anotacions constitueix el centre d'aquest treball nostre.

Paraules clau: Inquisició, Actes de fe, dietaris, València, ss. XVI-XVII.

* Aquest treball forma part del projecte PGC2018-097011-B-I00 *Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral*, del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España; i del projecte AICO2021/099 "*Violència de gènere i identitats: edició i estudi de documentació valenciana per a la construcció de biografies marginals II (ss. XVI-XVII)*," de la Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital de la Generalitat Valenciana. Així mateix, s'insereix en les línies de treball del Grup d'Investigació UV-INV_GIUV-172483/LLCVSOR de la Universitat de València.

Durant els segles XVI i XVII la Inquisició va conèixer el seu període de major activitat, en la seua obsessió per mantenir la població allunyada d'heretgies i de tot allò que era considerat nociu per a la societat, tal com la concebia una part del catolicisme i, més encara, després del Concili de Trento. Es tractava de mantenir un control ideològic sobre les comunitats humanes que abastava des de la política al sexe, passant, evidentment, per la religió.¹

Aquella presència “policial” i les seues activitats més vistoses —els actes de fe, amb l'ajusticiament dels reus en efigie o en persona— va captar l'interés dels dietaristes i els memorialistes valencians que, als seus textos, ens n'han deixat testimonis més o menys extensos, més o menys detallats, però que, en definitiva, mostren com impactaven aquelles manifestacions del poder inquisitorial en una societat que encara no s'atrevia a qüestionar, per res del món, aquelles actuacions. No cal insistir massa en la riquesa dels escrits memorialístics de cara a reconstruir la vida quotidiana del passat i, en el cas valencià, comptem amb una bona nòmina (Escartí, 2010). Dietaristes com Jeroni Sòria, Pere Joan Porcar, Joaquim Aierdi i Josep Vicent Ortí —al costat del *Llibre de memòries de la ciutat de València* i d'altres textos semblants— ens han deixat notícies sobre l'activitat repressora del Sant Ofici, centrada majoritàriament en els actes de fe. Si bé la riquesa d'aquestes informacions depén sovint del tarannà de l'autor, el ben cert és que, malgrat això, les dades que aporten aquests fragments són sempre de gran interès.

Des dels orígens de la institució —a partir del 1478, quan s'estableix definitivament el model operatiu a Castella—, la literatura memorialística la va percebre com una entitat de la qual calia deixar constància. En un volum tan *oficial* com el *Llibre de memòries de la ciutat de València*, per exemple, l'autor no s'està d'anotar, l'any 1481: “En est any, lo senyor rey don Ferrando e la senyora reyna dona Isabel, sa muller, feren començar la Santa Inquisició en sos regnes e foren presos molts convesos, d'ells cremats y d'ells confiscats los bens y trets a

¹ Sobre la Inquisició valenciana, la bibliografia a l'abast és ben abundosa i per això no ens entretindrem, ara, a donar títols. Si de cas, remarcarem que hi ha informació ben útil en alguns títols ja clàssics, com Ventura (1978) i Haliczzer (1993). Pel que fa a la celebració dels actes de fe, podeu veure, entre d'altres: Maqueda Abreu (1995), Contreras (1996), Moreno (1997), Peña Díaz (2002), Rojas Vila (2003) o Moreno (2012). En premsa aquest article, acaba d'aparèixer una nova monografia sobre el tema, de Toldrà (2021)

penitència” (Escartí & Ribera, 2019: 298).² Això ens indicaria ben a les clares que la Inquisició que existia abans, era vista com una altra cosa, tot i que el mateix llibre també ens n'ofereix dades: per exemple, indica com, per petició reial i de la ciutat de València, una butlla pontifícia del 1422 establia que l'inquisidor del regne havia de residir contínuament al cap i casal (Escartí & Ribera, 2019: 28).

Amb tot, sembla que no serà fins al moment que la Inquisició començarà a desplegar tot un complex aparat representatiu per mostrar el seu poder, quan la institució aconseguirà impactar de manera més contundent els autors de llibres de memòries i dietaris, com veurem tot seguit.

1. Els actes de fe en els dietaris i les memòries del segle XVI

Una de les primeres intervencions de la Inquisició en la vida pública valenciana en l'àmbit polític i religiós i de la qual ens dona una brevíssima descripció el dietarista Jeroni Sòria deu ser, sense dubte, la de l'ajusticiament públic del prior de Sant Agustí, Martí Sanxis, per seguir els ensenyaments de Luter: el 28 de maig de 1528, els inquisidors el varen prendre “perquè creya en les coses de l'eretge anomenat Lutero, qu'està en Alemanya e li escrigueren los bens que tenia. Disapte, dia de sent Martí, lo tragueren ab siri vert e desterrat del regne de València per 4 anys, e henebit de dir missa perquè creya en les coses del Lutero, eretje qu'està en Alemanya” (Sòria, 1960: 124-125). Aquest acte de fe degué ser, fins a un cert punt, una novetat, i captà, també, l'interés del redactor del *Libre de antiquitats* de la seu de València, que anotà com “dijous, a XVIII de maig, hi hagué acte de la inquisició. Cremaren XIII persones entre hòmens y dones, y moltes stàtues y molta gent a penitència” (Martí Mestre, 1994, I: 130). En aquell volum, però, no torna a eixir cap notícia més sobre altres exhibicions del poder del Sant Tribunal.

Ara bé, només unes setmanes més tard, els inquisidors tornaren a actuar i Jeroni Sòria ho recull així: “Divendres, a 26 de juny, 1528, de matí, prengueren los enquisidors a don Leandre de Lloris, joriste e asesor de governador de València, com fos convers de part de mare, de què li cremaren la crema pasada sa mare e dos cosines germanes.” (Sòria, 1960: 125-126). Hi havia hagut, per tant, una crema de conversos, poc temps abans, de la qual ens explica també el fet Sòria

² La importància del fet encara seria recordat en dos textos memorialístics escrits segles després: Josep Agramunt el situa el 1482 (Esponera & Callado, 2004: 99) i també ho fa Pere Joan Porcar (2012: 45).

—tot i que no esmenta la Inquisició com a responsable d'aquelles morts. Potser va preferir passar de puntelletes per l'anotació del fet, atés que l'últim nom que ens aporta, entre la llista dels ajusticiats, és el d'Àngela Massip, que era “tia de Bernat Maçip, mercader, cunyat meu” (Sòria, 1960: 121).

Els judaïtzants eren, clarament, un objectiu preferent per als inquisidors. I així, del 1537 Sòria ens reporta una nova actuació del Sant Ofici, on inclou detalls impagables:

Dilluns de matí, dia de sent Jordi, a 24 de maig 1537, feren cremà Joan Gonsales, inquisidor de València, en què tragueren molts a penitència y a cremar sols hun convers, que a nom [...] Solanes. E quant li ligien la sentència, lo dit Solanes se meté a cridar misericòrdia. E respòs lo inquisidor e dix-li: “¿Qué dices, Solanes?” E lavors lo dit Solanes tornà a cridar misericòrdia. Dix lo inquisidor: “¿Loays y aprovays lo que disen los testimonis?” Dix dit Solanes: “Sí, señor, y mucho más.” Tornà a dir lo inquisidor: “Resebime acte como lo torno a cobrar del braso secular.” Y, de fet, lo se'n tornaren ab los altres de les penitències als càrsers de la Santa Inquisició (Sòria, 1960: 178).

Salvat aquell reu, *in extremis*, d'una mort segura, Sòria ens transmet, fins i tot, la llengua de l'inquisidor i la que també va usar el reu, per tal d'implorar misericòrdia al seu jutge.

Anteriorment, però, ja ens havia deixat una anotació sobre un altre acte contra els jueus, que s'havia combinat amb la repressió dels luterans i de les “fetilleres.” I així, trobem que l'11 de novembre de 1531,

dia de sent Martí, cremaren e tragueren a penitència 40 persones, entre hòmens e dones, e, cremats, 12, de hon y avia moltes fetilleres e molts moriscats e entre-ls altres a mestre Joan Gomis, sermonador, per eretje, perquè avia sermonat moltes eretgies e enebit de sermonar e de prevere, e desterat de València, e dant-li càrser perpètua on los reverents enquisidors volran. E tanbé tragueren a mestre Francés Fabra, metge, a penitència, per sert temps (Sòria, 1960: 148).

I acaba, tot exclamant, amb por —segurament— i amb una certa sensació de resignació: “Nostre Senyor nos guarde l'enteniment per sa infinita misericòrida, de tals eretgies!” (Sòria, 1960: 148).

Uns altres *enemics de la fe* en aquella València del XVI varen ser els moriscos. I ho podem constatar quan, per l'octubre de l'any 1538, ens trobarem una actuació de la Inquisició en què, a més, hi degué

pesar la voluntat exemplaritzant, ja que era una resposta a un atemptat contra el seu poder.

La cosa va ser molt sonada i s'hauria originat pel maig d'aquell any, quan, entre les localitats de Nules i d'Almenara, foren assassinats dos algutzirs de la Inquisició, a mans d'uns moriscos revoltats. Pedro de Miñana, de Saragossa, i Baltasar Torres, de Nules, "portaven pres un tagarí de Saragosa que se n'era fogit de les presons de la Inquisició de Saragosa hi l'alcansaren así, en regne de València, entre Nules y Vilareal, en hun loch que a nom Mascarell, del comte d'Oliva" (Sòria, 1960: 186). L'autor continua el seu relat, dient-nos que

portant-lo pres açí a València, los hixqueren huns moriscats de dit loch de Mascarell, ço és, un cunyat del pres e hun cosí, ab XV altres moriscats de Mascarell, en un riu sech de la Almenara, ab arcabussos y ballestes, y mataren dits alguasirs de la Inquisició; y los hòmens de peu que anaven ab ells fogiren. De què se'n portaren lo pres dits moriscats (Sòria, 1960: 186).

El dia 26 de maig, el duc de Sogorb —continua informant Sòria— va trametre a València huit moriscos d'aquells que havien participat en l'assassinat del algutzirs inquisitorials i els presoners, i, amb solemnitat, varen ser lliurats a la Inquisició. Uns mesos després, el 15 d'octubre,

feren lo acte lo reverent inquisidor Joan Gonsales, de què tragueren 40 moriscats a penitència y a galeres, y relaxaren sinch al duch de Calàbria, los quals rosegaren y esquarteraren. Y a la hu tallaren la mà dreta y la posaren al costell del Mercat; y los quarters dels altres portaren allà hon mataren los sobredits alguasirs. Y l'endemà hasotaren XVI moriscats ab una moriscada, perquè foren encobridors dels que mataren als alguasirs en lo riu sech [...] (Sòria, 1960: 186-187).

La notícia també va ser recollida amb detall al *Llibre de memòries* de la ciutat de València. I així, trobem que

en lo mes de juny, dit any, vingué un alguacil dels inquisidors de Çaragoza, per pendre un moriscat que estava afermanzat per los inquisidors. Y sabent que estava en lo lloch de Mascarell, lloch de la varonia de Nules, requerí a un alguacil dels inquisidors de València que tenien en la vila de Nul·les; los quals alguacils trobaren al dit moriscat en [el] lloch de Mascarell y·l prengueren per la Inquisició. Portant-lo ferrat als inquisidors de València, los ixqueren parents y amichs del moriscat,

pasada la vila de Nul·les, entre dita vil·la y lo lloch de Chinchés, y a coltellades llevaren lo dit moriscat als alguacils. E tantost morí lo alguacil dels inquisidors de València y après pocs dies se dix que morí de dites coltellades lo altre alguacil.

Sabuda la nova per los inquisidors de València, enviaren alguacils per tota aquella comarca, de llochs, per pendre dits matadors, e li escrigueren a l'exel·lent duch de Sogorb per a què posàs diligència per a pendre dits matadors. E dins pocs dies lo dit duch envià a la Inquisició de València, presos, los dits moriscat y quatre dels matadors. E, fets processos, foren trets al cadafal. Fon donada sentència de ser esquarterats y posats los quarters per los camins reals, com se pot veure per un pilar que fon fet allí hon foren morts los alguacils (Escartí & Ribera, 2019: 359).

Un acte públic de la Inquisició, amb un motiu diferent, i amb el reu tret a la vergonya pública és el que ens refereix Sòria, pel juny del 1539. De fet, en aquest cas es tractava de bigàmia, un delictes també ben perseguit pel poder del Sant Ofici.³ I així, Sòria ens conta com

los reverents inquisidors de València feren acte y tragueren a Gaspar Borell, ciutadà, fill de Viçent Borell, ciutadà —y en ans era velluter y lo dit Viçent Borell avia pocs dies que era mort, y era home de setanta mil ducats—; lo qual Gaspar Borell tragueren al cadafal a la plasa de la seu ab hun siri vert e sens barret, perquè era casat ab dos dones: la huna de Medina del Campo y, après, ací en València, ab una filla de mestre Joan Montagut, quòndam tintorer, de València, de seda (Sòria, 1960: 195).

Si la situació sembla complicada, encara creix en dificultat, quan ens assabentem que “també tragueren a la muller, la que era de Medina del Campo, la qual era así, perquè lo dit Gaspar Borell l’avia condohida que-s casàs ab altre marit, perquè no-l demanàs a ell, y li donà en matrimoni C ducats” (Sòria, 1960: 195). Més encara: el nou marit de la primera dona de Borrell fa l’efecte que també estava assabentat de tot, perquè

al dit Borell y a la dita castellana y al marit segon, a tots tresos los tragueren al cadafal ab huna manera de penitència y als tres junts, costat per costat, ço és: a cada costat sos marits y ella enmig. Y condemnaren al dit Borell en sinch-cents ducats y les desepeses dels tres; e, si no-les

³ Sobre aquell delictes podeu veure Gacto (1991) i, sobre un cas valencià, Llinares (2019).

volgués pagar, que li fosen donats sent asots per València. Y en respecte del matrimoni, quala era la primera, los remeteren a l'ordenari, que és l'oficial (Sòria, 1960: 196).

Empresonat Gaspar Borrell per l'oficial i, després, arrestat a casa, se n'escapà i se n'anà a Roma, des d'on va retornar amb un breu pontifici que li reconeixia com a legítima la seua segona esposa: “y així és huy ab dita segona muller” (Sòria, 1960: 196).

Del 1586 coneixem noves dades sobre l'acte de fe celebrat aquell any, gràcies a la informació continguda de nou al *Llibre de memòries de la ciutat de València*:

A 19 del mes de abril, dit any, en la plaça de la Seu de la present ciutat, se celebrà acte públich de la fee per lo Sanct Offici de la Inquisició de València, en lo qual relaxaren a la justícia seglar sis estàtues y quatre hòmens, entre los quals ne cremaren hun de aquells, viu. Era home de 20 anys, de nació francès. Morí com a lluterà pertinaz. E, penitenciat, molts, per diversos errors, entre los quals penitenciaren un mercader portuguès nomenat Hernan Vázquez, per la lley de Moysés, lo que causà grand admiració en la present ciutat, com per la bondat y gràcia de nostre Senyor havia molts anys que en aquesta ciutat tal horror no se havia vist (Escartí & Ribera, 1919: 433).

El 1588 hi hagué un altre acte de fe que va presenciar Sòria i el va anotar al seu dietari però, malauradament, aquella anotació no ha pervingut fins a nosaltres i tan sols coneixem la rúbrica que va escriure a l'índex: “Acte fet per los senyors enquisidors lo dumenge après del Corpus, a 19 de juny: Y tragneren molts hòmens y dones y cremaren deu estàtues y sinc hòmens per sodomites” (Sòria, 1960: 6).⁴

De pocs anys més tard són unes altres notícies sobre actes de fe que s'inclouen al *Llibre de memòries de la ciutat de València* i que ens permeten seguir avançant en la cronologia. Atent l'autor especialment al protocol —com no podia ser altrament en aquells anys i dins un llibre en què allò que es pretenia, en part, era conservar les actuacions dels poders municipals respecte a altres poders que convivien en la

⁴ L'actuació inquisitorial contra la sodomia i altres delictes sexuals a València ha despertat l'interés d'alguns investigadors, des de fa anys. Entre altres, convé remarcar el treball pioner de Carrasco (1986) i el de González-Raymond (1996), de visió més global. També hi ha aportacions més recents de Mompó (2018; 2020; 2021a i 2021b) i Escartí (2021a i 2021b), sobre alguns casos més concrets i, en el segon cas, sobre la presència de notícies referides a la sodomia en textos memorialístics.

mateixa ciutat—,⁵ aquest consigna com els membres del consell de la ciutat foren convidats a assistir a la representació (Escartí & Ribera, 1919: 439), de la qual ens indica, més avall, com

Dumenge a 15 de setembre, tots los jurats, racional y síndich, acompanyats de Balthasar Senpere y Juan Gómez de la Torre, ciutadans, ajudants de racional, y altres oficials de la cassa de la ciutat, precehint la convocació ordinària feta a 29 de agost propasat, accedint a la casa de la Inquisició per a acompanyar als inquisidors a la plaça de la Seu, hon se havia de celebrar acte públich de la fee. Y essent en aquella, en lo primer aposento del secret trobaren als inquisidors don Pedro Giron y los demás inquisidors, los quals estaven en dit aposento, acompanyats de molts cavallers y varons y altres oficials y familiars del Sant Offici, y encontinent, arrivats que foren los dits jurats, racional y síndich y demás persones que els accompan[y]aven, se alçaren los dits inquisidors per a venir a la plaça de la Seu, a la celebració del dit acte, anant davant de aquells lo fiscal, ab l'estandart de la fee, acompanyat de don Alonso de Borja, a la part dreta, y don Felip Ruiz de Liori, a la part esquerre, e portant los cordons de dit estandart. Y quant foren al peu de la escala de dit pati per a exir, los verguers, que anaven acompanyant a dits jurats, se posaren immediatament davant los jurats en ala, com tostemps ho havien acostumat en semblants y altres acompanyaments. Y estant en asò, lo dit fiscal y cavallers que portaven lo estandart se pararen y no volgueren pasar avant, dient que los verguers pasassen davant dit estandart y que no havien de anar a hon se havien posat, a tot lo qual fon replicat per los jurats, racional y síndich, dient que los verguers havien acostumat anar allí hon anaven; sobre lo qual hi hagué moltes altercacions entre les dites parts que duraren mija ora. Per tot lo qual temps estigueren los dits inquisidors y jurats en los penúltims escalons de la dita escala, sens abaxar, y los verguers, los quals insistien en anar en lo mateix lloch hon havien acostumat, per la qual rahó, y per voler fer coses noves, foren maltractats per alguns familiars, així de obres com de paraules. Y tancades les portes de la Inquisició, y en après aplaçat dit negoci, proseguiren son camí, anant tots temps los verguers en son lloch acostumat, que és immediatament davant los jurats, y per lo camí hi hagué molts grans parlaments y quexes dels jurats, racional y síndich, ab los inquisidors, dient que com se podia sufrir que sent estats

⁵ La corporació municipal valenciana es va esforçar per fixar el protocol, sempre que participava en actes públics. No hem trobat cap regulació, però, en referència als actes de fe, en un volum tan específicament protocol·lari com el *Llibre de les assistències i funcions*, de Joan Baptista de Valda, redactat en plena efervescència barroca. Sí que es conté, per contra, el cerimonial del jurament que prestaven els representants municipals davant la Inquisició (Valda, 1998: 86).

los dits racional y síndich cridats per a acompanyar-los, tractaven tan mal a sos verguers y ministros, que no era cosa que es podia dexar pasar així.

Y aplegats que foren al cadafal, los dits jurats se'n pujaren a son cadafal y, celebrant-se lo dit acte, los dits jurats, racional y síndich, tengut son parlament y consell, determinaren de no tornar a acompanyar a dits inquisidors per lo que se havia seguit, de la qual resolució y parer per los desús dits racional y síndich ne fonch donada al marqués de Aytona, virrey y capità general per sa magestat, lo qual, oÿda y entesa la dita embaxada, los dix que "hiziesen lo que quisiessen." Vista la qual resposta, acabat que fon lo dit acte, sense aguardar als dits inquisidors, los dits jurats, racional y síndich y demás persones que els acompanyaven, se'n baxaren del dit cadafal y se n'anaren a la casa de la ciutat, a hon se despullaren les gramalles y cascú se n'anà a sa cassa. Y dita embaxada al virrey se feu per dits racional y síndich, entretant que se celebrava lo dit acte (Escartí & Ribera, 2019: 441-442).

El conflicte protocol·lari, com es veu, va ser allò que centrà l'atenció de l'autor que, just abans d'acabar el seu relat, encara indica com "fas memòria com en lo any 1593 hi hagué altre acte de la fee y los verguers dels senyors jurats anaren en son lloch acostumat, sens haver-hi rèplica ninguna" (Escartí & Ribera, 2019: 442). La importància del protocol anava en augment i la cultura del barroc ho accentuaria més encara.⁶

2. Els actes de fe del XVII: la representació barroca

Amb el canvi de segle, s'introduïren algunes novetats en el món inquisitorial hispànic que afectaren, també, la Inquisició valenciana. Així, segons l'*Autobiografia* de Català de Valleriola,

lo any 1601 los inquisidors feren convocar a tots los familiars cavallers y ciutadans y no als demás, y estant junts en lo secret, nos féu lo inquisidor més antich un llarch raonament dient que en totes les Inquisicions d'Espanya se celebra, ab molta solemnitat per lo tribunal, la festa del gloriós sant Pere Màrtir, inquisidor, y axí que volien introduhir en la present ciutat, y que per a dit efecte avien de anar los inquisidors ab lo estandart de la fe y acompanyats de tots los familiars y oficials del tribunal, seglars, y que lo estandart de la fe y los cordons los avien de portar los familiars més graves, etc. Oÿda la dita proposició, y agué diversos parers entre los nobles, cavallers y ls ciutadans, y la major

⁶ El protocol social —la representació del poder, en definitiva— arribava a afectar fins i tot la política municipal, com ja va posar de relleu Guia (1988) i com es pot veure a través d'alguns dels exemples que donem ací, en relació amb a Inquisició.

part resolué que los señors inquisidors se entrassen en lo archiu de dit secret y que, conforme los parers que avien oÿt, determinassen los que-s paregués. Y, entrats dins, de allí a un rato ixqueren y digueren que-ls avia paregut que lo estandart de la fe lo portàs un noble y lo cordó de la mà dreta un cavaller o generós y lo de la mà esquerra un ciutadà. Y per a dit any 1601 nomenaren per los nobles a don Pedro Vilarrasa y per los cavallers a Melchior Figuerola, señor de Nàquera, y per los ciutadans a Pere Joan Antoni Mateu y que estos lo avien de portar, axí la vespra de sant Pere màrtir a vespres com lo dia, a l'offici que-s celebrà en Predicadors, y axí-s féu.

En après, divendres a 26 de abril, 1602, los señors inquisidors me enviaren a dir que a hora de secret fos en la Inquisició. Arribat allà, me feren entrar en lo segret y me donaren cadira a la mà esquerra del doçel, a on los dits inquisidors tenen ses cadires, y me digué lo inquisidor més antich dels quatre que ara y à com per a la festa de sant Pere màrtir del present mes y any avien nomenat per los nobles a mi, don Bernardo Cathalà y de Valleriola per a que portàs lo estandart de la fe, y per al cordó de la dreta a Pere Gostans de Soler, generós, y per al cordó de la esquerra a Joan Baptiste Matheu, ciutadà síndich de València. Yo u acceptí y los demás també.

Y axí, diumenge, a 28 de abril a les dos tocases, après mig jorn, anàrem a la Inquisició y des de allí yo portí lo estandart de la fe a Pricadors, y acabades vespres lo torní. Y lo endemà, dia del gloriós sant Pere màrtir, de la mateixa manera anàrem a Predicadors a l'offici y sermó y-ns retornàrem ab molt gran acompanyament. Sia a glòria de nostre Señor y del sant, que qui tant defensa la fe y morí per ella confessant-la públicament y escrivint lo credo ab la sanch de les nafres que li feren los eretjes, bé és que lo tribunal del Sant Offici a son rey festeje (Fenollosa, 2019: 271-272).

Aquelles qüestions protocol·làries sembla que foren les úniques que varen interessar suficientment el noble Català de Valleriola, el qual no va deixar cap notícia específica al seu dietari sobre la celebració d'actes de fe.

Ara bé, per cronologia, la darrera notícia que hem aportat provinent del *Llibre de memòries* ja citat enllaça amb altres que ens aporta, poc després, un altre gran memorialista, com és mossén Pere Joan Porcar. I la primera anotació que trobem en el dietari del beneficiat de Sant Martí fa referència al que es va fer el 30 de juny de 1602, on se'ns indica que

cremaren quatre moros, tres estàtues y dos caxes ab osos. Y varen traure a hun notari del Guerau, que-s deya Yvanyes, per fitiller, y una filla de un tender que era guarda del señor virey, dit Pedrolla. Y prop del portal

Real vell, y accabada de llegida la sentència, li llevaren la corroça que portà y lo hàbit, y-s segué en son lloch. Y també una negra, que altres dos voltes l'avien treta, y ab unes corroces molt[s] altres, ab moltes llistes de or fals, fetes garlandes, y molt pintades, per fitillers cascú de les dites persones per sos delictes (Porcar, 2012, I: 114).

Com es veu, la descripció dels reus és detallada i ens dona una idea del tipus de vestimenta que els feien portar, segurament per ridiculitzar-los. Aquell acte de fe, a més, degué d'adquirir un relleu particular, atés que Porcar acaba indicant —nos que “agué— y quatre señors inquisidors, y lo cadafals era un ters mayor de l'ordinari.” Segurament perquè, com ell mateix ens diu, pretenia recobrar una tradició que per algún motiu s'havia vist interrompuda: “dien que havia ya set anys que no y havia agut acte del Sant Offici” (Porcar, 2012, I: 114).

Només dos anys després, però, Porcar torna a deixar constància d'una nova representació de la justícia exercida per la Santa Inquisició:

Diiumenge, a 5 de setembre 1604, hagué acte general de la Inquisició. Se advertix que lo señor il·lustrísim marqués de Villamisar, germà del duch de Lerma, virey que era en est temps, estava en la finestra devés Nostra Señora dels Desamparats, a part de dins, ab la señora vireyna, a la mà dreta del virey. Y tenia damunt de la taulada, per reposter, y davall la taulada, posat, un parament de domàs vert, ab caygudes com a doser (Porcar, 2012, I: 144).

Porcar, com podem veure, està atent al protocol dels poderosos, i sobre els ajusticiats només ens diu que “tragneren a l'aguazil Font a penitència y cremaren un fill de la mallorquina de Mislata, cristià nou. Y per fetiller tragneren a Durbà, alguazil” (Porcar, 2012, I: 145).

El diiumenge, 7 de gener de 1607 —poc més de dos anys després de l'acte de fe anterior—, el dietarista Porcar ens en torna a referir un altre, que sembla que va ser més llarg de l'habitual perquè “accabaren molt tart.” En aquella ocasió ens explica que “anaven tres inquisidors: Cornet, don Gabriel y Bartolo Sanchis, y lo Figuerola no y anà” i també ens diu com “cremaren un home per reconciliat en la secta de Mahoma” (Porcar, 2012, I: 183) —de qui ja no comenta res més—, però s'entreté de bell nou en qüestions de protocol:

estigué lo señor virey, marqués de Carasena, en lo cadafals, a la finestra primera, posat un dosel. Y sa excel·lència stava a la part de dins de la finestra, a la part del cantó. Y'l señor excelentísim patriarcha en una

de les quatre cadires que estaven en lo cadafals, a la mà esquer[r]a de l'inquisidor Bartolo Sanchis, y Bartolo Sanchis a la dreta del señor patriarcha, y ls altres dos a la esquerra del patriarcha (Porcar, 2012, I: 183-184).

També anota, de seguida, com l'endemà es va realitzar un altre acte públic on “açotaren als penitents de la Inquisició” (Porcar, 2012, I: 184).

El *Llibre de memòries de la ciutat de València* —ja citat—, encara ens aporta altres dades sobre aquell acte de fe, malgrat que són estrictament referides a qüestions de protocol:

Dumenge a 7 de giner, 1607, a les sis ores del matí los sen[y]ors jurats se ajuntaren en la cassa de la ciutat per a, de allí, anar a acompanyar als inquisidors a la celebració de l'acte de fe, los quals jurats ynviaren hu dels síndichs a la Inquisició, a saber de dits inquisidors si era ya ora de anar. Y aquells respongueren que “bien podían ya sus señorías yr, que ya era ora.” Oÿda per dits jurats la resposta, anaren acompanyats de sos oficials fins a la casa de la inquisició y muntaren fins a la instància del secret y allí trobaren tres dels senyors inquisidors, ya dempeus, y, fent moltes y molt grans cortesies, se'n vingueren devés la sala de dita Inquisició y, enaprés, per la volta ordinària, en aquesta forma:

Lo racional, enmich dels dos síndichs, davant lo estandart; lo marqués de Guadalest; lo promotor fiscal ab lo estandart; lo conte de Bunyol; dos verguers ordinaris dels jurats, après de dit fiscal; Juan Pallarés, ciutadà, jurat; inquisidor; Balthasar Miquel, ciutadà, jurat; dos verguers dels jurats; Felip Rebolay, cavaller, jurat; inquisidor; Jaume Sanz Cotanda, ciutadà, jurat; dos verguers dels jurats; Serafí Miquel, cavaller, jurat en cap; inquisidor; Llorens Geroni Asnar, ciutadà, jurat en cap.

Nota que, si hi hagués altre inquisidor, és la costum que lo primer va acompanyat de dos títols o varons, si li hi ha (Escartí & Ribera, 2019: 461-462).

Tot fa pensar que aquelles manifestacions de poder i de fe agradaven als inquisidors perquè, per seguir el ritme, el diumenge, 27 de juliol de 1608, Porcar ens informa que hi hagué un nou “acte públich de la Santa Inquisició en lo monastir de Predicadors, ab gran magestat y cadafals de penitents. Y n'í havia més de cinquanta-huyt” (Porcar, 2012, I: 200). D'aquella ocasió sabem que “acompanyaren los frares de Predicadors als penitents. Y entre ells y havia una stàtua que dia: *Joan Dionis Gazull, notario de Valencia, reconciliado por la secta de*

Luthero y de Calvino, a 27 de julio, 1608” (Porcar, 2012, I: 200). La vergonya pública que devia de suposar aquell sambenet, a més, se la volia persistent. I així, Porcar, onze anys després anotà: “y en lo año 1619, a 23 de octubre, posaren la dita samarreta en la Seu, damunt la porta dels Apòstols, a part de dins” (Porcar, 2012, I: 200).

Molt més breu va ser Porcar en indicar-nos el següent dels actes de fe, realitzat un any i mig després: “Diumenge, a 4 de dehembre 1609, tingué acte la Sancta Inquisició en Predicadors. Y a l'endemà, que fonch dilluns, tragueren trenta-tres, en ramat, per a açotar” (Porcar, 2012, I: 214). Si al dietarista aquella *funció* religiosa no el va entusiasmar massa —i per això no ens donà més detalls— o si, potser, algun motiu personal el portà a ser tan breu, no ho podem saber mai.

Varen passar cinc anys més perquè trobem de bell nou una anotació referida al tema que ens ocupa, i ja del 1616. I cal dir, a més, que és una de les més extenses i detallades:

Dijous, a 27 de octubre 1616, vespra de sent Simó y Judes, al matí y hagué acte en la plaça de Sent Llorens de la santíssima Inquisició, ab cadafals arrimat a la paret de dita casa. Y sols varen traure a dos hòmens: lo hu N. Fraus, de Xàbea, y lo altre lo doctor en medicina Jusep Peris, que era gendre de un sastre dit Nofre Sahuc, que estava davant Senta Tecla. Y los dos per sodomites.

Y a les onse hores, llegides les dos sentències, los portaren a la torre del portal dels Serrans, a entregar-los al rey per a cremar-los.

Al doctor Peris li posaren unes mordaces quant li volgueren llegir la sentència, perquè dia oradures y inquietava lo llegir del procés. Y estava assentat ab una cadira gran de cordes, perquè estava sens peus y tullit de membres. Nostre Señor se apiade de la sua ànima, que parexia que no tenia entendiment. Y li donaren un garrot a dit doctor en la Rambla, y yamay estigué en si, ni respongué cosa a propòsit, com a orat. Y al Fraus li donaren primer garrot y après al dit doctor. Y l Fraus morí com a cristià.

Al doctor Jusep Peris lo portà pres N. Ribes, familiar del Sant Offici de la Universitat de València, que estava en unes conclusions de medicina. Y aguardà dit Ribes que s'acabàs lo acte aquell matí, que fonch dimats, a quinse de juliol, año mil sis-cents tretse. Y abaxant los doctors de les grades, dix-li lo dit Ribes al dit doctor Peris que-ls señors inquisidors lo demanaven. Y axí se n'anaren a peu los dos a la Inquisició. Y de llavors ensà estigué hallí pres, que fonch tres anys, tres mesos y dotse dies.

Aprés, diumenge següent, que fonch a 30 de dit mes de octubre, dit año 1616, publicaren un edicte per part del fiscal de la Santa Inquisició,

per a qui sabés béns alguns del dit doctor Jusep Peris los manifestàs. Per ço que tots los dits béns estaven confiscats a la Santa Inquisició, y-s publicà en la throna de Sent Martí (Porcar, 2012, I: 420).

El càstig als sodomites havia de ser exemplar i per això se'ls va dedicar tot un acte de fe específic. Porcar, en una mostra de misericòrdia, exclama “Nostre Señor se apiade de la sua ànima, que parexia que no tenia entendiment!,” davant l'estat de Peris, que devia de ser bastant lamentable. Del de Xàbia, Fraus —a qui segurament no coneixia personalment—, ens aporta menys dades. En qualsevol cas, cal destacar com es mostra atent al protocol —una vegada més— i com no s'oblida de remarcar la part econòmica que comportava l'ajusticiament d'un reu com el doctor Peris.

Cinc anys després, el 1621, hi trobem l'anotació sobre actes de fe més extensa del dietari de Porcar:

Diumenge, a 4 de juliol 1621, y hagué acte públich en la plaça de la Seu de la Santa Inquisició. Y havia tres inquisidors: Salazar de Frias, Roig y Martínez. A estos señors los acompañaren los sis jurats de València [des] de la casa de la Santa Inquisició. Dos, los últims, a l'inquisidor Martínez; los dos segons al inquisidor Roig, y los dos en cap a l'inquisidor Salazar.

En lo cadafals sols y havia tres cadires de repós guarnides de vellut negre, y en la d'enmig estava lo dit inquisidor Salazar, y a la sua mà dreta lo inquisidor Roig, y après lo canonge Bellmont y lo canonge Pèriz, seÿts ab cadires baxes, com a taburets. Y a la esquerra del Salazar, en l'altra cadira, lo inquisidor Martínez, y al seu costat lo degà Frígola. Y a la esquerra del dit Frígola lo canonge de Segorb, Fababuix; seÿts com en taburets.

Y estos quatre señors yamay se han vist estar d'esta manera en los altres actes. Dien que per lo ordinari de València estava lo canonge Bellmont, perquè lo bisbe elet de Leyda, vicari general de València, no assistí en dit cadafals, sinó que subdelegà de dit Bellmont. Y dit bisbe estava en una de les finestres de la obra nova de la Seu. Y les tres cadires estaven posades, juntament ab les altres, davall de un doser gran de carmesí, ab les armes del señor rey.

Lo virey estava aseÿt en una cadira, dins de la finestra del cantó de la casa de l'Archidiano, juntament ab la vireyna. Lo virey es dia don Antonio Pimentel, marquès de Tàvara, y damunt un doser que exia més de cinch pams de la finestra a fora, [que] parexia de vellut negre.

Y vingueren dits señors inquisidors un quart ans de les huyt hores y, casi en continent, lo señor virey, y-l saludaren. Predicà fray Arsís Ribes, provincial de Predicadors.

Y hagué trenta dos o trenta tres penitents. Cremaren a Pedro Bonet, prevere, fill de moro y rector de Nàquera, per haver-se'n pasat ad Alger ab la sua amiga, y allí apostatà. Y a tres altres. Los dos: la hu per sodomita ab un gich y l'altre per una burra, y altre per gran perro moro. Y altres gents, de poch més o menys, per la secta de Mahoma y blasfemos. Y set o huyt dones per fitilleres.

Accabaren lo acte a les sinch hores de la vesprada.

Déu mantenga los señors inquisidors, y·ls conserve. Y esta vegada llevaren los empostats de les finestres de la casa de l'arthiaca Tàpia, lo que altres voltes no feren. Y llevaren los balcones que tenien les dos finestres.

Bé és veritat que altres vegades no·ls y havia. Y a les finestres *eo* arquets del porche y havia gent que estava mirant lo dit spectacle. Accabaren a les cinch hores de la vesprada y batecharen hallí al moro sclau sodomita. Y lo virey y la vireyna foren padrins, y batechà'l Pons Salvador, rector de Sent Llorens.

Y eren ya prop les huyt hores de la nit quant arribaren al Cremador. Y nomenà's lo dit moro Juan Batiste Felip y ans se dia Xexanta-nona, y era estat criat de Ribes, flaqer *eo* forner de les Repentides, y lo fadri era criat de aquell.

Y lo señor virey anà al Cremador dins una carroça atapada y los fills en una altra descuberta, a part. Y·ls cadafalsos dels jurats y de la Real Audiència estaven entoldats de dol de vajetes y lo dels señors inquisidors ab cortines de vellut y domàs carmesí.

Vingueren a aquest spectacle casi la mitat de la gent de tot lo reyne, que admirava tanta gent forastera com y havia (Porcar, 2012, I: 612-613).

Com es pot veure clarament, de tot aquell spectacle del poder, quasi que a allò a què menys espai destina Porcar és als reus, tot i que d'alguns ens ofereix algun detall ben interessant. El protocol i la representació social que el poder aprofitava per desplegar en aquells actes ocupen gran part el relat de Porcar, que el qualifica com un "spectacle" que va atraure "gent de tot lo reyne, que admirava tanta gent forastera com y havia," i que va tenir la seua continuïtat l'endemà, "a V de juliol 1621, a les onse hores del matí," quan

açotaren vint-y-sinch hòmens y dones per orde dels dits señors inquisidors. A saber és, set o huyt dones a cavall, sens açotar, y·ls demés hòmens ab açots. Pasaren per Senta Tecla y no per lo carrer de les Avel·lanes, com acostumaven, sinó que anaren dret per les Pujades a Sent Christòfol, darrer de la Mar amunt. Y dien que·ls pasaren per lo Real (Porcar, 2012, I: 613).

Sembla que era un apèndix tradicional de l'*espectacle* que, pel que es pot deduir, no va presenciar directament el nostre dietarista.

D'aquell mateix acte de fe també trobem dades al *Libre de memòries* de la ciutat. De fet, l'autor dedica de nou una entrada a referir la invitació dels inquisidors a presenciar la manifestació de fe, a la qual "fonch respost que, de molt bona gana, la ciutat acudiria en dit dia y continuaria los bons costums de aquella" (Escartí & Ribera, 2019: 478). I tot seguit ens explica, en una detallada anotació, com va anar aquell acte, però tot centrant-se en aspectes organitzatius i en concrecions materials:

Dumenge a 4 de juliol, 1621, a les 6 hores de dematí, tots se ajustaren en la sala de dita ciutat y enviaren un subsíndich a saber dels inquisidors, si era ora de anar; los quals respongueren que sí, que ya era ora, y, oÿda dita resposta, los dits jurats, comendatari de racional, síndich y demás officials de la ciutat anaren a la Inquisició y entraren en la estància del secret, a hon estaven los tres senyors inquisidors dempeus y al costat de aquells, a cada costat, quatre cadires a hon se seguieren, a la un costat, los tres jurats y Miquel Geroni Pavessi, ciutadà, comendatari de l'ofici de racional, y a l'altre costat los altres tres jurats y Geroni Bayarri, ciutadà, síndich de dita ciutat. Y comensaren a baxar tots los familiars y cavallers que estaven en la sala gran de la Inquisició, acompanyant lo estandart de dita sala; se alçaren los dits inquisidors y jurats y anaren a la plaça de la Seu en esta forma.

Primo, molts cavallers y familiars; lo racional y el síndich; dos verguers; don Francisco Lançol de Romaní, senyor de Gilet portava un cordó; lo promotor fiscal, qui era don Antònio Figueroa, en lo estandart; don Felip Boÿl, senyor de Manisses, portava lo altre cordó; dos verguers; lo canonge Martí Belmont, per lo ordinari de València; dos verguers; Vicent Masquefa, ciutadà, jurat; un inquisidor; Rafel Alcongell, ciutadà, jurat; Victorian Lloqui, cavaller, jurat; un inquisidor; Juan Batiste Alrreus, ciutadà, jurat; Valero Sengermà, cavaller, jurat en cap; lo inquisidor més antich; Dionís Llorens Climent, ciutadà, jurat en cap. Y sia memòria que si haguera altre inquisidor, anara davant, acompanyat de dos títols o varons o cavallers.

Y en aquest orde anaren fins a la plaza de la Seu y, aplegats a la porta del cadafal de la Inquisició, se despediren de dits inquisidors, los quals se'n pujaren a son cadafal. Y també los dits jurats se'n pujaren a son cadafal, lo qual estava fabricat a la part de mà dreta del cadafal dels inquisidors, lo qual tenia 76 palms de llarch y estava entoldat ab los reposters negres de la ciutat que tenen les armes de aquella, que sobre el negre parexien molt bé. Los jurats, comendatari de racional y síndich estigueren en cadires negres y, perquè es diferenciassen en los

assientos los demás oficiales, après de dites nou cadires, continuaven a la llarga dos banchs ab sos respallers cuberts de vayeta negra, en los quals se seguieren los demás oficiales de la cassa de la ciutat. Y reparant aquells en què, en semblants accions, acostumaven a tenir cadires, los fonch respost que en altres occasions les cadires dels senyors jurats són de vellut carmessí y les dels demás oficiales són de cuyro negre; y axí es diferencien los asientos, però, perquè en esta les cadires dels senyors jurats són de cuyro, per a fer diferència de asientos fonch resolt se seguessen en banchs, com està dit; y en lo plaç o peu de dit cadafal se posaren molts banchs per a moltes persones que allí acudiren. Y també se adverteix que encara que en dits banchs del peu de dit[s] cadafals se seguieren alguns dels prohoms del quitament, estaven com a persones particulars, no representant sos officis, perquè en semblant ocassió no tenen lloch los prohòmens del quitament.

Al cap de dit cadafal, a la part que mira a la sala, estava fabricat un aposentet a hon los jurats y demás oficiales prengueren refresch a migdia. Assistí en dit acte lo senyor marqués de Tàvara, virrey y capità general, en la cassa de l'arcediano Gaspar de Tàpia. Estigueren los juges de la Real Audiència en altre cadafal fabricat a la part esquerra del dels inquisidors, arrimat a la capella de Nostra Senyora dels Desamparats; y, acabat de celebrar lo dit acte, los jurats, en la forma que eren venguts, acompanyaren a dits inquisidors a la Inquisició, acurtant lo camí perquè anaren per la plaça de la Herba, dret a la Inquisició, y muntaren dalt a la primera sala; es despediren y se'n tornaren a la sala de la ciutat (Escartí & Ribera, 2019: 478-479).

Uns mesos després, la maquinària inquisitorial tornava a mostrar el seu poder, i així, el 19 de març —segurament, perquè l'anotació de Porcar no és massa clara— del 1622 hi hagué un altre acte: “Diumenge, a 19 de dit, los señors inquisidors feren en Sant Salvador acte de quatre hòmens, per certs delictes que havien perpetrat y, entre ells, a un fuster de València, per fetiller” (Porcar, 2012, II: 697), a no ser que formàs part aquella dada del mateix acte que poc abans havia anotat el dietarista:

Diumenge, a 1 de maig, dia dels gloriosos apòstols sent Felip y sent Jaume, any 1622, al matí, a les nou hores y hagué acte públich de la Santa Inquisició en la plaça de Sent Llorens. Davant les parets de dita casa varen traure setse penitents, y·ls tres cremaren per sodomites. Y acabaren poch ans de les dos de la vesprada (Porcar, 2012, I: 646).

A més d'aquells tres condemnats per pràctiques homosexuals, Porcar ens explica que

entre-ls setse y havia dos germans botiguers de llens y altres mercaderies, que tenien dos botigues davant la Llonja Nova, de nació francesos, que-s dien lo hu Chaqués Coll y Marco Coll, ab santbenitos, càrcel perpètua y confiscació de béns, dien que per ser de la secta de Lutero (Porcar, 2012, I: 647).

I acaba, tot desitjant que “Déu mantenga la fe cathòlica y Santa Inquisició!” (Porcar, 2012, I: 647). L'endemà, com sembla que era d'habitud, “al matí, açotaren per lo Tribunal de Sant Ofici a set penitents” (Porcar, 2012, I: 647).

L'acte següent que reporta Porcar és ja de tres anys més tard: “diumenge, primer de dehembre 1624, al matí, en la plaça de Sent Llorens, a les parets de la sancta casa de la Inquisició, ab gran cadafal, tingueren acte de la fe. Varen traure tretse penitents, quatre fitillerses, un cremat, per bestial, y altres, açots” (Porcar, 2012, II: 765). Degué ser tan cridaner com els altres, però l'autor no es va entretenir a donar-nos més informació, malgrat el crim de bestialisme que es va punir i que també era molt perseguit per la Inquisició.⁷ Sembla que el seu interès en aquesta ocasió no va ser massa notori.

Ben al contrari del que s'esdevé en el cas següent, del qual trobem que “dilluns, a 27 de octubre 1625, a la vesprada, feren fer crida los señors inquisidors de com tindrien acte públich de la fe diumenge, a 16 de nohembre, en la plaça de la Seu” (Porcar, 2012, II: 799), i, just en la data anunciada, una descripció molt rica de tot l'acte, amb bona cosa de detalls:

Diumenge, a 16 de nohembre 1625, y hagué tribunal públich de la Santa Inquisició en la plaça de la Seu. Assistiren tres señors inquisidors de València y lo il·lustríssim y reverendíssim señor archebisbe, fray Isidoro Aliaga. Y tots los quatre davall de un doser, ab ses cadires de repós. A saber és: lo primer estava seynt devés la capella de Nostra Señora dels Desemparats, y era lo señor inquisidor Martínez; y al costat de aquell, a la sua mà dreta, lo inquisidor Roig; y a la mà dreta de Roig, lo il·lustríssim señor archebisbe; y a la mà dreta del señor archebisbe, lo señor inquisidor, don Pedro Herrera; y a la dreta del dit señor Herrera, lo canonge Bellmont; y a la esquerra del señor inquisidor Martínez,

⁷ Sobre aquella pràctica sexual hi ha documentació d'arxiu ben abundosa. N'ha rescatat alguns casos Mompó (2019).

estava lo canonge Pellicer; y a la esquerra de dit Pellicer, lo canonge de Sogorb, Fababuix. Y estos tres canonges ab cadires de respal·lé, més baxes que les quatre que estaven davall del doser y fora-l doser.

Y en la finestra de la casa del Archidiano, devés la trona a hon sermonen, estava posat un doser de brocat, a hon assistia lo virrey. Y a la part de dita trona y havia una tribuneta, a hon assistia un señor inquisidor nomenat per a Mallorca. Y a la esquerra de aquell lo official Garcés, que regia la vicaria general per la ausència de don Martín de Funes, vicari general, que era anat a Çaragoça, a la oposició de un canonicat.

Predicà lo provincial de Sent Domingo, dit fray Geroni Mos. Y al predicar estigué molt gran rato agenollat, per la gran consulta que y havia sobre a qui havia de saludar primer: al virrey *eo* als inquisidors.

Y per lo debat que y havia, dien, perquè lo doser del virey exia molt afora de la finestra; altres dien per a qui havia de saludar primer. Tant que lo virrey manà al regent y jutges, que estaven en son cadafals acostumat, a la part de la obra nova de la Seu, que vinguesen a hon ell estava a dar son parer.

La salutació fonch als señors inquisidors. Ab gran humiliació dix: *Bendita y exalsada sea la santa fe cathólica*. Y girà's al virrey, sens humiliació, y dix: *Il·lustríssimo y excel·lentíssimo señor*.

Se ha de advertir lo que yamay se à vist fer en València, que·ls frares de Predicadors yxqueren del monastir de Predicadors en punt de les set hores, en processó, davant, ab un crucifisi gran cubert ab un vel negre. Y·l portava frare Imperial, y davant sis familiars del Sant Offici, ab sis aches blanques encesses, y après tots los frares en processó, fins al prior, dit frare Gómez.

Y anaven moltíssims frares, y anaren a la Inquisició dient en to lo miserere. Y après, de la matexa manera, anaren davant de tots los familiars y penitents fins al cadafals. Y lo christo *eo* crucifisi que portaven lo posaren enfront de la creu que estava de la Inquisició, en lo cadafals dels penitents, y se n'anaren.

Y lo camí per hon yxqueren y anaren a la plasa de la Seu fon diferent de l'acostumat, per los gran fanchs que y havia. Y fonch de la porta de la Inquisició, a mà dreta, giraren per lo carrer que·s va a la placeta dels Crespins, a la plaça de la Herba, a la plaça de la Seu, y hallí pucharen. Y·ls jurats acompanyaren als señors inquisidors, y davant lo seu pendó, y·l posaren a mà dreta dels dits señors, devés la finestra. Y la creu del señor archebisbe davant dit señor.

Y hagué dotse cremats y una stàtua, que eren tretse. Y cosa no vista, que·ls que cremaven per sodomites portaven com una vesta morada y la crosa blanca —poch més de un pam de altària— y per orla com de color de groch, y axí devés los cabells *eo* cap, y la part alta de la copa uberta, ab un rètul que dia: *Per sodomita*.

Y acabat de llegir, y entregats al braç secular, los portaren a la Sala. Y hallí, aquella nit los guardà los soldats del Centenar tota la nit. Y a un fadrinet lo tornaren a la Inquisició en fer-se de nit.

Y·ls frares tornaren a acompanyar als senyors inquisidors per la mateixa manera que al matí, y acabaren a les quatre de la vesprada.

Y lo senyor archebisbe no-s despedí del senyor virey.

Y portaren los sodomites de la Sala a la Torre. Y hallí també, dits soldats, los guardaren.

Y feren grans focs per la plaça y enmig del portal, y estigué ubert tota la nit, de bat en bat; que comprà la ciutat de València una carretada de llenya del comte de Synarques, de la que tenia en la Rambla, que pesava setse arroves.

Y a l'endemà, a les deu hores del matí, los varen traure als onse cremats y una stàtua, en sinch carros *eo galeres*. Y lo fadrí, a les set hores de la nit, lo tornaren a la Inquisició, y diumenge lo cremaren. Y·ls portaren al Cremador y hallí, a miga hora que·ls portaren de la casa de la Santa Inquisició, varen traure en una galera a quatre joves. Y anaven darrere uns familiars a cavall, ab vares de la insignia de la Santa Inquisició. Y arribaren al Cremador y veren com donaven los garrots als altres y·ls cremaven, y·ls tornaren a la Inquisició.

Y al Cremador estava aguardant lo bogí ab huyt carretades de llenya, que havia pres de la llenya del marqués de Moya. En cada carretada y havia setse quintals, ab un cadafals alt que tenia fet en lo Cremador, ab grandíssim spectacle de gent. La llenya era cent-y-vint huyt quintals, fets a montons alrededor del cadafals, y·ls pegaren foch a les quatre hores tocades, als onse y a la stàtua. Y tots los onse per sodomites, cosa no vista en València, ni oÿda.

Déu nos tinga de la sua santa mà y mantinga la Santa Inquisició.

Y a la hu que era moro, hallí en lo cadafals se convertí. Y·l batecharen (Porcar, 2012, II: 801-803).

Aquest acte, com es pot veure, va durar diferents dies. Porcar, més interessat de bell nou en les qüestions del protocol, és més succint en donar-nos dades sobre els ajusticiats, que varen ser tots ells per sodomia —"cosa no vista en València ni oÿda," sembla que s'exclama el dietarista—, i on es destaca com, a més, un d'ells, musulmà, abans de morir, es va fer batejar.

La persecució del *crim nefand* continuava. I així, uns mesos després, Porcar ens informa breument que "dimats, a 22 de setembre 1626, a migjorn, lo tribunal de la Santa Inquisició féu cremar, per sodomites, a dos hòmens. Lo hu era un esclau moro, que era del marqués de Moya, y l'altre un català de Tortosa, que fia pintes. Y cascú era per diferent acte ab altre" (Porcar, 2012, II: 851).

De l'últim acte de fe que ens dona dades mossén Porcar, és el del 13 d'agost de 1628, diumenge, quan ens diu que “al matí, tingueren acte públich de la fe los senyors inquisidors y feren fer cadafals davant les finestres de la plaça, y enmig de les dos finestres posaren un dozer, lo que no se ha fet en altres actes.” Més enllà d'aquesta qüestió, el memorialista ens informa que “varen traure setse o dèset penitents y, ab aquells, un cremat, esclau de un llaurador, dos o tres fetillers. Y acabaren entre una y dos, après migjorn.” Interessat de nou en la posició dels poders presents, puntualitza: “Y lo virey, ab sa muller, estigueren en la darrera rexa baixa de la casa del duch de Gandia, a part de dins. Y·ls senyors inquisidors davall lo dozel, en lo cadafals. Y a l'endemà ne açotaren tres per los senyors inquisidors.” (Porcar, 2012, II: 958).

Per una altra banda, els germans Vich, al seu *Dietario*, també donen algunes dades sobre aquest acte de fe, com ara que, entre els condemnats, hi havia

uno que sin saber leer dixo un missa en Buñol, que los que la oyan fácilmente conocieron la vellaquería. Confesó que havia confesado, allí mismo, y absuelto a una muger; hubo un sodomita esclavo, aunque cristiano, que a la tarde lo quemaron, y dió muestras de arrepentido. Al otro dia, lunes, azotaron al de la missa con otros dos, y a uno sacaron a la vegüenza (Vich, 1921: 125).

Com hem pogut veure, les informacions aportades per Porcar són riques, diverses i més o menys sistemàtiques, tot i les evidents diferències entre les unes i les altres. En qualsevol cas, són les més extenses de què disposem, a l'hora de veure narrats aquells actes de fe que es varen celebrar a València durant els segles XVI i XVII. Per a Porcar, la celebració d'aquelles manifestacions del poder de la Inquisició destinades a donar exemple a la societat, sense cap dubte tenien un relleu especial, i és per això que, fins i tot, les va indexar, per ordre cronològic, arribat a un determinat punt del seu dietari, tot indicant, fins i tot, en quin full es trobaven les notícies que havia recollit ell mateix, convençut, ben probablement, del gran valor *exemplar* que podien tenir aquelles anotacions seues:

*Memòria dels actes que han fet los señors inquisidors, des de lo
año 1602*

— Diumenge, a 30 de juny 1602. [foli 61]

- Diumenge, a 5 de setembre 1604, [foli 85] virey marquès de Villamisar.
- Diumenge, a 7 de giner 1607, [foli 112] virey marquès de Carasena.
- Diumenge, a 27 de juliol 1608. [foli 123]
- Diumenge, a 6 de dehembre 1609. [foli 131]
- Dijous, a 27 de octubre 1616. [foli 251]
- Diumenge, a 4 de juliol 1621, [foli 365] virey marquès de Tàvara.
- Diumenge, a 1 de maig 1622. [foli 384]
- Diumenge, a 19 de març 1623. [foli 409]
- Diumenge, a 1 de dehembre 1624. [foli 448]
- Diumenge, a 16 de dehembre 1625, [foli 469] virey marquès de Povar.
- Diumenge, a 13 de agost 1628, [foli 241] virey marquès de los Vélez (Porcar, 2012, II: 790).

Evidentment, Porcar va viure els anys més actius de la inquisició valenciana, i això degué marcar, també, la seua percepció que, com hem pogut veure, va ser ben destacada. Fins al punt que, si mirem altres dietaristes del barroc valencià, veurem de seguida la diferència.

Així, mossén Joaquim Aierdi, tot i ser fill d'un familiar del Sant Ofici (Aierdi, 1999: 83), al seu dietari no ens ha deixat quasi cap informació sobre els actes de fe. Potser, també, perquè de la seua extensa obra només ens han pervingut sis anys d'anotacions. En tot cas, no sembla que li hagués destinat massa espai, a tenor del que podem llegir sobre un acte de fe del 1679: "A 5 de nohembre 1679, dumenche, de matí agué acte en Sent Salvador. Y tragneren dos dones per echiseres y un home per renegat. Y anaren huit cantors de la Seu ab la espineta y cantaren lo miserere a huit, y lo inne de *Veni Creator Spiritus*" (Aierdi, 1999: 440). I dos dies després, anotà: "*Dos dones asotades per la Inquisició*. A 7 de dits, de vesprada, asotaren les dos dones que tragneren a Sent Salvador" (Aierdi, 1999: 440).

No obstant això, Aierdi ens deixa altres notícies referides a l'activitat inquisitorial, al marge dels actes de fe que hem vist en altres autors. Així, a l'abril del 1662 va escriure com

a 11 de dits, a l'eixir de Senta Cathalina Màrtir el doctor Francisco Morales, doctor en drets, fill de Francisco Morales, lo notari, el capturarà lo Tribunal de la Inquisició, per sodomita, segons se sabia molt públich en València de ses costums. Y fonch per segona vegada. Y per anar molt malaltís, per una vena que tenia trencada, morí al cap de alguns mesos en la Inquisició. Y li féu nostre Senyor molta mercé a ell y a una filleta

que tenia, perquè és cert, segons molts deien, se aguera vist en machor desdicha (Aierdi, 1999: 220-221).

Pel novembre del 1677, Aierdi anotarà una altra actuació —aquesta, de control ideològic— dels inquisidors valencians:

Eixemplar del tribunal de la Inquisició. A 20 de dits, de matí, es féu una processó dels Borches, que avia resagada, y anà a Sent Domingo. Y en acabar lo Evancheli de la missa que allí es diu, es publicà lo edicte eo cartell de la Inquisició de uns llibres que prohibia el tribunal, que fonch lo edicte eo cartell que es deixà —pochs dies avans— de publicar en la Seu per haver de publicar-ne altre del senyor arquebisbe, y el capítol resolgué que ni hu ni altre es publicàs asta que el senyor arquebisbe y el tribunal se ajustasen. Y per quant ni hu ni altre se havien publicat, es prengué de tenperament que la Inquisició el publicàs este dia en Sent Domingo, perquè en la Seu no es publicàs primer que el del senyor arquebisbe; eixemplar que enchamay se ha vist. Y es posa así per eixemplar, per a el desvenidor, si sucsehís altre cas semblant a este (Aierdi, 1999: 378).

Uns mesos més tard, pel maig del 1678 farà una breu nota sobre un càstig de la Inquisició a un bígam: “*Home, dosents asots per dos mullers.* A 27 de dits, de matí, pegaren dosents asots per lo tribunal de la Inquisició a l’home que n lo dia quinse dels corrents trageren a Sent Salvador per dos mullers” (Aierdi, 1999: 395). O, encara, l’actuació del tribunal sobre conflictes jurisdiccionals, que suscita una exclamació menyspreadora d’Aierdi, al final del seu relat:

Va el tribunal de la Inquisició al Remey a traure a frare Enrrich de la presó. A 20 de dits, a migdia, a ocasió de haver posat en la presó y sep el provincial del Remey a frare Enrrich, provincial que havia estat calificador del Sant Offici y predicador del rey, el tribunal de la Inquisició anà y sirià el convent. Y entrant, demanaren per frare Enrrich, y respongueren no sabien ahon estava. Manaren rompre la porta de la selda y no el trobaren. Y comensaren a enviar frares presos a la Inquisició, ab resolució de enviar-los a tots presos fins a que paregués, ab què no faltà qui digué que estava pres. Entraren en la presó y el trobaren en un calaboso. Y havia estat primer en lo sep, ab orde de no parlar-li ningú, de donar-li lo menchar poch y fret, de donar-li lo beure poch y calent. De modo que el tenien de manera que, per forsa, si molt se tardara el tribunal, lo agueren mort. Trageren-lo y el portaren a casa Enrrich, lo notari, son chermà, allí arrestat per orde del tribunal, y luego trageren als frares que havien portat presos a la Inquisició. Y buscaren

al provincial y ministre, que se havien ausentat y fochit y encara no havien paregut. Diu-se que la causa de entremetre's lo tribunal de la Inquisició fonch perquè dies avans los senyors inquisidors cridaren al provincial y li digueren com dit frare Enrrich era calificador, y que lo havien menester de ordinari y, així, es servís de tenir-lo prompte per quant lo aguesen menester. Y el provincial els donà paraula y después obrà al contrari, ab què obligà al tribunal a enpenyar-se y fer semblant demostrasió. En fi, són frares! (Aierdi, 1999: 378).

Finalment, del desembre de 1679 és una notícia apuntada per Aierdi, possiblement relacionada amb la pràctica màgica de la recerca de tresors ocults, que també vigilava el tribunal inquisitorial:

Mosén Pere Bellot, pres en la Inquisició. A 14 de dits, a les onse del matí, se'n portaren de la cappella de Sent Sebastià a mosén Pere Bellot, prebere, cappellà machor de Covarrúvies, lo tribunal de la Inquisició en un coche. Y el portaren pres a la Inquisició y li feren escriptió de béns, així en sa casa com en la sachrestieta de Sent Sebastià, de lo que ell tenia allí que era seu, no es sap per què. Sols se digué que per uns thesors que ell en altres buscaven (Aierdi, 1999: 443).

3. Un punt culminant: la descripció de l'acte de fe del 1700 al dietari d'Ortí

Ben probablement és Josep Vicent Ortí i Major el dietarista que ens ha deixat una narració més ajustada i completa del que representava el ritual de tot l'acte de fe, i ja en una data tan avançada com el 1700. El text, per la seua descripció tan detallada i per la crueltat que es pot constatar en el tractament del reu, no va passar desapercebut i ja va estar publicat en dues ocasions al segle XIX.⁸ Més tard, a començaments

⁸ En una publicació ben curiosa, *La Revelación. Revista espiritista*, que es publicava amb caràcter mensual, es va reproduir i comentar —per Antonio del Espino, que sembla més aviat un pseudònim— el fragment d'Ortí que narra l'acte de fe. L'article porta per títol "Un auto de fe" i es va publicar en dos lliuraments (Any III, núm. 8, Alacant, 20 d'agost de 1874, pp. 179-183; i Any III, núm. 9, Alacant, 20 de setembre de 1874, pp. 200-203) i és en la part que actua a manera de pròleg que se'ns indica que "el periódico barcelonés *La Montaña de Montserrat* publicó en mayo de 1868, y con el mismo título que encabeza estas líneas, el artículo siguiente" (p. 180), que conté, de fet, un nou comentari i la transcripció del text d'Ortí que es reproduïx a *La revelación*. A la publicació catalana, l'encarregat de fer la transcripció i l'exegesi va ser Rafael Blasco —tal com signa allà. Sabem, però —gràcies al company Rafael Roca Ricart, que ens ha passat la informació— que aquell nom correspon a Rafael Blasco

del segle XXI, en publicar-se el dietari complet d'Ortí, el vàrem tornar a rescatar (Escartí 2007). Aquella obra d'Ortí, dedicada pràcticament tota al seguiment de la Guerra de Successió des de l'òptica d'un autor proborbònic conté, però, el relat de l'acte de fe que ara reproduïm i que clouria, en certa forma, el cicle de la representació del poder inquisitorial durant el segle XVII.

L'acte de fe en qüestió es va celebrar el dia 5 de desembre del 1700 i va estar destinat a castigar un sol acusat: Enric Garnau —de qui no hem pogut localitzar, fins ara, la documentació generada pel seu procés, potser perduda per a sempre—,⁹ un home acusat d'heretgia que, segurament, a més de seguir certes doctrines dels hugonots francesos, va elaborar tot un sistema de relació amb Déu i on, com es podrà veure pel relat d'Ortí, hi havia més d'una referència al sexe. La combinació, per tant, no podia ser més contrària a la moral que pretenien conservar els inquisidors. L'interés pel protocol i el detall en la descripció de tot el procés —des del judici fins a l'aplicació de la pena de mort de l'acusat, passant per les vestimentes, el recorregut de la processó formada per portar el reu a la foguera, la decoració dels escenaris, etc.— fan, d'aquestes pàgines d'Ortí, un testimoni impagable sobre com eren portats a termini aquells actes de fe, i és per això que el reproduïm tot seguit, malgrat l'extensió considerable:

Domingo, a 5 de deziembre de el presente año 1700, huvo por la mañana un auto general que hizo el Santo Oficio de la Ynquisición, que Dios nuestro señor mantenga y conserve para limpieza de la fee, aumento de el culto divino y extirpación de las heregías. Executóse en la yglesia de el patriarca Santo Domingo y fue en esta forma.

A las nueve de la mañana salió el tribunal de la casa misma de la Ynquisición y todos a pie. Ivan delante los notarios y familiares de el Santo Oficio. Seguíanse los calificadores, entre los quales iva el reo, assitido de varios religiosos y otros eclesiásticos seculares que le exortavan. Después, los contador, tesorero, secretarios, alguacil y otros oficiales. Y los últimos, los dos ynquisidores: don Diego Muñoz Vaquerizo a la mano drecha, y don Juan de la Torre y Guerau a la izquierda, con sombreros con cordones por debaxo la barba, hasta llegar a la puerta de Santo Domingo, pues entonces dexaron los sombreros y

Moreno, natural d'Oriola i col·laborador de Llorente a *Las Provincias*, on va aparèixer la seua necrològica el dia 4 de juliol de 1884.

⁹ No es conserva, almenys, entre la documentació de la Inquisició a l'Archivo Histórico Nacional, ni en el fons inquisitorial que ens ha pervingut a l'Arxiu Històric de la Universitat de València. Aprofite per agrair l'ajuda en aquesta recerca als investigadors i amics Jacob Mompó Navarro i Albert Toldrà i Vilardell.

tomaron los bonetes; y llevaban colas en los manteos, que las traían en la mano los criados, y estos iban entre los demás ministros y oficiales inferiores de el tribunal.

El camino fue este: salieron de la Ynquisición y, bolviendo a mano drecha, pasaron por delante la yglesia de el Santo Christo de San Salvador, calle de la Alcudia, Trinitarios descalços, portal de el Cid y plaza de Predicadores. Entraron en la yglesia, observada la misma graduación de acompañamiento, y desde las pilas de agua bendita hasta los bancos de las capillas de San Luis Bertrán y Santo Thomás de Aquino había una valla, para que el concurso de la gente no impidiese el paso. Y la yglesia estaba dispuesta assí: había un santo cruzifixo en el altar mayor, con su docel negro, y estava al pie de el nicho principal de el retablo, donde está la imagen de santo Domingo. Dentro de el coro, baxo de el órgano y enfrente la puerta de los claustros por donde salen las misas había un docel carmesí, con las armas de la Ynquisición. Al pie de el docel había tres sillas de terciopelo negro, delante de las cuales una mesa grande que llegava desde la primera hasta la tercer silla, que era la ancharia y latitud de el doçel y estava con su tapete, escribanía de plata y dos campanillas de lo mismo, una ordinaria en el tamaño y forma, y otra más chiquita. Sentáronse en estas sillas. En la primera inmediata al altar el ynquisidor más antiguo, don Diego Muñoz Vaquerizo; en la segunda el otro ynquisidor, don Juan de la Torre, y en la tercera el dotor y pavordre Miguel Juan Vilar, que tenía en el tribunal la voz de el señor arçobispo. Al lado de estas tres sillas y más lexos de el altar había otra, fuera de el docel y mesa, y aunque también de terciopelo negro igual a las de los ynquisidores y pavordre, pero tan distante que entre ella y la mesa quedava lugar vacío para otra silla, en la qual se sentó don Francisco Descalz, juez de la Real Audiencia. Y adviértase que assí el pavordre Vilar como don Francisco Descalz no fueron en el acompañamiento, sino que esperaron en la sacristía; y al llegar los ynquisidores al coro salieron y se sentaron en los lugares referidos.

Después de la silla de don Francisco se seguían los bancos en que estavan el alguacil mayor, secretarios, tesorero, contador y otros oficiales de el tribunal. Y a la misma puerta de el coro, en un banquillo enfrente de el púlpito, estava sentado el reo. El señor virrey, marqués de Villagarcía, y los jurados estavan en unas tribunas que habían prevenido los mismos ynquisidores y les combidaron a la función.

Dispuestos ya en esta forma, el ynquisidor más antiguo, que era don Diego Muñoz Vaquerizo, tocó la campanilla más pequeña y salió la misa mayor, que la celebraron el padre maestro fray Luis de Blanes, religioso de Santo Domingo. Empezó la música de la yglesia mayor, a 8, la misa, que fue con arpa y sin órgano, la del día, que era la dominica segunda de Adviento, y después de el introito, antes de entonar los

kiries, tocó la campanilla más chiquita el ynquisidor —y supóngase que la tocó siempre el más antiguo. A la voz de la campanilla se sentaron en sus sillas, a la parte de la epístola, el preste y los asistentes, y subieron al púlpito don Josef Fernández de Marmanillo, presbítero de la Real Congregación de San Felipe Neri, dotor en Theología y secretario de la Ynquisición, y el dotor Luys Gozalvo, notario de el Santo Oficio, y este último tenía sobre la barandilla de el púlpito, en la mano drecha, una cruz de plata, cosa de palmo y medio de alta, y en la izquierda un misal, mostrando al pueblo el Santo Christo que ay al principio de el canon.

Dixo el secretario, en breves y discretas razones, cómo —a Dios gracias— jamás había salido de esta ciudad de Valencia heresiarca alguno, y que con dezir españoles ya se suponía ser católicos, añadiendo, para consuelo y gloria singular de nuestra patria, que solo con nombrar valencianos, ya se entendía que eran católicos; y assí, que, pues tanto nos preciávamos de esto, siendo este el título que más nos engrandece, el blasón que más nos ilustra y la seña que más nos distingue de los otros reynos, que en prueba y manifestación de querer defender la fee, levantásemos las manos y fuésemos diziendo lo que él iría apuntando. Alçaron todos los de el auditorio las manos y con gran fervor, christiana edificación y piadosa ternura hizieron la profesión de la fee y detestación de la heregía. Quando el ynquisidor más antiguo vio que ya se había concluydo aquel acto, tocó la mesma campanilla y baxándose de el púlpito subió a él, el padre maestro fray [...] Escuder, religioso de Santo Domingo. Tocó el ynquisidor la campanilla y hizo un sermón de cosa de media hora, incluyendo en ella también la introducción y avemaría; y el assumpto fue ensalzar al Santo Tribunal, corrob[or]ar a los católicos en la fee y probar que sólo la yglesia romana es la verdadera y la que deve seguirse.

Concluyendo el sermón y avisando la mesma campanilla, subió al púlpito don Carlos Albornoz, secretario de la Ynquisición, y publicó los errores de el reo, los quales notaré con brevedad, advirtiendo que solo he puesto aquellos de que con certidumbre me acordava haver oído, pues para ver la función pude lograr una silla dentro de el coro, y aunque eran muchísimos más los errores y heregías en que el pertinaz reo nuevamente se afirmava, haziendo señas y demostraciones de ratificarse en ellos quando les oía referir, con todo, por no tener fixa certeza de algunos, les he omitido por inciertos.

Llamávase el reo Enrique Garnau, alias fray Mandé de San Romeñ, frayle profeso de una de las varias religiones de el glorioso san Antonio Abad, en Francia. Tenía de edad 32 años; era casado y tenía hijos, porque dezía que todos los religiosos y aun los sacerdotes se podían casar, pues era imposible guardar la castidad sin el matrimonio. Havía nacido católico y lo había sido hasta cosa de unos diez años a esta parte, porque guardando ganado y leyendo las *Epístolas* de san Pablo, dezía

que se le apareció el Espíritu Santo en forma de una serpiente y que le dixo cómo el Padre Eterno le había enviado al mundo por reformador de su ley, para cuyo efeto había determinado establecer una religión de multiplicantes y multiplicantas, poniendo por cabeza de ella y en el lugar de la Virgen Santísima a su misma madre natural. En cuyo instituto, con la plena autoridad suya, pues decía que Dios le había constituido pontífice, permitía libremente lícito el acto torpe y lascivo, excepto en los casados, pues estos habían de contentarse con solo dos mugeres, por lo qual negava la obediencia al papa y culpava ásperamente al rey Christianísimo de Francia, Luys 14, porque había desterrado de todos sus dominios a los hugonotes y hereges.

Decía que el Padre Eterno era corpóreo y que tenía pies, manos, cabeza, etc., y que pues los que se presumían de verdaderos católicos no creían esto, ¿por qué pintavan corpóreas sus imágenes?

Negava el inefable mysterio de la Santísima Trinidad, afirmando sacrílega y bárbaramente que no había más que el Padre Eterno y el Espíritu Santo, porque, ¿cómo había de ser que el Hijo fuese tan eterno a parte como lo es el Padre? En cuya errada consecuencia negava la existencia de Christo en la sagrada Eucaristía y los misterios de la Trinidad y Encarnación, sin creer otra cosa en los artículos de nuestra santa fee que esto: *Credo in Deum Patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae*. Y negava los misterios que en lo restante se incluyen.

Decía que en el *paternoster* había de quitarse aquella cláusula: *et ne nos inducas in tentationem*, pues de ella se infería que Dios puede induzarnos a las tentaciones y a lo malo.

Decía que el infierno no era eterno, sino como el purgatorio, con la diferencia que a este iban los que tenían sólo pecados veniales y a aquel los que les tenían mortales. De este error infería otro, y era que cada qual podía salvarse en su secta, pues si tenía pecados mortales se iba primero al infierno y, purgando en él sus culpas, después se subía al cielo.

Decía que después de el Padre Eterno, el Espíritu Santo y los bienaventurados, era el sol la criatura más hermosa y aún más perfecta que el hombre, y a quien, si no hubiera Dios, rendiría adoraciones.

Decía que los evangelistas y la Sagrada Escritura se contradecían en diferentes lugares, para cuya verdadera y cabal inteligencia quería pasarse a Ginebra a estudiarla.

La cruz de su hábito, que era el tao de san Antonio, la arrojó en un poço, diciendo: “Anda con todos los diablos.” Una medalla que traía de Nuestro Señor y la Virgen, la tiró contra la pared. Unas imágenes de papel, por desprecio, las rasgó. Otras las arrojó entre las inmundicias, y otras las puso en lugar tan indecente que por no ofender los oídos christianos se calló.

Acabó de leerle el proceso el secretario —no ya don Carlos Albornoz, sino don Josef de Marmanillo, que a la metad, por ser muy largo, subió para descansarle—, y al llegar a promulgarse la sentencia, dixo:

—Fallamos, en vista de tan abominables delitos, y constarnos estar bastante legítima y jurídicamente examinados y probados, que se entregue al braço secular, por miembro infecto y podrido, para que no inficione a los fieles que siguen la verdadera y católica religión, rogando y exortando al excelentísimo señor marqués de Villagarcía, virrey y capitán general de este reyno, y a los ministros de la Real Audiencia usen de su gran piedad.

Concluydo esto, tocó el ynquisidor más antiguo la mesma campanilla y baxándose de el púlpito el secretario se levantaron de su silla el juez, don Francisco Descalz —que este fue únicamente el motivo de su asistencia—, y de el banco el alguazil mayor, don Galcerán Anglesola, y este, de orden de el Santo Tribunal, entregó en poder de don Francisco Descalz al reo, tenaz aún en su herético dictamen. Sacáronle de la yglesia los ministros seculares y bolviéndose el alguazil a su asiento, quando ya el pertinaz estava fuera la yglesia, se continuó la misa con la música de la yglesia mayor. Y concluyda su celebración, se bolvieron a la casa de la Ynquisición a pie, por las mismas calles, observando el orden y graduación que se ha referido.

Continuando su curso los ministros seculares, don Francisco Descalz, puesto en un coche, se fue a la torre de Serranos, donde esperaba el magnífico don Donato Sánchez de el Castellar, regente de la Real Audiencia, a quien refirió los delitos que de aquel reo se havían publicado, y substituyendo don Francisco en su lugar al alguazil ordinario, con la asistencia de personas eclesiásticas que ivan exortando al reo, le sacaron por el portal de el Real; y por fuera de los muros, por los portales de San Narcís y Serranos le entraron en su torre y cárcel, en donde el regente le mandó publicar la sentencia, la qual era quemarle vivo si no abjurava la heregía, que en tal caso le darían un garrote y después consumirían en la hoguera su cadáver. Y viendo que aún le durava su rebelde obstinación, le sacaron de la torre y por la calle de Serranos, plaza de San Bartholomé, calle de Cavalleros, portal de Quarte y portal de la Corona, le llevaron al lugar destinado para semejantes castigos, que es la orilla del río, camino de Mislata, antes de llegar a la zud, puesto y partida dicha comunmente el Quemador.

Subiéronle a un tabladillo o cadahalso que le estava prevenido. Exortávanle diferentes eclesiásticos con inexplicable fervor, pero permanecía. Quemáronle con unos tizonos los pies, las manos, la cara, y le pusieron unos hierros ardiendo en las espaldas, pero no eran estos amagos tan rigurosamente executivos, bastantes a disuadirle sus errores. Estuvo con esta pertinazia desde las 2 horas que llegó hasta las 7 de la misma tarde, en que considerando la justicia inflexible su

duresa, resolvió mandar que diessen fuego al cadahalso, haviéndole todos los religiosos desamparado y dexándole solo para que muriese. Y viéndose ya cercado de llamas y que no le assistía su Dios, que dezía haverle rebelado que no le causaría daño el incendio, y que no llovía de el cielo fuego sobre los que le predicavan, como él discurría, dixo que se quería reducir, como le assegurassen que con ello se libraría de el infierno, y que les citava desde entonces para el tribunal de Dios, si le engañavan y le hazían seguir alguna religión falsa. Dixéronle que lo que le persuadían era verdad tan católica que todos por defenderla perderían la vida, y que el daño que por ello le sucedería en el otro mundo, todos se ofrezían a padezerle y que cayesse sobre ellos. Quietóse y se reduxo con esto. Mataron con gran presteza la lumbré y empezó a dezir en su idioma francés que pues Christo nuestro señor —que era a quien él bárbaramente negava— havia empeñado su palabra eterna de amparar a los pecadores en qualquier hora que arrepentidos llegassen, él, como oveja perdida y que tanto le havia ofendido, ya reconozido, aunque tarde, y detestando su error, llegava humilde a sus pies a pedir misericordia. Y junto con estos y otros actos de fee y humildad suplicó al pueblo y concurso que assitia —rogando a Dios le ablandase el corazón— le perdonasse el escándalo y mal exemplo que havia dado.

Después de estos y otros señales de contrición verdadera, y de haverse más de hora y media, y reconciliado algunas vezes, haviendo avisado al señor virrey de la novedad, mandó su excelencia que allí mismo le diessen un garrote. Y después de entregar el alma en las manos de Dios, como píamente se cree, según los indicios que mostró de católico, quemaron el cadáver y echaron en el río las cenizas. Función que, empezando a las nueve de la mañana, se concluyó a las diez de la noche.

Dios por su piedad divina nos libre de la fragilidad humana (Escartí, 2007: 69-73).

El detallisme en la descripció de tots els moments i la veracitat dels fets no demana un comentari més extens, ara. En qualsevol cas, podem afirmar que aquell acte de fe degué ser bastant impactant en el seu moment, i un altre dietarista d'aquells anys el va recollir entre les seues anotacions, tot i que de forma molt més concisa. Ignasi Benavent, el qual no destaca per fer anotacions massa detallades, ens deixà, també, el seu testimoni escrit:

Domingo a 5 de deziembre 1700 salió el Santo Tribunal de la Ynquisición al convento de Santo Domingo y celebró auto solemne, sacando a sentencia a Enrrique Carnau, natural de la villa de Burdella, reyno de Francia, frayle de la religión de san Antón, lego, apóstata, pertinaz herege relaxado y protervo en la ley hugonota, calvinista y luterana,

por otro nombre fray Mandet de San Romain. Dicho el introito de la missa, se le predicó un sermón de la protestación de la fe y después se le leyó la sentencia. Y viendo su rebeldía y dureza, le sacaron los ynquizidores fuera la yglesia y a doze pasos le entregaron a la justicia secular. Y de allí le llevaron a la cárcel real, en donde estava la sala criminal. Y luego le llevaron al quemador, asistido de muchos padres y sacerdotes de los más graves, exortándole por ver si se reduciría, pero siempre se estava en sus treze hasta la noche, que ya estava encendida la hoguera, quemándole el verdugo primero con tizonas las manos y la cara, y ni por esas. Últimamente, cansados todos de ver su pertinacia, se baxaron del cadahalso y así que vio las llamas y que iva de veras, pidió misericordia y fue absuelto, y dándole garrote fue quemado y hechadas sus cenizas en el río (Esponera & Callado, 77).

La trista i descarnada escena de l'ajusticiament d'aquell francès a València, el 1700, tanca, per ara, el recorregut a les notícies sobre actes de fe conservades en la literatura memorialística valenciana dels segles XVI i XVII. Durant el segle següent i, encara, durant uns anys del segle XIX, a la capital del regne valencià encara es varen celebrar alguns espectacles religiosos com els descrits. Però això ja formaria part d'un altre treball.

Bibliografia

- Aierdi, Joaquim. *Dietari. Notícies de València i son regne (1661-1679)*. A cura de V. J. Escartí. Barcelona: Barcino, 1999.
- Carrasco, Rafael. *Inquisición y represión sexual en Valencia: historia de los sodomitas (1565-1785)*. Barcelona: Laertes, 1986.
- Contreras Contreras, Jaime. "Fiesta y auto de fe: un espacio sagrado y profano." Dins Ettinhausen, H. *et al. Las relaciones de sucesos en España. 1500-1750*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 1996.
- Esponera Cerdán, Alfonso & Callado Estela, Emilio. *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Ajuntament de València, 2004.
- Escartí, Vicent Josep. *El Diario (1700-1714) de Josep Vicent Ortí i Major*. València: Fundació Bancaixa, 2007.
- Escartí, Vicent Josep. "Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, del segle XIV al XIX." *Manuscrits*, 28 (2010), p. 181-205.
- Escartí, Vicent Josep & Ribera, Josep. *El Llibre de memòries de la ciutat de València*. València: Ajuntament de València: 2019.

- Escartí, Vicent Josep. "The treatment of homosexuality in Valencian diaristic literature throughout the late 15th and early 16th centuries." dins Escartí, V. J. (ed.) *Biografies invisibles / Invisible Biographies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2021a, pp. 193-210.
- Escartí, Vicent Josep. "L'homosexualitat en la literatura memorialística valenciana dels segles XV i XVI." Dins Escartí, V. J. (ed.) *Identitats i violències*. Catarroja/Barcelona: Afers, 2021b, pp. 293-316.
- Fenollosa Laguarda, Carles. *L'Autobiografia de Bernat Guillem Català de Valleriola: estudi crític i edició*. Universitat de València: Tesi doctoral, 2019.
- Gacto Fernández, Enrique. "El delito de bigamia y la inquisición española." Dins *Sexo barroco y otras trasgresiones premodernas*. Madrid: Alianza, pp. 127-152.
- González-Raymond, Anita. *Inquisition et société en Espagne*. París. Université de Franche-Comté, 1996.
- Guia Marín, Lluís. "Precedències protocol·làries i poder polític. Algunes dades sobre la conflictivitat valenciana a mitjan segle XVII." Dins Homenaje al doctor Sebastià García Martínez. València: Generalitat Valenciana / Universitat de València, vol. II, pp. 43-54.
- Haliczer, Stephen. *Inquisición y sociedad en el reino de Valencia (1478-1834)*. València. Institució Alfons el Magnànim, 1996.
- Maqueda Abreu, Consuelo. *El auto de fe*. Madrid: Itsmo, 1995.
- Martí Mestre, Joaquim. *El Libre de Antiquitats de la Seu de València*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994. 2 vols.
- Mompó Navarro, Jacob. "El procés contra el mulat Amador de Molina per sodomia, del 1588." *Scripta. Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 12 (2018), pp. 34-70.
- Mompó Navarro, Jacob. "La inquisició de València contra Vicent Navarro (1750-1757), Diego Ramíerez (1742) i Pedro Navarro (1588), tres casos de bestialisme." *Scripta. Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 19 (2020), pp. 139-158.
- Mompó Navarro, Jacob. "Baptista Tafolla, Miquel de Morales i Joan Ximenes. Violència, amistat, criminalitat i amor. Joc de contrastos d'un triangle amorós del darrer terç del segle XVI." *Scripta. Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 15 (2020), pp. 38-54.
- Mompó Navarro, Jacob. "amistad, deseo y prostitución: el caso de Luis Ramón y Carlos Charmarinero." Dins Escartí, V. J. & Roca, R. (eds.). *En los márgenes de la historia: marginales y minorías*, Saragossa: Pórtico, 2021a, pp. 189-210.

- Mompó Navarro, Jacob. "The Inquisition against Friar Miquel de Morales, Trinitarian of Sant Bernat Monastery in Alzira (1574)." Dins Escartí, V. J. (ed.) *Biografies invisibles/Invisible Biographies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2021b, pp. 211-224.
- Moreno, Doris. "Cirios, trompetas y altares: el auto de fe como fiesta." *Espacio, tiempo y forma. Serie IV. Historia Moderna*, 10 (1997), pp. 143-171.
- Moreno, Doris. "Cadalsos y pelícanos. El poder de la imagen inquisitorial." *Historia Social* 74 (2012), pp. 107-124.
- Llinares Planells, Àlex. "Una aproximació microhistòrica a la bigàmia femenina en el Regne de València." *Scripta. Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 13 (2019), pp. 159-174.
- Peña Díaz, Manuel. "El auto de fe y las ceremonias inquisitoriales." Dins *Ritos y ceremonias en el mundo hispánico durante la Edad Moderna*. Huelva: Universidad de Huelva, 2002, pp. 245-260
- Porcar, Pere Joan. *Coses evengudes en la ciutat y regne de València. Dietari (1585-1629)*. A cura de J. Lozano. València: Universitat de València, 2012. 2 vols.
- Rojas Vila, Carlos. *Auto de fe*. Sant Sebastià: Bermingham, 2003.
- Sòria, Jeroni. *Dietari*. A cura de F. de P. Momblanch. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1960.
- Toldrà i Vilardell, Albert. *El monstre. Les presons de la Inquisició de València*. València: Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2021.
- Valda, Joan Baptista de. *Llibre de les assistències i funcions*. A cura de V. J. Escartí i A. López Quiles. València: Ajuntament de València, 1998.
- Ventura, Jordi. *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*. València: Eliseu Climent, 1978.
- Vich, Àlvar i Dídac de. *Dietario valenciano (1619-1632)*. A cura de F. Almarche Vázquez i S. Carreres Zacarés. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1921.

Violencia y marginalidad en la València de la segunda mitad del Ochocientos (1847-1900)*

RAFAEL ROCA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA - IIFV

Recibido: 8 de septiembre de 2021

Aceptado: 23 de septiembre de 2021

Abstract: In this research, more than half a dozen cases of violence and marginalization that occurred in the city of València and its surroundings during the second half of the 19th century are reviewed. These are cases such as murders, captures of bandits, tavern brawls and even a case of juvenile delinquency, which provide information on proceeding and experiences that are not usually reviewed by the history manuals.

Key Words: Violence, València, 19th century, marginality, banditry.

Resumen: En la presente investigación se reseñan más de media docena de incidentes de violencia y marginalidad que acaecieron en la ciudad de València y sus alrededores durante la segunda mitad del siglo XIX. Se trata de sucesos como por ejemplo asesinatos, capturas de bandoleros, trifulcas tabernarias e incluso un caso de delincuencia infantil, que aportan notable información sobre unas actuaciones y vivencias que, habitualmente, no son reseñadas por los manuales de historia.

Palabras clave: Violencia, València, siglo XIX, marginalidad, bandolerismo.

* Este trabajo forma parte del Proyecto PGC2018-097011-B-I00 “*Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral*,” del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

1. Una sociedad presidida por la violencia

Cuando analizamos textos y documentos relativos a las épocas medieval y moderna, enseguida comprobamos cómo la violencia —a menudo ejercida de una manera extrema y despiadada— presidió el día a día de nuestros antepasados. Agresiones, palizas, cuchilladas, escopetazos, ahogamientos y homicidios de todo tipo y condición estaban al orden del día en sus vidas, configurando así un modelo de sociedad que, en la mayoría de los casos, estaba controlada por quien más fuerte era o con mayor contundencia ejercía la violencia (Escartí, 2021; Mandingorra, 2021; Roca, 2021).

Nuestro siglo XIX, a medio camino entre las épocas moderna y contemporánea, no fue una excepción a aquella regla (Escudero, 1973). Y es por ello que resulta relativamente fácil advertir cómo, durante la segunda mitad del Ochocientos, por los campos y municipios de la huerta de València, pongamos por caso, deambularon numerosos bandoleros, delincuentes y fugitivos que, guiados por las más bajas pasiones y a la búsqueda de los más diversos botines, protagonizaron fechorías y episodios truculentos de toda índole.

Algunos de estos personajes —la mayoría, de hecho— actuaron impulsados por motivaciones económicas y pecuniarias. Mientras que otros lo hicieron estimulados por los más diversos sentimientos, como por ejemplo los celos, el deseo sexual o el de venganza. Y es el caso que, recientemente, he tenido acceso a diversas noticias que nos hablan de sujetos y episodios cruentos —algunos, con resultado de muerte— que se desarrollaron en un espacio de territorio bastante reducido —la zona de influencia de la ciudad de València— durante las décadas de la segunda mitad del siglo XIX. Y que causaron un considerable impacto social entre la opinión pública.

De esta manera, los incidentes en cuestión son: la actuación y/o captura de ocho bandoleros, una trifulca tabernaria y un asesinato por venganza, que tuvieron lugar entre noviembre de 1847 y agosto de 1900. Asimismo, también prestaremos atención a un fenómeno complejo y bastante habitual de la segunda mitad del siglo XIX: el de la delincuencia infantil.

2. El Tramusseret (noviembre de 1847)

Por lo tanto, y siguiendo el orden cronológico, empezaremos explicando la acción delictiva que, en noviembre de 1847, llevó a cabo un delincuente conocido con el apodo del “Tramusseret de Alboraiá.”

De este modo, con el título “Un ladrón disfrazado,” el 11 de aquel mes el periódico *El Español* explicó que “esta noche pasada, como a las ocho de ella y cerca de la Cartuja de Ara-Christi,” “se unió a un músico del regimiento de San Fernando un paisano que dijo ser lañador, ofreciéndole compañía hasta Valencia.” Lejos, pero, de la imagen de buen samaritano que seguramente quería proyectar, aquel lañador resultó ser un ladrón llamado “el Tramusseret de Alboraya, que domina el país en el que todos le temen,” según que afirmó el anónimo periodista.

El Español también relató que ambos caminantes llegaron a la Ciudad del Túria cuando las puertas de la muralla medieval —que, recordémoslo, no empezaron a derribarse hasta febrero de 1865 (Andrés, 1866)— ya estaban cerradas: “Puesto que no podían entrar en la ciudad,” decidieron descansar “junto al molino dels Orriols.” Y, al comprobar que el músico se había dormido, el Tramusseret, “quitándole el sable, le exigió entregase el dinero, ropa y comida que llevase.” Es decir, lo atracó.

Aunque el periódico aseguraba que “poco negocio hizo en ello” —ya que el botín se redujo a “20 reales, tres pañuelos y un pedazo de pan con bacalao”—, el periodista acababa pidiendo a las autoridades que procuraran “la captura de este desertor de nuestras cárceles.” Y lo que es más importante, solicitando la colaboración ciudadana para conseguirlo: “Indicar los pasos del criminal es un servicio a la causa pública, y tal es el que se propone el que traza estos reglones. ¡Ojalá todos los que tienen la desgracia de sufrir una sorpresa igual la denunciasen para facilitar el conocimiento de las ratoneras en que se esconde el falso lañador!.” Un deseo que rebela la casi total impunidad con que actuaban estos bribones, que tenían atemorizada a una población que no se atrevía a delatarlo por mor de las represalias.

3. El Bessó (noviembre de 1865)

Dieciocho años después, el 7 de diciembre de 1865 el diario *La Opinión* relató la captura de un *roder* o bandolero llamado el Bessó, que tuvo lugar entre los términos municipales de Torrent i Chiva el 30 de noviembre de 1865 por la mañana.

De esta manera, en el número de aquel periódico correspondiente al día 7 de diciembre se explica que la captura del Bessó —que realmente se llamaba Josep Bessó Català y era natural del vecino municipio de Alaquàs— se produjo “en la masía del Chuche, término de Chiva.” El caso es que hacía diversos meses que aquel “desertor del presidio de Valencia,” aseguraba el periódico, se había convertido en un prófugo

de la justicia. Y, como tal, había “divagado sobre un año en compañía de otros de su clase por esta provincia, y en particular por Chiva, exigiendo cantidades de dinero a varias personas y siendo el terror del país con sus fechorías.” Hasta que fue atrapado por cuatro guardias civiles pertenecientes al destacamento del municipio de la comarca de la Hoya de Buñol.

Aunque, según parece, la detención del Bessó se produjo de una manera fortuita —y en un momento en que se encontraba sólo, sin compañía—, una de las cosas que más llama la atención del relato periodístico es comprobar cómo de fuertemente armado iba: “Pues este llevaba una escopeta de dos cañones cargada, una pistola de ídem, un enorme puñal y sobre 40 cartuchos en la canana.” Una circunstancia que, a ojos del anónimo periodista de *La Opinión*, hacía el arresto más meritorio: “Es de advertir el grandísimo riesgo que corrió el sargento en el acto de la captura del citado malhechor,” subrayaba; ya que, “al presentarse el sargento delante de él y verse sorprendido, se emprendió una lucha a brazo partido entre el sargento y El Besó; [pero] pudo aquel llamar a los demás individuos” —es decir, al resto de guardias civiles—; “y entonces pudieron lograr el tirarle en tierra y reducirle a prisión, no sin haber recibido antes el sargento un fuerte golpe en el pecho que le hizo perder el sentido, pues a no ser por su decisión y valentía muere a manos de aquel forajido.”

Como reconocimiento a la valerosa acción que habían llevado a cabo, el periódico hacía públicos los nombres y apellidos del sargento —Luis Ruis Palomo— y los tres guardias civiles —Vicente Gaspar Niveles, Luis Aguilar Marí y Ramon Tila Sorma— que se vieron implicados en la captura del Bessó, y que sin duda habían puesto en peligro sus vidas. Nada de bromas, pues.

Y es que, además de una crueldad extrema, si alguna cosa caracterizaba a la mayoría de aquellos delincuentes era la colosal fuerza física que acreditaban. Por eso, el periodista no dudó en elogiar “el grandísimo riesgo que corrió,” “en el acto de la captura del citado malhechor,” el sargento de Chiva.

4. Una trifulca tabernaria y un asesinato (octubre de 1866)

El relato de los dos delitos siguientes nos ha llegado a través de una larga carta inédita —que reproducimos en apéndice— que se conserva en el archivo de los herederos de Rafael Ferrer i Bigné (1836-1892), escritor y erudito vinculado al movimiento de la *Renaixença* valenciana

(Millàs, 2019); una misiva que resulta muy elocuente, desde un punto de vista de la seguridad ciudadana.

Así, redactada el 16 de octubre de 1866 por un tal Marco, responsable del Juzgado de Torrent, estaba dirigida al abogado y periodista —y también uno de los poetas valencianos más destacados del momento— Rafael Ferrer i Bigné; y tenía como objeto referir-le las dos intervenciones judiciales practicadas a propósito de un par de delitos que se habían producido, en los días anteriores, dentro de los límites de la jurisdicción del citado juzgado.

El primero de los sucesos había tenido lugar durante el mediodía del viernes 12 de octubre, cuando, según refería el juez, “se presentaron en una taberna y casa de comida de esta villa” —es decir, de Torrent— “tres sujetos” provenientes del municipio de Aldaia. La comida debió ser copiosa, ya que, según especifica la carta, se sentaron en la mesa “a la una,” y “sobre las cinco de la tarde pidieron la cuenta.” Todo parece indicar que el importe que les reclamaban los propietarios del local no les satisfizo; y fue por ello que “se promovió una reyerta de la que salió herida la dueña de la casa de una lesión contusa en la parte posterior de la cerviz.”

El juez explica también que, alertado, se personó en la taberna una hora después, a las seis de la tarde; “y, formado el sumario, di orden a una pareja de la guardia civil que me auxiliaba para que procedieran a la captura de los tres sujetos en quienes recaían sospechas,” los cuales “fueron aprendidos en la madrugada del sábado en sus propias casas.” El magistrado relataba los hechos con evidente satisfacción, incluso con un punto de orgullo, consciente de que la justicia había actuado con rapidez y eficacia (en unas doce horas de hecho). No como en el siguiente caso, en el que “el reo no ha podido ser aprendido, aunque se le persigue incesantemente.”

Así, cuarenta y ocho horas después, el 14 de octubre, el alcalde del municipio de Alfafar requirió la presencia de nuestro juez, ya que había sido encontrado “muerto en el corral de la casa del Sr. Conde de Ripalda el casero de éste.” ¿Qué había sucedido? Pues, todo apunta que un excriado, “que hacía quince días había sido despedido,” se había escondido, con el objetivo de vengarse, detrás de la tapia de aquella propiedad; y cuando vio que tenía a su antiguo amo “a unos catorce metros de distancia, le pegó un tiro triturándole completamente la pierna izquierda por la región poplítea, o sea, junto a la rodilla, dividiéndole la pierna cuasi por completo, lo cual produjo un horroroso derrame de sangre que, a pesar de los ausilios que se le prestaron

inmediatamente al lesionado, no pudo impedir que falleciera a las doce de la noche,” aclaraba el juez.

La víctima, que permaneció agonizante unas cuatro o cinco horas —ya que los hechos se habían producido “entre siete y ocho de la noche”—, acabó falleciendo por desangramiento. Y la acción criminal hizo exclamar al magistrado: “El hecho es de los más escandalosos que he tenido desde que estoy en este juzgado, donde no transcurren quince días sin que tengamos un homicidio.”

5. El Trenta-Quatre (junio de 1867)

Ocho meses después, a finales de mayo y principios de junio de 1867, el diario político *Las Provincias* publicó diversas noticias en las cuales se informaba que las fuerzas de orden público iban detrás de un “malhechor conocido con el nombre de Trenta-Cuatro,” que había sido localizado “a la salida del cercano pueblo de Alacuás” (*Las Provincias*, 26 de mayo de 1867). El tal Trenta-Quatre era un bandido especialmente temido por el “escandaloso alarde que hacía de sus atrevidas correrías” (*Las Provincias*, 9 de junio de 1867); y por ello estaba en el punto de mira de las fuerzas del orden público desde dos años atrás, como mínimo.

De hecho, veintitrés meses antes, el 8 de julio de 1865, y a propósito de un robo que protagonizó en el municipio de Paterna, el diario *La Opinión* ya había explicado que “el reo prófugo conocido vulgarmente por el nombre de Trenta-Cuatro” había sido “conducido a las cárceles de Serranos por una pareja de guardias civiles, y puesto a disposición de la autoridad competente.” De cualquier modo, es lo cierto que el *roder* no debió pasar mucho tiempo en el penal, ya que, como bien continúa el periódico, “de resultas de una riña que tuvo lugar en las mismas [cárceles], fue herido y conducido al calabozo del Hospital general, desde el que se fugó practicando un agujero en la pared, escondiendo la tierra que sacaba en el jergón que le servía de cama.”

Desde entonces, se había convertido en un prófugo, quizás el más buscado del momento. Y, “al fin,” enfatizaba el número de *Las Provincias* correspondiente al 9 de junio de 1867, después de un mes “recorriendo los pueblos de la huerta y burlando la persecución de que era objeto,” cuatro días antes, la madrugada del 5 de junio, había sido “capturado y muerto” en el término municipal de Riba-roja de Túria. Así, según refería —con evidente satisfacción— el anónimo periodista, el Trenta-Quatre “fue cogido en el Llano de Cuarte por la Guardia Civil, después de haber disparado dos tiros defendiéndose de la caballería e

infantería que le cercaba”; y, posteriormente, “le condujeron atado a la Masía de Cardona, donde pasó la noche. Pero al ser de nuevo conducido al puesto de la Venta de Poyo, [...] intentó fugarse dando un brinco, y saltando un margen alto se internó en un viñedo.”

El relato de sus últimos minutos de vida resultaba especialmente despiadado. Apuntaba el periódico: “Inmediatamente la Guardia Civil cercó el campo, le dispararon varios tiros y uno de ellos le atravesó la espalda, pero seguía corriendo hasta que el guarda Bayarri le asestó un tiro en la nuca y cayó tendido en tierra.” Ya lo vemos, ninguna posibilidad de juicio. Una ejecución en toda regla, la relación periodística de la cual incluía —como hemos visto que también sucedió con el Bessó— hacer pública la identidad del agente que había disparado el tiro de gracia, sin duda para que recibiera el reconocimiento social. Resulta evidente que la actuación de las fuerzas de seguridad pretendía ser ejemplarizante, y por eso *La Opinión* remarcaba que “el cadáver se hallaba a la vista de los pasajeros, frente a la Venta de Poyo.”

6. Otro Tramusseret (marzo de 1868)

Nueve meses después, a principios de marzo de 1868, diversos periódicos anunciaron con gozo la captura de un nuevo “malechor conocido por el nombre de *Tramusseret*, fugado del castillo de Murviedro en 1865,” que, “al tiempo de ser sorprendido, hirió mortalmente al dueño de un cafetín de aquel pueblo [Alboraia], tomándole por el alcalde” (*El Norte de Asturias*, 3 de marzo de 1868). Con lo cual ya podemos imaginar que, muy probablemente, este delincuente debía de ser familiar del, dos décadas antes, también apodado Tramusseret.

El relato de los hechos que hizo el número del periódico *La Correspondencia de España*, correspondiente al 2 de marzo de 1868 detalla que se trataba de “un antiguo criminal muy temido en la comarca” que, al escaparse de Sagunt —donde había sido trasladado “con el objeto de disminuir los efectos del cólera por la acumulación de muchas personas en un mismo local”—, fue enviado “a la Argelia; pero, huyendo de la autoridad francesa, volvió a la huerta de Alboraya, en donde tenía sentados los reales de sus fechorías.”

Una vez a las puertas de la huerta, y creyéndose quizás libre del peso de la justicia, el Tramusseret se instaló “en casa de una hermana.” Hasta que un día el alcalde de Alboraia, que debía conocer la condición de prófugo del bandolero, lo identificó y “trató aquel de prenderle, pero el bandido logró escaparse.” Aquella tentativa de captura debió de incomodar y enfadar enormemente al Tramusseret, quien prometía

venganza. Y, caída la noche, “llamando al sereno, le obligó a que le condujera al punto donde se hallaba el alcalde.” Al llegar al citado cafetín, el delincuente confundió al propietario del local con el edil; y, sin mediar palabra, “le disparó los dos tiros de una carabina que llevaba, hiiriéndole mortalmente una de las balas.” El periódico también reseña que “la otra [bala] pasó rozando a su esposa, que está en cinta, atravesó el cajón del mostrador y quedó dentro del mismo.”

Como remate de aquella crónica, el periodista explicó que “un cuñado del herido salió precipitadamente de la casa, y capturó al asesino en unión con el alcalde y otras personas.” Pero es lo cierto que la persecución debió durar hasta la madrugada; ya que, el Tramusseret, una vez “detenido en el café, logró escaparse aquella misma noche; pero salieron en su persecución y fue preso nuevamente.” Y, ahora sí, conducido al penal de las Torres de Serranos de la ciudad de València. Donde, por cierto, dos meses después protagonizó un nuevo y “sangriento drama,” esta vez al enfrentarse a un preso llamado “Abae-geret”: “De las palabras llegaron a los hechos, y sacando a relucir dos enormes navajas se causaron mutuamente graves heridas, quedando en muy mal estado uno de ellos, que fue conducido al hospital provincial, y el otro, de menos gravedad, fue colocado en la enfermería de la misma cárcel” (*La Correspondencia de España*, 7 de julio de 1868). Circunstancia que revela, por una parte, los numerosos episodios de violencia que debían vivirse en las cárceles; y, por otra, la fina ironía del vecindario a la hora de designar a estos temibles delincuentes con unos apodos tan cándidos como afectivos.

7. El Relleret (noviembre de 1883)

Continuando con los bandoleros del Ochocientos valenciano que eran identificados a través de nombres con diminutivo —probablemente en atención a su juventud—, cabe también referir la captura de otro *roder*, esta vez apelado el “Relleret,” que fue capturado en la comarca de la Canal de Navarrés quince años después, en noviembre de 1883.

De esta forma, el día 22 de aquel mes el corresponsal de turno dirigió una carta al director del periódico *El Constitucional* anunciando que, “siendo las once de la noche del día anterior [20 de noviembre], fue capturado en la casa de campo del término de Enguera, titulada el «Calderón,» por el cabo comandante del puesto de la Guardia Civil de esta vila, D. Antonio Cárcelos Urán, el *roder* José Valero Calabuig, alias *Relleret*, autor principal de los cuatro asesinatos cometidos en la masía

de les Carrasquetes de este término en la noche del 16 de setiembre último”.

A diferencia de otros bandoleros, que como hemos visto se exhibían en público de manera impúdica y procaz, después de perpetrar el cuádruple asesinato el Relleret debió esconderse de la vista de todos/as. Por eso el anónimo periodista explicaba que, en el momento de la detención, presentaba “un aspecto que demuestra sus padecimientos durante los 64 días que ha estado *roder*,” ya que sus “ropas aparecen completamente destrozadas y con un color mugriento.”

Finalmente, el corresponsal aseguraba que “con esta tan deseada captura se han tranquilizado los ánimos que justamente estaban alarmados ante tan espantoso crimen”; y que la captura “de este criminal, que había causado el terror de esta comarca, se debe sin duda alguna al infatigable descanso y singular celo del citado cabo de este puesto, que bien merece alguna recompensa como premio de su distinción.” Comprobamos, nuevamente, que hacer pública la identidad de los miembros de los cuerpos de seguridad que llevaban a cabo las diversas detenciones era un procedimiento habitual para la prensa del Ochocientos; una actuación que, sin duda alguna, buscaba el reconocimiento social de los agentes que, con gran riesgo para su integridad, las protagonizaban.

En referencia al apodo del bandolero, Relleret, es muy probable que se tratara de una deformación del sustantivo catalán “raller,” que el diccionario de Alcover-Moll recoge como variante formal de “raier”: persona que conduce las bigas o los troncos sueltos que discurren siguiendo el curso de un barranco o un río. Como por ejemplo, los que pasan por la comarca de la Canal de Navarrés.

8. Conole, Confit y Ullets (agosto de 1900)

El 17 de agosto del año 1900 el diario *Las Provincias* prestó bastante atención a tres bandoleros, originarios de la comarca de l’Horta Sud, que lideraban una cuadrilla de delincuentes que llevaba de cabeza a las fuerzas del orden público.

El primero de los “*roders* que merodean por los alrededores de Torrente,” aseguraba el periódico, respondía al apodo de Conole y era “el titulado capitán.” Natural de aquel municipio, tenía 23 años de edad y había sido “condenado a 22 años de prisión por robos.” Pero, según continuaba relatando el anónimo periodista, “se escapó en Algeciras cuando la guardia civil le llevaba a Ceuta, y presentose pocos días des-

pués en Torrente, instalándose en casa de sus padres.” Es decir, como si nada hubiera pasado.

El segundo bandolero, conocido por el apodo de Confit, tenía 22 años y era también originario de Torrent. Con lo cual podemos deducir que, muy probablemente, debía tratarse de un amigo de infancia de Conole. De Confit, el periódico tan solo revelaba que “fue lego del convento de esta villa.” Del convento de Monte Sión, cabe pensar.

Del tercer *roder*, apodado Ullets, se explicaba que era hijo de Cartarroja y que presentaba una “parecida hoja de crímenes” a la de sus compañeros. Y que, “después de cometer varios robos, el miércoles de la pasada semana sostuvo un encuentro con la guardia civil a tiro limpio, lo cual no fue obstáculo para que al día siguiente pasease [...] tranquilamente por las calles de la población.” En actitud desafiante, sin duda.

De esta manera, el malestar y la indignación generales que, en aquellos días caniculares, provocaba el grupo de bandoleros debió ir *in crescendo*; ya que, una semana después, otro periódico —*La Autonomía*, correspondiente al 25 de agosto— denunció que “sigue campando [...] casi a las puertas de la capital la cuadrilla de bandoleros Conole.” Y que “no sólo campa, sino que aumenta y medra, puesto que, en una de sus últimas reuniones en el barranco de Paiporta a Picaña, donde tienen su cuartel general, formaban doce hombres” que “roban a diestro y siniestro con una audacia que hace pensar si habremos vuelto a aquellos dichosos tiempos en que no se podía salir al campo sin la custodia de los *miñones*, única fuerza que inspiraba algún cuidado a los bandidos.”

La Autonomía concluía asegurando que “la alarma, y más que la alarma, el pánico, es general, sobre todo en esos dos pueblos de Paiporta y Picaña, a consecuencia de los continuos *actos de presencia* que realizan los bandoleros.” Y, visto desde la distancia temporal, no cabe duda que Conole, Confit, Ullets y todo el grupo de desaprensivos que los seguían debían tener aterrorizados a los labradores y los inquilinos de las alquerías vecinas, a los cuales, sin duda, debían saquear siempre que les viniera en gusto.

9. El niño Costelletta (enero de 1871)

Finalmente, cabe señalar que, además de todos estos malhechores, la València de la segunda mitad del Ochocientos vio también desfilas por sus calles y plazas a numerosos niños —habitualmente huérfanos— que malvivían de lo que, suavemente, podríamos calificar de picaresca.

Así, uno de los delincuentes infantiles más famosos de aquella época saltó a las columnas de la prensa diaria en enero de 1871, cuando, según informó el diario *Las Provincias* correspondiente al día 14, “cogieron preso los agentes de orden público del Mercado a un célebre niño de nueve años que se apoda *Costelleta*, muy conocido en todos los garitos, malas casas y por todos los juzgados de esta ciudad.”

El periódico también afirmaba que “es un chiquillo que promete, y al que bien se le pudiera llamar carne de presidio o de verdugo”; que, en el momento de la detención, estaba en posesión de “una baraja y una peseta en cuartos, que, según averiguaciones, procedían de una pierna de ternera que había hurtado y vendido”; y que “este angelito ha estado ya en el Hospital sufriendo una enfermedad impropia de su edad, y ejerce el oficio de baratero.”

El caso es que *Costelleta* no debió pasar muchas horas detenido, ya que cuatro días después volvió a protagonizar una noticia en la cual se explicaba que había sido nuevamente sorprendido “jugando a la *carteta* con dos niños más, de muy corta edad.” Y que, “registrados estos, se les encontró diez o doce reales en cuartos, producto sin duda de algún robo, los cuales les fueron quitados por el inspector y entregados a algunos pobres” (*Las Provincias*, 18 de enero de 1871).

El de los niños delincuentes, debía de ser uno más de los muchos problemas con los que tenían que lidiar las autoridades de la época. Y no de los prioritarios, seguramente. Por eso, a raíz de estas dos noticias, un ciudadano llamado Baltasar Perales envió una carta al director del diario *Las Provincias* en la cual se mostraba “con el ánimo contristado”: “¿Cuáles han sido las condiciones de existencia en los primeros años del niño *Costelleta*?,” se preguntaba. Para, acto seguido, asegurar que debían de haberse desarrollado “sin apoyo de padres ni amigos” (Perales, 1871).

En una época marcada por el analfabetismo, Perales aseguraba que si infantes de tan corta edad delinquían era porque “ni asisten a escuela ni tienen otro guía que su instinto, ordinariamente no muy santo cuando la instrucción no dirige su conciencia”; ya que si los niños como *Costelleta* hubieran sido escolarizados “otra sería su conducta, otra la situación que les estaría reservada y otro el porvenir que la sociedad se prometería de ellos” (Perales, 1871). Aludía al poder transformador de la educación, sin duda. Que, por cierto, no siempre debe haber interesado fomentar a las personas que rigen el destino de pueblos y países.

10. Conclusiones

Como colofón a todo lo anteriormente relatado, podemos afirmar que el bandolerismo ochocentista valenciano estuvo conformado en gran parte por delincuentes furiosos y despiadados a los que, lejos de la imagen edulcorada que nos han transmitido el cine y la televisión (Campos, 2013), no importaba en absoluto ni la suerte ni la coyuntura de aquellos que escogían como víctimas.

De este modo, romanticismos y condenas al margen, la existencia de bandoleros como los dos Tramusserets, el Bessó, el Relleret, el Trentra-Quatre y otros, que durante años atemorizaron a los habitantes de la huerta de València —“que no se atrevían a salir a sus posesiones del campo”—, nos aporta nueva y valiosa información para entender como discurrió la vida durante la segunda mitad del Ochocientos; como de duro y truculento debió ser el día a día de una buena porción de la ciudadanía valenciana de hace ciento cincuenta años.

De este modo, podemos concluir que, aunque en la actualidad en este territorio continúan produciéndose escenas violentas y crímenes de toda índole, resulta evidente que, por suerte, ya no son tan habituales como los que se originaban en aquella a la vez cercana y lejana época —recordemos lo que escribió el Juez de Torrent: “no transcurren quince días sin que tengamos un homicidio.” Seguramente porque, en la era de Internet y la telefonía móvil, buena parte de las acciones delictivas se han especializado, y es así que muchas se cometen sin necesidad de verter ni una sola gota de sangre.

11. Apéndice

Torrente, 16 Octubre [de 1866]¹

Querido Rafael: En *El Valenciano* de hoy, nº 4.567, he visto un suelto relativo a una herida que hubo el viernes último en esta villa, en el cual se contienen tantos disparates como líneas, y con el objeto de que *Las Provincias*, que indudablemente lo copiaran, puedan rectificarlo te dirijo la presente. El hecho ocurrió del modo siguiente.

El viernes² a las doce se presentaron en una taberna y casa de comida de esta villa tres sujetos de Aldaya y encargaron les hicieran la comida. A la una volvieron, se pusieron a comer y sobre las cinco de la tarde pidieron la cuenta; y habiendo habido alguna cuestión sobre si era caro o barato, se promovió una reyerta de la que salió herida la dueña de la casa de una lesión contusa en la parte posterior de la cerviz.

¹ Carta conservada por los descendientes de Rafael Ferrer i Bigné.

² Se refiere al viernes 12 de octubre de 1866.

Habiéndome dado cuenta, a las seis me constituí inmediatamente en casa de la lesionada; y, formado el sumario, di orden a una pareja de la guardia civil que me auxiliaba para que procedieran a la captura de los tres sujetos en quienes recaían sospechas, de los cuales dos fueron apre[he]ndidos en la madrugada[da] del sábado en sus propias casas, encontrándole en la suya, al que resultó después como reo, un trabuco y una pistola de dos cañones, uno de ellos reventado.

De lo que dice el suelto del robo también debes [sic] rectificar, pues en la actualidad no ha cometido el procesado tal delito, sino que hará como año y medio fue procesado por atribuírsele un robo de alguna cantidad a una tía suya, en cuya causa fue absuelto pagando las costas.

El lunes a las ocho de la mañana, a consecuencia de dos partes que recibí del Alcalde de Alfajar participándome haber sido muerto en el corral de la casa del Sr. Conde de Ripalda el casero de éste, me constituí en dicho pueblo a formar las diligencias conducentes.

El hecho es de los más escandalosos que he tenido desde que estoy en este juzgado, donde no transcurren quince días sin que tengamos un homicidio.

Desde encima de una de las tapias del corral estaba acechando un criado que hacía quince días había sido despedido por el casero, a que este saliese a dar de comer a las caballerías; y cuando se retiraba de la cuadra, a unos catorce metros de distancia, le pegó un tiro triturándole completamente la pierna izquierda por la rejión poplítea, o sea, junto a la rodilla, dividiéndole la pierna cuasi por completo, lo cual produjo un horroroso derrame de sangre que, a pesar de los auxilios que se le prestaron inmediatamente al lesionado, no pudo impedir que falleciera a las doce de la noche. El hecho tuvo lugar entre siete y ocho de la noche del domingo 14 de los corrientes³.

El reo no ha podido ser apre[he]ndido, aunque se le persigue incessantemente por la guardia civil y fusileros de la provincia.

Yo regresé a esta villa a las doce de la noche, saliendo a las diez de la misma, de Alfajar.

Del exhorto no te digo hoy nada porque mis muchas ocupaciones en lo criminal me han impedido el verle de nuevo.

Veremos si mañana te puedo volver a escribir y te mandaré la nota como quedamos.

Aprovecho esta ocasión para repetirme tuyo afmo.

Marco⁴

³ Se refiere al domingo 14 de octubre de 1866.

⁴ Rubricado.

Obras citadas

- Andrés y Sinisterra, Domingo. *El derribo de las murallas de Valencia en los años 1865 y 1866*. València: Imprenta de El Valenciano, 1866.
- Campos, Agustí. “Bandolerisme vuitcentista valencià: una aproximació historiogràfica.” *Clapir. Joves Historiadors Valencians* (2013): 1-10.
- Escudero Gutiérrez, Antonio. “El bandolerismo valenciano (1814-1823).” *Qüestions Valencianes* 1 (1979): 211-236.
- Escartí, Vicent Josep. “La recerca en espais marginals.” *eHumanista/IVITRA* 19 (2021): 1-2.
- Llinares, Alejandro. “El final del bandoler: aproximació a la literatura de patíbul de la Corona d’Aragó.” *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna* 10 (2017): 108-125.
- Mandingorra Llavata, Maria Luz. “Episodis de violència masclista als sermons de sant Vicent Ferrer.” *eHumanista/IVITRA* 19 (2021): 39-53.
- Millàs, Jaime. *Memòria d’un poeta de la Renaixença. Rafael Ferrer i Bigné (1836-1892)*. València: Sargantana-Institució Alfons el Magnànim, 2019.
- Perales, Baltasar. “El niño Costelleta.” *Las Provincias* (22-01-1871).
- Roca, Rafael. “Violence against women in Pere Joan Porcar’s *Dietari* (16th-17th centuries).” En *Biografies invisibles. Marginats i marginals / Invisible Biographies. Marginates and marginals*, Vicent Josep Escartí (ed.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2021: 57-72.

PARTE ABIERTA

La Cançon de la Crosada (s. XIII) de Guillermo de Tudela. Traducción al inglés (LXVI-CXXXI) (II)

ANTONIO CORTIJO OCAÑA
UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SANTA BARBARA

Recibido: 14 de octubre de 2021

Aceptado: 21 de octubre de 2021

Abstract: The *Song of the Albigensian Crusade* by William of Tudela ca. 1213 narrates the events of the Albigensian Crusade from March 1208 to June 1219. The Crusade would represent a momentous event in French and European history for it signaled the defeat of the French south against the north and the end of Aragonese power in the Languedoc region. It also represented the beginning of a persecution mentality with the creation of the Inquisition. This article offers a translation into English of the text by William of Tudela.

Key Words: *Son of the Albigensian Crusade*, William of Tudela, Languedoc, Inquisition.

Resumen: La *Cançon de la Crosada* de Guillhem de Tudela de hacia 1213 narra los hechos de la cruzada albigense desde marzo de 1208 hasta junio de 1219. La cruzada representa un momento de especial significación en la historia francesa y europea, pues marca el momento en que la Francia del sur es derrotada por la del norte y el poder aragonés en el Languedoc se termina. También representa el comienzo de una mentalidad persecutoria con la creación de la Inquisición. Este artículo ofrece una traducción del texto al inglés.

Palabras clave: *Cançon de la Crosada*, Guillhem de Tudela, Languedoc, Inquisición.

I. Breves notas sobre la *Cançon de la Crosada* (LXVI-CXXXI)

La *Cançon de la Crosada* (*Canso de crozada*, *Chanson de la croisade albigeoise*)¹ es un poema de gesta escrito en occitano y compuesto por 9.582 versos alejandrinos. Se escribió entre 1212 y 1218. El poema relata los sucesos de la cruzada albigena entre marzo de 1208, momento en que Inocencio III declara la cruzada, y junio de 1219, cuando el futuro rey Luis de Francia se apresta a asediar Tolosa. Se compone de dos partes escritas por escritores diferentes. La primera, que se comenzó a escribir en 1210 nos ofrece el punto de vista de los cruzados y termina de manera brusca en julio de 1213: es obra de Guillermo de Tudela (Guilhèm de Tudela), clérigo y profesor de teología de Montalbán. Se componen de 2.772 versos divididos en 131 cantos (*laissez*). La segunda parte es anónima y tiene 6.810 versos divididos en 83 cantos. Se ha sugerido la autoría de Gui de Cavalhon o del trovador Peire Cardenal. Ofrece punto de vista opuesto a la primera parte, es decir, favorable a los occitanos y a su *paratge*. La obra se conserva en un solo manuscrito (fr. 25425 de la Bibliothèque Nationale) que fue escrito en Toulouse ca. 1275. El manuscrito pasó por diferentes manos (cardenal Mazzarino, Pierre Paul de Beaulieu, consejero de Luis XIV de Francia, duque de Valière) hasta llegar a la biblioteca real.

Desde el estudio pionero de Meyer de 1875, la *Cançon* ha interesado a la crítica por multitud de motivos. A mi entender,² representa el canto de cisne de una época medieval caracterizada por un *imperium* sobre el territorio francés dividido entre el norte y el sur, estando de por medio la corona aragonesa a quien los condes de Tolosa prestaban vasallaje. Tras la batalla de Muret y el Tratado de Meux-Paris (1213 y 1229 respectivamente), firmado entre Ramón VII y Luis IX, las cosas cambiarán de manera radical (Martines). El sur francés occitano como entidad política desaparece y la corona aragonesa concluye su influjo político-cultural en la región, salvo en los condados del Rosellón y Cerdeña.

En otro orden de cosas, la cruzada albigena que relata nuestra *Chanson* es de importancia trascendental para el devenir europeo y para el advenimiento de la modernidad. Los cátaros o albigenses defienden

¹ Para ediciones de la obra ver Gaugaud, Guibali, Guébin; para estudios, Sibly, Synclaire, D'Heur, Guida, Linden.

² Ver Kurpiewski y especialmente Cortijo, 2021 para un estudio concienzudo de la herejía cátara que pone en su contexto europeo y aragonés la *Cançon de la Crosada*. Para una versión catalana de la obra, ver Martines & Ensenyat. Existe una versión inglesa de Shirley.

una religión de tipo dualista, en último término emparentada con los bogomilos, que insiste en el acendramiento de la experiencia religiosa. Sus *perfecti*, en parte inspirados en los *barbas* valdenses, caminan por parejas y predicán desde el ejemplo de su humilde austeridad de vida. En primer término, su rápida extensión por el norte de Italia, sur de Francia y Aragón motiva la *predicación* de los dominicos y hasta la *humildad* de san Francisco, que, desde la ortodoxia, quieren enfrentarse a la difusión del movimiento albigense. En segundo término, y algo quizá más improtante si cabe, darán motivo a la creación de la Inquisición, lo que supone la erección del heterodoxo como *hereje* punible. Ello no es sino un adaptar a la esfera religiosa lo que en la política había representado la opción del centralismo unificador francés que elimina al otro provenzal en la constitución de un ideario nacional que encontrará fructificación plena con devenir de las décadas. A partir de ahora, oponerse a la ortodoxia merece una persecución incansable por parte de la ortodoxia centralizadora, algo que en último término explica la expulsión de los judíos de numerosos países, la de los moriscos en España, o hasta la intransigencia de las guerras de religión de los siglos XVI y XVII que culmina con la Guerra de los Treinta Años.

El relato de Guillermo de Tudela, que toma partido contra los albigenses en la primera parte de la *Cançon de la Crosada* entre las tiradas II y LXVV, da paso a un relato más favorable a la causa de los *herejes* y que ve en la batalla de Muret, el concillio laterano de 1212, el asedio de Belcaire, la revuelta de Tolosa y la batalla de Basieja ejemplos de la demasía francesa. En liza está la batalla entre la tolerancia y el fanatismo, como algunos han querido verlo, o quizá simplemente entre modelos políticos que ven en el centralismo uniforme y la diversidad dos modelos de estado igualmente válidos. Recordemos que el corolario de la revolución francesa, a pesar de lo predicado por los girondinos, será la constitución de una identidad nacional francesa fuerte a expensas de la diferencia, que queda condenada desde Napoléon. Recordemos asimismo que los Estados Unidos, otra *nación* cuya identidad se muestra como sólida, hace del nacionalismo y la ortodoxia (llamada allí *melting pot*) una bandera que pasa por el absoluto imperio de la bandera y el himno, ante los que no caben fisuras de ningún tipo. Por último, recordemos que la España de los Reyes Católicos también tendrá que decantarse, a partir de 1492, por dos modelos de integración de la minoría, que tradicionalmente han sido representados por Cisneros y Talavera (Cortijo 2021), haciendo que unificación política y religiosa

se dieran la mano de manera excluyente. El texto que aquí traducimos es crucial porque refleja un momento (siglos XII y XIII) y una ocasión (la *herejía* albigense y la lucha contra ella en cruzada) de transición en que vislumbramos una modernidad temprana en ciernes, donde precisamente el problema de la *diferencia*, la *otredad*, la *heterodoxia* y la nación serán cruciales en una andadura que todavía, como la modernidad misma, no ha concluido.

Bibliografia

- Cortijo Ocaña, Antonio. *Conquistar o convencer. De Llull a Cisneros en la conversión del otro*. Zaragoza: Pórtico, 2021.
- . “La *Cançon de la Crosada* (s. XIII) de Guillermo de Tudela. Traducción al inglés (II-LXV).” *Mirabilia*. En prensa.
- De Tudèle, Guillaume. Paul Meyer ed. *La chanson de la croisade contre les Albigeois*. Paris: Renouard, 1875.
 <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103147b.texteImage>>.
 <<https://archive.org/details/lachansondelacro02guiluoft>>.
- D’Heur, Jean-Marie. “Notes sur l’histoire du manuscrit de la *Chanson de la Croisade albigeoise* et sur quelques copies modernes.” *Annales de Midi* 84.114 (1973): 443-450.
- Duvernoy, Jean, ed. *Guillaume de Puylaurens, Chronique 1145-1275: Chronica magistri Guillelmi de Podio Laurentii*. Paris: CNRS, 1976.
- Guébin, Pascal, & Ernest LYON. *Petri Vallium Sarnaii monachi Hystoria albigensis*. Paris: Champion, 1926-1939.
- Guébin, Pascal, & Henri Maisonneuve. *Histoire albigeoise*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1951. 3 vols.
- Gougaud, Henri, tr. *Chanson de la croisade albigeoise*. Paris: Livre de Poche, 1992.
- . *La Chanson de la Croisade albigeoise*, traduction et adaptation de H. Gougaud, préface de G. Duby, introduction de M. Zink. Paris: Librairie générale française, 1989.
- Guibali, G. *Le poème de la Croisade contre les albigeois ou l’épopée nationale de la France du sud au XIIIème siècle*. Toulouse: Imp. de A. Chauvain, 1863.
- Guida, Saverio “L’autore della seconda parte della *Canso de la crotzada*.” *Cultura Neolatina* 63 (2003): 255–282.
- Kurpiewski, C.M. “Writing beneath the shadow of heresy: the *Historia Albigensis* of Brother Pierre des Vaux-de-Cernay.” *Journal of Medieval History* 31.1 (2005): 1-27.
- Linden, Paul. “Alain de Roucy et la voix anonyme de la *Chanson de la croisade albigeoise*.” *French Forum* 32.1-2 (2007-2008): 1-18.
- Martin-Chabot, Eugène, ed. and tr. *La chanson de la croisade albigeoise*. Paris: Les Belles Lettres, 1931-1961.
- Martines, Vicent. “The Treaty of Meaux-Paris (1228): A Forerunner of the Nueva Planta Decrees – Consequences of the Right of Conquest for the Crown of Aragon.” In A. Cortijo Ocaña & V. Martines eds.

- History of Catalonia and Its Implications for Contemporary Nationalism and Cultural Conflict*. Pennsylvania: IGI, 2021. 1-29.
- Martines, V., & G. Ensenyat, trans. *Cançó de la crosada contra els Albigesos*. Barcelona: Proa, 2003.
- Meyer, Paul. *La Chanson de la Croisade contre les Albigeois*. Paris: Renouard, 1875.
- Shirley, Janet, tr. *The Song of the Cathar Wars: A History of the Albigensian Crusade*. London: Ashgate Publishing, 1996.
- Sibly, W.A., & M. D. Sibly. *History of the Albigensian Crusade: Peter of les Vaux-de-Cernay's 'Historia Albigensis'*. London: Boydell Press, 1998.
- Sinclair, Finn E. "La Chanson de la croisade albigeoise comme forge d'une histoire mythique." *Revue des Langues Romanes* 121.1 (2017): 159-178.

The Song of the Albigensian Crusade by William of Tudela

Laisse LXVI

Sir Bouchard showed great happiness all that night until dawn. And as soon as light appeared the next morning, the strongest part of the army entered Cabaret. There the terms of the agreement were announced and discussed. Bouchard spoke first in front of all of them and everyone around agreed. Count Simon's banner was raised on top of the tower.

Our crusaders occupied the castle, that's how Cabaret was then taken. Now let us see what a miracle it was, for if everybody ever born in the world surrounded and sieged that fortress, the defenders would think of them less than a peeled apple. But against the host of Christ, there is no castle or village that can stand, however strong its fortifications. Whoever opposes the crusaders is a real fool, who may rejoice at first but in the end is defeated.

Laisse LXVII

As soon as the castle of Cabaret had surrendered, the count of Monfort and the crusaders moved on towards Lavaur down in the Toulousain. They laid siege to it for a month and five weeks; they attacked it eagerly with siege engines and catapults. The village was very strong. If they had defended themselves appropriately, or if they had been aided quickly by Count Raymond, they would not have taken it as soon as they did, God be my witness! For provisioning was expensive, its purchase and transport, and the people of Toulouse, who were angered by this siege, prevented supplies from reaching them and did not allow arms nor lances nor shields to go through. But as the proverb says, they did not notice it until too late, for they closed the stable door after they had lost the horse. The crusaders fought with strength and courage against the besieged.

Laisse LXVIII

Lavaur was a village so strong that no one in any kingdom had ever seen a stronger in a flat country or one with better ramparts or deeper ditches. There were many knights inside, all well armed. Sir Aimery, brother of Lady Girauda (lady of Lavaur) was there; he had come inside after departing (without saying farewell) from the presence of the count of Montfort. The crusaders had taken from him Montréal

and Laurac and all his other lands, and he was angry: they had reduced his fief by two hundred knights. There was not a richer knight in all the Toulousain nor the rest of the county, nor a larger spender or of higher noble rank. In an evil hour he met the heretics and clog-wearers! I think such a great lord had never before been hanged in all Christendom (and with so many knights also hanged at his side). For only counting noblemen, one could count more than eighty (so a clerk told me). As for the townsfolk, as many as four hundred were gathered in a meadow and were burned in a pyre. In addition, they threw Lady Girauda into a well and covered her with stones, which was a sorrowful crime, for (truth be told) no one in this world would ever leave her presence without having been fed. This took place on Holy Cross day in May, in summertime, when Lavour was destroyed as I have told you.

The crusaders brought the cat close to the ditch and used their gear to dig so deeply that the garrison inside surrendered, and were forced and taken. Then there was so great a killing that I think it will be talked about until the end of the world. My lords, that should have been enough to convince the heretics, for (as I saw and heard) they suffered much for refusing to do what the clerks and crusaders commanded them to do. Yet in the end they will have to do so when they are plundered, just as these inhabitants of Lavour did, and they will find no grace with God or in this world.

Laisse LXIX

At the time when Lavour was conquered, the count of Foix took the field with his companions, and rode with him a number of Count Raymond's men who were helped (you must know this) by squires and boys. ...The Germans came spurring spurring hard, five thousand of them at least, as the song says. When they arrived at Montgey, the barons put on their armour and marched in ranks as if in a religious procession. But the lion-hearted Count of Foix and those who accompanied him did not talk with them but attacked them from everywhere. The Germans and Frisians fought well and long by a wood but in the end (you must know, I do not lie) they let themselves be defeated in a miserable way. Most of them died there without confession. The villeins and poor wretches killed them with stones, sticks and clubs. That is why Montgey was destroyed. The Lord of Glory may forgive my sins, but if they had hanged as thieves those villeins who killed and robbed the crusaders, I would have been delighted.

Laisse LXX

As I have already told you, when the villeins of the fief saw the Count of Foix, they all run to help him, and all of them reaped a good profit. But they paid dearly before the army left: a young nobleman escaped from there and went to the crusaders to tell them. When the French heard it, they thought they would go crazy. More than fourteen thousand of them ran to horse and as long as daylight lasted they rode without pausing. But the brave Count of Foix did not want to loiter; everyone thinks as best they can to take advantage of the situation. That night they slept at Montgiscard. With the plunder they have taken, they could live comfortably three months and fifteen days and even a whole year. The army knights, not being able to find them, returned sorrowful and irate and arrived at Lanta at the time for sleeping. When the other knights heard the news, they were greatly dismayed.

Laisse LXXI

When count Peter of Auxerre and the counts of Courtenay and Montfort could not do anything else and saw that the count of Foix got away in his escape, they returned to Lavour where the army was staying. This village had been taken, as the book says. Four hundred heretics of evil nature were burned there at the stake in a big pyre. Sir Aimery was hanged with many other knights: eighty hanged there like thieves on the gibbets, some here, some there. In the midst of shouting, crying, and screaming Lady Girauda was taken and thrown in the well (as I know well). They buried her under stones, to the great dismay of those present. The other noble women were all set free by a courteous and kind Frenchman, a praiseworthy and loyal man. They took at the village many bay and sorrel warhorse, many rich iron armours that went to the crusaders, ample supplies of wheat and wine, clothes and rich garments, which pleased them very much.

Laisse LXXII

The count of Montfort owed this enormous and large booty to Raymond of Salvanhac, a wealthy merchant native of Cahors, a rich and opulent bourgeois, for it was he who financed the crusade lending money to the count. Then in payment he received cloth, wine, and wheat. The entire booty from Lavour was given to him. Once they had taken this town, within a year the crusaders conquered the surrounding country as far as Montferrand.

Count Baldwin (who was brave and valiant) was inside. His courage equals that of Roland or Oliver. And if he had enough land, as many other princes do, he would conquer even more before his days are over. Count Raimond, his brother, had stationed him there to defend it. If the fortress had been as strong as its imposing-sounding name, the French or the Germans would never have taken it in all their days. Fourteen knights and countless others (I do not know how many) are with Count Baldwin, who is awaiting the siege of the proud French.

Laisse LXXIII

Count Baldwin is shut inside the castle. With him are a very valiant knight, called Peter, the viscount of Montclar, Pons of Toulouse, the red-haired; the fourth is Sir Hugh of Le Breil, who is very brave; the fifth, Sancho Espada, a very good knight; and Raymond of Périgord, who is very afraid, for he is one of the mercenaries and expects to die shortly. Outside, among the besiegers, is the count of Alos. If Jesus Christ, who is all powerful, does not intervene, they will be all dead or imprisoned before sunset, for the castle is weak, without arms and devoid of defense.

Laisse LXXIV

The knights of the army call out a gathering: that all together they must go to the war machines. When they did it, you would have seen not one hundred but more than then thousand, all together. They set up the catapults out there in the ravine, and the knights and squires began their attack. But Count Baldwin, who is brave and valiant, put up his best fight together with his knights. The crusaders burned the equipment of the besieged in a blazing fire, but the latter threw in more immediately. Almighty Jesus did a great miracle for them for they were not all taken in this first attack. The count of Montfort and many others were well disposed towards Count Baldwin. They were sorry for him on account of the good reports they heard of him, but they did not care a fig³ about the rest. The count of Chalon behaved with great courtesy by sending out a crusader who shouted out loud: "My lord Count Baldwin, come out in safety, for my lord the count is waiting outside for you. All the barons want an agreement with you."

I do not know how it could benefit me to make this story long. When he heard these words, the count came out, for he knows quite

³ The original says "a walnut."

well that there is no other defense left. He surrendered the castle to them when an agreement was settled, with all the victuals it contained, bread, wine, and grain. All the besieged came out with their arms and swore on the Holy Gospels that they would never in all their lives make war on crusaders or support the wicked misbelievers. Thereupon, the crusaders left the castle and returned to where they came from.

Laisse LXXV

The army moved back to where they came from and took Rabastens, Gaillac and Montégut as well as La Garda and Pyucelci, which all surrendered out of fear. Then came the men of St Antonin, without arms or shields, and made their arrangement with the crusaders in a sensible fashion. Laguépie and St Marcel submitted. The crusaders have thoroughly subdued the whole of the Albigeois and the bishop (who is a worthy and good man, so help me God) has reached a complete agreement with them.

But Count Baldwin, whom I mentioned to you, protected Bruniquel and forbade its inhabitants to set fire to it, as they wanted to do for fear of the crusaders, who were coming in full rage towards them, and as count Raymond of Toulouse would have been glad to do if the townspeople (sad and miserable as they were) had listened to him.

Laisse LXXVI

Valiant Count Raymond of Toulouse was in Bruniquel. Everyone wanted to escape from the castle but Count Baldwin told them in private to hand it over to him, that he would protect them, but he did not want to be subjected to his brother. At this the knights and squires exclaimed: "My lord, do you want Baldwin to be our protector?" "I shall do", responded he, "what you wish." Being all present, he released them there from their oaths, and they made their agreement with Count Baldwin, and rich and poor swore allegiance to him for the castle. Then the count went to the crusaders, who are well disposed towards him, and asked them to give him their assurances. They said they would do so, but with the condition that he should fight by them, and anything he would conquer with them would be his without any doubt. They all granted him everything, provided he would commit himself to helping them.

Laisse LXXVII

Good Count Baldwin took the road back once he had settled matters with the Count of Montfort, and went to Toulouse to talk to his brother. Raymond had never liked him very much nor had been willing to give what is due to a brother or honour him in his court. Baldwin asked him two or three times to promise on holy relics that he would fight with the crusaders, and that's all he could do. He took leave of Raymond, for he did not wish to stay there any longer and returned to the crusading army to keep the oath he had sworn. Despite everything, Baldwin would never have wanted to wage a hard war on Raymond if the latter had not ordered his castle of Bruniquel sacked in such wrongful manner.

At this time arrived the count of Bar and the count of Montfort went to meet him. They stopped at Montguiscard, where the count of Bar was, and returned to the army and sat down to dinner. Both wanted to ride to Toulouse the Great, for the Count of Bar wanted to besiege it. On a Thursday morning they broke camp and those who knew the way served as guides. They began to cross the ford across the river Hers. A messenger went to Toulouse to tell the news and Count Raymond and his men hurried to arms, as did the count of Comminges who had come to help them, and the count of Foix and the mercenaries from Navarre. There were five hundred knights, all of whom were armed; as for foot soldiers, those were countless. If you had been in the town and seen them all putting on their quilted jackets and lacing their helmets, throwing iron-armoured and emblazoned covers and on their horses, you would have said that they were getting ready to decimate four armies together. In fact, if they had had any courage or God had wished to help them, I do not believe the crusaders could have resisted or held out against them for a long time.

Laisse LXXVIII

At the bridge of Montaudran (after the crusaders crossed the river ford and on their way to the village) there happened an unusual encounter that was worth a battle (I give you my word), for I believe you could have seen on both sides more than a hundred and eighty dead, no less for sure. In the gardens outside Toulouse there was neither count nor king who did not ride with energy and they did such carnage that if I wanted to tell you the truth about it you would think I am exaggerating. Thirty-three villeins of the region died at the edge of a meadow by the barbican. Bertrand, Count Raymond's son, was taken there, I believe:

he paid them a thousand pounds and his whole armour, they got his horse, his arms and equipment, and everythign else he had.

Laisse LXXIX

My lords, fierce and astounding was the crusading army, terrible and proud. They crossed the river in force and headed for Toulouse. Neither fear nor anything else could prevent them from laying siege to the city on its most fortified side. There are more people inside than [the number of crusaders]. If only they were as strong! It is the flower and rose of all cities, but its inhabitants are not as brave and undaunted as the crusaders, as the story tells us and they prove it themselves.

Laisse LXXX

When the brave count of Bar opened the attack, together with the count of Chalon and all the other barons, they first brought with great effort the large boiled-leather shelters up to the ditch so that they could protect them from the arrows; then they brought brushwood and threw it into the water of the ditch. When those inside saw this, they became very concerned. They hurried to meet them and hit them so hardly that on both sides more than one hundred died and at least five hundred wounded all full of blood. The count of Comminges, to my knowledge, lost there a brave knight, Raymond At of Castillon, who was mourned by many: with such fierceness they fought on both sides!

While the crusader's army drew off without taking anything with them, as a matter of fact the good subjects of count Raymond,⁴ I am not going to lie to you, captured three of the big leather shelters. Knights and squires returned to their quarters, as also did those of Toulouse. The crusaders kept watch all night until dawn. They cut down all the wine vines and wheat, the trees and everything else that grows in the earth and piled it into a heap next to a trench. No doubt their intention was to fill up the ditches with it.

Laisse LXXXI

The crusading army lords, who are honorable and sage, were afraid that those inside Toulouse would inflict damage to them, and all day long the nobles are fully armed. Each one protects his quarters as best

⁴ Raimond Alphonse (*Anfons* in Provençal), count of Toulouse, therefore *Anfonsencs* his followeres ("Alphonsans"). We have translated *Alfonsenc* as "subjects of Count Raymond."

he can, for such is their habitual custom. Sir Hugh of Alfaro is inside (seneschal of the Agenais, a man of great courage and a very valiant knight), his brother Sir Peter Arcés (the best of his family lineage), and many good knights, fierce and harsh: each one arms himself privately in his own quarters. But the count of Toulouse almost went out of his mind with rage because they wanted to make a sortie and cause him harm, and he thought they wanted to to make him lose his inheritance and forbade them to go out.

Laisse LXXXII

On a Wednesday morning, I was told, the men of Toulouse would not endure this [any longer] and despite the count they opened the doors and attacked the crusaders on two fronts; they wanted to make a sortie just before terce. The crusaders had finished their dinner when they were attacked; but the count of Montfort had kept his armour and most of the crusaders had not taken off his hauberks, and at once ran to horse. There you would have seen so many blows struck on both sides, spears hitting helmets and making them ring, so many shields broken in pieces, cracked and shattered, that you would have thought it was the end of the world. The Toulousains killed Sir Eustace of Cayeaux (something regretted by many to tell the truth) when he (who had ridden far ahead) decided to turn and get back to his men.

Laisse LXXXIII

Very harsh was this combat (Christ, protect me!) when the Toulousains and Navarans charged into the crusading army. You would have seen the Germans shouting loudly; most of them yelled⁵ “Bar, Bar.” When crossing a small bridge, Sir Eustace of Cayeux was hit by an ash lance with a vair gonfanon with such blow that he could not get up; the priest could not arrive in time to give him the last rites and the absolution nor to confess him, although because he had been absolved only two days before, I believe that Jesus Christ will be willing to forgive him. When the French saw him, they all rushed to his help, but the wretched mercenaries began to retreat when they saw the crusaders coming towards them and pressing them. Well did they know in their hearts that they could not stand against them. What they have conquered, they can take easily with them. All they had done was kill

⁵ The original uses the vern “to yell” twice. We have preferred to use “to shout” and “to yell.”

a great lord, who made many cry for him because he was a rich lord of high nobility. His vassals had his body taken to his land where they would want to give him an honorable burial.

In the early morning, at daybreak, when the light begins to show, after they had spent fifteen days cutting down the vines, the crusaders began to take their pavilions and tents apart, for, in my opinion, they had decided to move. Food was very expensive and they could not procure it: one loaf of bread, for a simple meal, cost at least two coins. Other than beans and the fruit from the trees whenever they could find them, they would have nothing to eat. They began to march against the count of Foix and all went up to Auterive to cross the bridge. The wanted to spend the whole summer waging war on him, that's what they had at heart.

Laisse LXXXIV

When light showed up at dawn, the count of Montfort and most of the crusaders marched against the count of Foix. The count of Alos withdrew after having remained in the army for a long time. He wanted very much an agreement with Toulouse, but was prevented by the French (higher and lesser nobles), the bishops, the clergy and the preachers, who spoke about the heretics and their insane mistake. At Cassés they had found, hidden in a tower, at least ninety-four of these foul traitors, hidden away by those of Roqueville, who loved them dearly, despite their lord. I was told this by my lord Isarn, who was then prior of Vielmorès and of the entire fief.

After a long stay in the county of Foix where it did all the damage it could, devastating foodstuffs, wheat, and crops, the crusading army left when the hot weather began to subside, and the count of Montfort went to Rocamadour.

The abbot of Cîteaux was staying in the cloister at Cahors and did not leave it for fear. I doubt if he would have come out before Easter if the count had not fetched him.

Laisse LXXXV

The crusaders left, as I told you before, and the count of Montfort went on his way, going to Rocamadour as he had promised. The abbot of Cîteaux stayed inside Cahors, I was told, with noblemen of the region, and he begged and beseeched them to pledge their faith to the count of Montfort so that he should hold the region. And he had letters

dictated and written on parchment and sent them to all his friends in Provence. When the count moved on, the abbot left with him, accompanied also by valiant Count Baldwin. They slept at St Antonin (which they later devastated) and then went on to Gaillac.

Laisse LXXVI

The count of Montfort returned and slept at St Antonin; thence by way of Gaillac he went to Lavaur, then to Carcassonne, beyond Laurac. The abbot of Cîteaux went to Albi and then up to Saissac. They are very concerned about the count of Toulouse because he is summoning his army from Toulouse, Agen, and Moissac, from his whole fief (as far away as he owns land). He also sends one hundred thousand crowns as payment to Sir Savari, for he must join him with all his cavalry all the way from Bergerac, where he is stationed.

Laisse LXXXVII

When the count of Toulouse heard the news, that the count of Montfort had dismissed his army, he summoned his forces from all over his land and ordered his friends and peers to prepare at once. The count of Comminges, lord of St Gaudens, and the count of Foix, with all his barons, and many other lords assembled there on a certain day. The seneschal of Agen, who is in charge of Penne, and all the mercenaries set off, as did those of Montauban (whom I do not dare forget) and those of Castelsarrasin (may God bless me).

On a Sunday morning, at the first light of dawn, they heard the news that Sir Savari was coming, which gave them great happiness and delight, although little did they know what the outcome would be!

Ah glorious God the Father and Mary, blessed Lady! Did anyone ever see before them such strong army, so well equipped, as that of Toulouse, nor such cavalry? When they were all formed out on the plain, you would have said that it was the entire army of Milan, Rome and Lombardy, and that of Pavia too.

Laisse LXXXVIII

My lords, the army of the count of Toulouse and of the city was very marvellous and great. Toulouse was part of it, and Moissac and Montauban, and Castelsarrasin and Isla Jordan and the whole Agenais, no one stayed behind; all the men of Comminges and the men of Foix are there, as do Savari and Mauléon (about which everyone rejoices),

as well as Gascons from Gascony and from Puigcerda. They are two hundred thousand when they stand arrayed in the field. Carts carrying wine and bread, as well as other supplies, are pulled hardly by the villeins. The buffaloes and oxen haul the catapults. They threaten the count and those who are with him; most of them call him "Traitor, son of a bitch." There inside Carcassonne they will besiege him by force and will skin him alive if they can catch him. They claim that they will take Montréal and Fanjeaux, and will ride at full speed into Montpellier, and on their way back they will conquer Lavaur and the whole Albigeois.

Laisse LXXXIX

Great was the Toulousan army, God and my faith may help me, when the French knights left Carcassès. In it were mercenaries from Navarre and from the Aspe valley, more than one thousand mounted knights and fifty-three; Gascons, Quercinois and men from Agen. With raised banners they ride towards Lauragais, not expecting to find anyone alive all the way to Biterrois.

The count of Montfort quickly summoned all the French barons that he could reach. He sent for the viscount of Donges and my lord Bouchard, who was in Lavaur, and for all the other, near and far; for Martin Algai too, and in Narbonne for Sir Aimery, ordering both to come. And come they all did; no one dared delay any longer the order given them.

Laisse XC

The count of Montfort summoned his barons. On a given day he was at Carcassonne, as the song says, and with him were at least three hundred of his companions who were good with arms and brave as lions. "My lords," he said to them, "hear my words. The count of Toulouse has summoned his vassals from all his lands and those of his friends. They number more than two hundred thousand, as I was told by a young nobleman who was sent to me by the warden of Limoux. They gather at Montferrand and near Avignonet and they intend to besiege me (so daring they are) wherever they can find me, downstream or upstream or anywhere. I want your counsel: what can you tell me, what do you advise me to do?"

Laisse XCI

When the count of Montfort had spoken, Sir Hugh of Lacy stood up. "My lord," he said, "since you ask for advice, let all who wish speak freely. If you trust me, there is nothing else to do. If you lock yourself up in Carcassonne and if the Toulousans follow you there, you will be besieged; if you go to Fanjeaux, also there you will find them. Thanks to their spies, they will track you down everywhere and you will be dishonored till the end of the world. If you want to believe me, in the weakest castle in all your lands, there you will wait for them; and if you receive any reinforcements, then attack them, for my heart tells me with certainty that you will defeat them."

"By my faith," said the count, "you give me good advice. Whatever happens, you will not lose, for I can see that you have advised me well." None of those present disagreed, on the contrary there all said unanimously out loud: "My lord, he gives good counsel, we beseech you to accept it." At this point they separated and each one went to their houses and inns and rested in bed till morning.

Laisse XCII

Next morning at daybreak, the count of Montfort woke up as well as all his troops. They leave for Castelnaudary, lances raised, where they will wait until the army of the count of Toulouse is cantoned.

On a Tuesday morning, after people had had dinner, the army arrived at Castelnaudary and encamped near there in a meadow, in a field half a league away. If you had seen the spectacle of such large gathering of foreigners, all shouting, you would have said that heaven and earth had met there. Oh God! How many tents were pitched there that day, with their golden ball and their eagle cast in metal!⁶ They set the trebuchet up on a roadway but could not find stones on any road or path that would not noisily shatter upon being fired. They brought three from a league away and with one they knocked down a tower; with another, they smashed the wall of a room; the third time the stone shattered, otherwise those inside would have paid dearly.

Laisse XCIII

The count of Montfort, as I told you, had settled in Castelnaudary, as everybody witnessed. Sir Bouchard and I do not know how many others were at Lavaur, as well as the son of its castellan, who was a

⁶ Each crowned by the ball and eagle, as the Roman legions.

good and valiant man. In total there were at least one hundred knights, brave good fighters. Martin Algai was there with only twenty men; they went stright to the count of Montfort at Castelnaudary. The bishop of Cahors was also there. They left Castres all together and went to Carcassonne, wherefrom came a large convoy of wine and grain, of baked bread and oats for those who were inside.

But the count of Foix left the Toulousain camp with all his men along a sunken path, and all the mercenaries were also there (not even one remained in camp, rather all of them accompanied him with great determination). As far as I know, there was no knight nor good valiant squire in the whole army who remained there, except Savari and his Norman barons who stayed with the count having a good time.

Bouchard arrived in good array in plain view of all and they arranged themselves as they saw that the count was. The count of Foix arrayed his army, which numbered four hundred at least, and even more they say, if the record does not lie. Bourchard's men, as far as I know, were fewer (dressed with their hauberks and helms), while the others numbered a good two thousand and had fast horses, hauberks or quilted jackets, or good shining helmets or good iron headgear, sharp lances, or good ashen spears or squashing maces.

Now hear how both engaged in battle with such ferocity as it was never heard of since Roland's time or since Charlemagne defeated Agolant and took Galiana, the daughter of King Braimant, in spite of Galafre, the courteous emir of the land of Spain.

Laisse XCIV

Across the plain, Frenchmen from Paris and those from Champagne rode in formation to Castelnaudary. But the count of Foix with all his men and the Spanish mercenaries blocked their way. They do not deem them worth a chesnut and tell each other: "Barons, nobody rest until all these foreigners are killed, then they will be in great fear in France and In Germany, in Poitou and Anjou and throughout Bretagne, and down in provence all the way to the Spanish mountain passes, and they will all learn their lesson."

Laisse XCV

When my lord Bouchard and his companions were on their way to Castelnaudary, a white falcon, moving from left to right took off and flew over them. Then Martin Algai said: "My lord, by St John, however

this turns out, in the end we shall win; you will hold the battlefield, as will also do those who are with you, but not before having great loses and receiving great harm.” “What a good omen,” said he, “that is not worth a glove to me. As long as we keep the field, we and those who will die shall be honored (provided there are dead people), and those who die like this will be saved. If we lose many men in battle, they will also lose there the best of their men.”

Laisse XCVI

The count of Foix rides with his companions towards St Martin de Lasbordes, that was the name of the place. The lances are upright on the saddletrees and as they ride across the beautiful and long plain they shout “Toulouse!” The crossbowmen throw arrows and bolts and the noise they raised was such that you would have said that the sky and firmament were falling. When they lowered their lances the encounter was great. The Toulousains cried “Toulouse!” and the Gascons “Comminges!”; others cry “Foix!” and “Montfort!” and “Soissons!” A knight from the region, Gerald of Pépieux, who was with the count of Foix (one of the best of his men), was spurring his charger with his sharp spurs when he encountered in his way, by a forest, one of Bouchard’s companions, a Breton; he struck him in the shield and pierced his the arm-guard, the quilted doublet and the hauberk, and drove his lance-point into the rear saddletree, and his pennon was red with blood. He fell dead without receiving confession. When the French saw this, they became very irate: like good vassals they raced to the rescue, angry as lions.

Laisse XCVII

Like true knights, the French spurred as hard as they could on the slope of a valley. My lord Bouchard held a silk pennon with a painted lion and rode a horse that, to tell you the truth, was worth more than a hundred pounds. There on the road to Montréal, as a solid group they attacked the mercenaries with their sharp swords and inflicted great harm on them, leaving dead one hundred men there who won’t see another Christmas and won’t be bothered by another Lent or carnival season. There, the son of the castellan who was in charge of Lavour was mortally wounded by an arrow that went through the nasal and the eyehole of his helmet. He fell dead in front of the seneschal during this attack.

Laisse XCVIII

My lord Bouchard, as I have told you, rode full bridle on the road, and with him went the French and engaged the oncoming army through its thickest part. Each of his men cried "Monfort!" and he cried above the rest "Holy Mary, blessed lady!" On the other side was the count of Foix with all his knights. You could have seen there so many broken shields and shattered lances strewn on the meadow, the field full with them, getting caught in the feet. How many fine horses run free with no one holding them. Martin Algai and his men, whatever anyone tells you, fled this charge until the fight was won; then he said he was returning after pursuing the mercenaries. Thus each covered up their own wrongdoing and villainous behaviour. The bishop of Cahors and the civil population fled to Fanjeaux, a full league from there. It is no surprise to me that his companions behaved this way.

All the goods are taken by these mercenaries, God curse them, but doing this they just acted with great folly towards themselves, for they were pillaging just until the end of the battlefield and everyone fled with what they looted as soon as they could. The good ridign mule that belonged to Sir Nicholas, the mercenaries took that day together with his servant. But he escaped with the other clergy. I am very happy for him, may God bless me, for Master Nicholas is a great friend and comrade of mine.

Laisse XCIX

The French spur on softly at the walk, the helmets all facing the ground. Do not believe that they will flee or go back; they will not lack well-struck blows. The place is fair and broad, the field is level. On both sides they die, thin men and fat, as Master Nicholas told me. In great terror the Toulousain army see them fall, for they were beaten.

Laisse C

The count of Montfort, who was in Castelnaudary while the others fought with strength and courage, ordered those of his men who had come with him to hurry to arms, telling them that their comrades who had gone out and my lord Bouchard had lost the convoy. He is well aware that if they are defeated he would lose all his land and castle and would be held there as a prisoner and sieged, and would never leave except in defeat. As soon as he could he went out, fully armed, with

lance and shield. The foot soldiers inside would defend the castle until the count and his men returned.

Laisse CI

The count of Montfort and those in the castle with him rode to battle with banners flying. The men who remained inside shut the doors; if need be, they would defend themselves well. When the men of the Toulousain army saw them, they were dismayed. They well knew that for the most part, they will be defeated: that's what the mercenaries achieved by looting the battlefield. Our French lords cried altogether "Montfort!" and "Holy Mary, help us!"

Laisse CII

The count of Montfort hastened to strike hard and spurred ahead, his drawn sword in his hand, and rode into battle along the trodden way followed by his men, who came quickly right after him. All he could reach, he killed, he took, he slew. The miserable mercenaries and the misbelievers were so terrified when they saw them coming that they knew not how to defend themselves. Except the count of Foix, whose shield was split, who struck so many blows that his sword was notched. Roger Bernard, his son, broke through the melee and so did the knight Sir Porada, who was carrying a heavy mace, and Sir Isarn of Puylaurens, who was full of strength. They and the other banished knights, who are there plucking the crane, have struck so many blows that many men have fallen. If the others had done as much, the battle would not have been lost so quickly nor the people defeated as they were, in my opinion.

Laisse CIII

My lords, the battle and the combat have lasted long enough. On both sides, I tell you the truth, there are many dead, be it friends or enemies. The castellan of Lavaur lost there his three sons, better than any a king or count had, in my opinion. The Toulousain army, which was in a meadow below Castelnaudary, wished to retreat, such was their anxiety. Savari shouted aloud: "My lords, stay calm, nobody move or fold his tent, otherwise you will be dead or defeated immediately." "Ah, Lord God of glory, by your most holy law, keep us from shame" (every man says to himself), "let us not be dishonored."

Laisse CIV

When the count of Toulouse heard the news, that the count of Foix and his men were defeated, then they all thought that they had been betrayed. They wrung their hands and said to each other: "Blessed Lady Mary, who ever heard of such incredible thing? I assure you that we outnumbered them ten to one." Raymond of Ricaud was so terrified that he fled to Montferrand in the sight of all. Then, after a while, when he knew that the count of Montfort had not attacked his men, he came back again; but he never disarmed nor undressed or went to bed that night, or closed his eyes, to tell you the truth, or slept that day or the next.

Laisse CV

My lords, now listen (and may God bless you!) what the count of Montfort did after this combat. When that was over and the battle won, both he and Sir Bouchard cried out loud: "My barons, push forward, for their army has been defeated." Then all together they launched a strong attack; they assaulted the Toulousain army that was in their tents and pavillions. If it had not been for the palisades and ditches they made, all the gold of Pavia would been of no avail. When the French knight could not get through, they were puzzled and thought they were as good as dead and betrayed. They told each other that it would be a folly not to go back for they had done enough that day. Before disarming, our French troops returned to pillage the field by moonlight. No one could describe the enormous wealth they took there which will make them rich for the rest of their lives.

Laisse CVI

The count of Montfort went back into Castelnaudary, rejoicing and happy about the result of the battle. In the morning, at dawn, after the French had entered, the Toulousain ordered their men to arm and quietly folded their tents and clothing and loaded everything onto the carts. They left the trebuchet exposed to the rain and wind. I do not think they would have taken it with them for one hundred thousand marks of silver. The men of Puylaurens were greatly dismayed, because they have broken their oaths. Some five hundred of them were the first to go immediately to Count Simon at Lavaur to make peace. They were also the first defectors, that is how obedient were they to that insane error.

Laisse CVII

The count of Toulouse, son of Lady Constance, left with his army. The French knights, you must be clear about this, did not pursue him at all that day, for they had hit them enough already with sword and lance. The inhabitants of Rabastens, trusting in these wicked heretics and their crazy beliefs, now defected, for they are sure without a doubt the crusaders would never come back because they had been defeated (that is what they think). The same thought the inhabitants of the region who shared the hopes of these I have been telling you about.

Laisse CVIII

As you have heard, the men of Toulouse left angry, worried and upset. They announced everywhere that the French had been defeated and the count of Montfort had fled by night. They told such lies that Rabastens and Gaillac surrendered. And Count Baldwin, Jesus guard and guide him!, was at Montégut with Martinet the Bold. Sudden messages arrived from Gaillac that the warden of Lagrave had been killed, and that they should go to the castle before it could be garrisoned and that the citizens of Gaillac have been accomplices to this. As soon as there was some light and with opposition from nobody, they saddled up and went fast and quick to Lagrave.

Laisse CIX

When the men of Gaillac and Sir Doat Alaman saw the banners blowing in the wind, they all rejoiced enormously, for they thought Count Raymond was leading his troops because they saw the Raymond cross. When they realized it was the other cross, they were sad and doleful. They saw the banner of Sir Martin of Olite floating down the Tarn towards the village by Agout. When our troops saw it, they received much joy. They garrisoned the castle, what else can I tell you! Pons of Beaumont, the warden, died at cockcrow. The crusaders returned to Montégut one evening at sunset, and Count Baldwin went at once to Bruniquel. He had lost Salvagnac, where there was good wheat, what made him very angry.

Laisse CX

The Toulousain troops returned very soon and valiant Count Raymond came to Rabastens with all his knights. Then they went up

all the way to Gaillac. He reconquered it all: La Garda and Puycelci, a place he liked vey much, St Marcel and Laguépie, he traversed all of them. Then he took Parisot after besieging it, the inhabitants os St Antonin returned to him, and Montégut surrendered before the month was over. Except Bruniquel, he reconquered all of them. They were brough to believe (by my faith in God) that the count of Montfort had been driven off the battlefield and had fled to his native place and that no crusaders (in all their lives) would ever return to their land because most of them had been killed.

But before hald a year was passed everything changed quickly, for the count of Montfort brought in Frenchmen. Then, at Touelles, which surrendered to him, he killed all the villains he found there. Next he crossed the Tarn, not by a ford but by the bridge at Albi. Then he took Cahuzac in two days and aftert that he sent to Bruniquel for Count Baldwin (for he was there), who was glad to come to him with his cavalry.

Laisse CXI

They stayed at Cahuzac for eight days because there was plenty of food in the town. This happened during the feast of the Epiphany, when winter is the harsest throughout. They laid siege to St Marcel and committed a great folly, without accomplishing there anything worth a rotten apple, but plenty of expenses, may God bless me! If the count who held Montauban had wanted to, it would have been a miracle if he did not destroy them; but he and his men were so afraid of Sir Alan of Roucy and Sir Peter of Livron, may Jesus bless them, that they did not attempt any attack.

On Easter eve, before daybreak, the crusaders left and this large cavalry force went to Albi because they were short on food and could not get more supplies. They were in this situation for a month and a half. Then arrived the large troops and companies of crusaders from Germany and Lombardy, as well as knights from Auvergne and Slavonia. One after another these forces took to the road. They saw them coming when they were less than a league and a half away.

Laisse CXII

The crusading army was awesome, as you have heard. All over the country men began to flee. They had to abandon Montferrand and Les Cassés. I believe all of them went to great Toulouse: no one who could

defend himself stayed in the country. The crusaders began to gather up at the bridge of Albi. They could not prevent them from gathering as they pleased at neither Rabastens nor Gaillac, that is why they fled, for a man must save himself. The men of St Antolin hurried to resit with Sir Adhémar Jordan, but when he left no one there could be happy about it. May God bless me, never have I seen so many castles captured and abandoned with so little fighting. The crusaders quickly established themselves in La Garda and Puycelci. You would not have found a man who would dare to go to sleep, they all fled by night.

Laisse CXIII

There was great noise and bustle in the crusading host. They destroyed and razed, I believe, St Marcel, and they all took quarters in St Antonin. I do not think you would have had the time to boil an egg before they took the place that same night. At least twenty-eight citizens of the village were killed or drowned, and ten of them were able to escape. All men and women fled into the church but they were all stripped and left naked. The clergy were also robbed, and the army wrecks and servants caused them much distress.

Laisse CXIV

St Antonin was taken, as the song says. They put Sir Adhémar-Jourdain in prison, and so did they with Viscount Sir Pons and I do not know how many others. May the Lord God of glory never forgive me my sins, if while the fight was taking place the clergy did not sing the *Sanctus Spiritus* in a great procession, and did it so loudly that you would have heard it half a league away. I do not know what else to tell you or why make a long story about it. One day, the army, the count of Montfort and the other barons set spurs to the horses and Count Baldwin was left there to garrison St Antonin together with his companions. But first they went to take possession of Montcuq and its main tower. The army continued marching and passed Tournon and entered the Agenais with God's blessing. Arnold of Montaigu and the other Gascons knew well how to guide them in this region. They destroyed Montcuq, which belonged to Count Raymond, and did not stop all the way to Penne d'Agenais, for they met with no resistance anywhere except only at Penne, which used to belong to King Richard. They set siege around it on a Tuesday. There were many Frenchmen, Normans and Bretons, there were Germans, Lorrainers and Frisians,

many lords from the Auvergne and many powerful Burgundians. But the castle was strong, and they did not pay attention to them more than to a button. The crusaders brought up mangonels, catapults, and rams. Inside is Sir Hugh of Alfaro, a place near Aragon, Bausan, the commander in chief of the mercenaries, Gerald of Montfabès, who is the warden of Montcuq, and a great number of others whose names I do not know. They set the siege after Ascension Day and lasted until September, as the song says, until the graper harvest.

Laisse CXV

The siege was very great (so Jesus Christ protect me!) and the castle so strong that no one could storm it. The crusaders from the Barrois threw so many stones with their big mangonels that they almost made a breach. Inside the village, there were many knights, many mercenaries, many men from Navarre. Sir Hugh of Alfaro held it for Count Raymond. Certainly, if the defenders had had something to drink and eat, the attackers could not have taken it nor could have entered. But the heat was very high, and they could not endure it. Thirst tormented them to such degree that it made them ill; the wells dried up, and this made them scared. And every day they saw them growing larger and never decreasing. They saw Count Guy arrive, and Sir Foucaud of Berzy riding a dappled grey horse and his brother Sir John clad in grey coat made of vair, the precentor of Paris, who knows well how to preach to a crowd, and many more barons that I could not tell you, and on that side, the assieged could find no succour. They were compelled, although reluctantly, to surrender the castle, which the count of Montfort ordered then to fortify well on all sides with lime and mortar. I do not want to tell you about the encounters that took place there, for the song is long and I do not want to stall. But I have interrupted my song and now I wish to go back. Once the castle was taken, they did not want to stay there any longer than necessary, so they had their tents and pavilions taken down and loaded onto carts. Then they went to Biron, which is near the sea and belonged to Martin Algai, whence he used to depart to wage war. Périgord and Saintonge had come to our crusade to complain about this.

Laisse CXVI

Carrying their standard high, the count and the crusaders rode along the main road to the castle of Biron. They took it at once without

delay. They executed Martin Algai dishonorably, dragged out by a horse, that is the proven truth, and then they hanged him in the meadow in the sight of all. Then they entrusted the castle and all the region to Sir Arnold of Montaigu. Next morning they returned towards Moissac, making a good three leagues per day, the army travelled as fast as it could and well arrayed. The count sent for my lady the countess, who is very virtuous and intelligent, and she joined them at Catus with fifteen thousand good fighting soldiers. Catus, where they stopped, has surrendered to Count Baldwin and our crusaders. The army gathered at Penne in the Agenais. Next morning by dinner time they reached Montcuq, and the following day they made it to Moissac after the bells rang for Terce. There was a large group of mercenaries inside, where they arrived the previous evening.

Laisse XVII

The citizens of Moissac watched the army camp around them on the bank of the Tarn river, and it is no marvel that they were dismayed. Were it not for the mercenaries, they would have been willing to make an agreement, for they well knew that in the long run they could not hold out. They could have escaped outside through the vineyards (what was the value of their wine yet to be harvested?). Three of them did so (rest assured I am telling the truth) who did not lose there a pennyworth. But no one can change what is to come. The inhabitants of Castelsarrasin knew how to save themselves like the intelligent, loyal and upright men they are, about whom nobody could ever say a bad word. They well understood that if the count recovered his land and reached an agreement with the pope, or if the king of Aragon were so superior to the crusaders that he could defeat them in the battlefield and drive them off, then he would recover them without delay. Things being what they were, they did not want to get themselves killed and murdered. They followed the example that you heard me mention of the citizens of Agen, who had already surrendered. "Of two evils one must always choose the lesser," said Bernard of Esgal. "If you are following a road and you see your companion fall into the mud, or if you are crossing a river, do not lead the way but keep in the middle, so that if you see anyone drowning, you can go back immediately." For that reason, so help me God, the citizens are not to be blamed as their garrison on whom they ought to have relied, Gerald of Pépieux and all his knights, had gone out of the castle and away along the banks of the Garonne. He said he would not stay there for gold nor money...The

crusaders are about to kill and mistreat those of Moissac, and their town is about to be taken.

Laisse CXVIII

I do not know if it was a mistake or a just decision when the citizens of Moissac refused to make any kind of peace when Penne was taken. They never thought that in all their days their town would be conquered, and the Toulousains, who had shut themselves inside, exhort them and encourage them all day long. The archbishop of Reims was robed in a squirrel fur-coat and was seated in his tent on a brown cushion. The count of Montfort was there with the precentor of St Denis and the countess (who sat in front of them) and many barons (who sat beside them), and Sir William of Contes, beloved and esteemed by God, Sir Peter of Livron (who prays frequently in church), and Sir Lambert of Limoux (who was wearing a shirt of Phrygian material because of the heat). These all recommended that Moissac should be besieged and they sent for the army.

Laisse CXIX

At the beginning of September, as soon as August was over, they laid siege to Moissac on all sides. Count Baldwin spent generously there. He ate many a goose and many a roast capon, according to what I was told by his warden and provost. Cats and siege engines were set up throughout the army. There was great abundance of wine and other supplies for sale in the army.

Laisse CXX

There were many frequent combats during the siege. The mercenaries inside Moissac harried the crusaders' army, who frequently killed many of those poor villeins. They killed a young nobleman of Count Baldwin's (may Jesus help me). Neither hauberk nor ventral could spare him from death, for a rock went through his guts as a sack of straw. The count of Montfort then ordered his men to go and fetch the timber cut by his many carpenters. He goes with them as also do all his companions, fully armed, for fear of an assault.

Laisse CXXI

The count of Montfort, called Simon, and the other barons had catapults set up, a cat built and a battering ram made that beat day

and night against the walls around. Those inside Moissac are irate and afflicted. One day they all took up arms quietly, in secret, and rode out at full speed to attack the army with the intention of burning the cat and carrying for it many firebrands. "To arms," shouted the French and the Burgundians, and out from their quarters sallied Poitevins and Gascons, Flemings and Lorrainers, Normans and Bretons. Many are wearing hauberks and good quilted jackets and over them doublets and ciclaton surcoats. And the count of Montfort spurred through the sand carrying the image of a lion on his armour and shield. They killed his warhorse at the exit of a forest; he would have been taken and imprisoned right there but for William of Contres (Lord God grant him his reward) and his comrade my lord Sir Moreau, who is a knight of great appearance, valiant and courteous, daring, handsome and good. To his rescue hurried Peter of Livron and Sir Foucaud of Berzy together with Count Guy of Montfort. They attacked in rows with such impetus that they freed the count despite the assailants, although his Achilles tendon was slightly injured. The archbishop's nephew was taken by four servants who killed him immediately.

Laisse CXXII

My lords, the battle was great and wonderful; when the French, Bretons and Normans came up the mercenaries fled at once and went back into town. The archbishop mourned his nephew. The following morning, before the bells rang for Terce, I don't know how many crusaders were coming from Cahors. The men of Montauban, who were watching the roads, came out to attack them in front and rear. News reached the siege quickly. Count Baldwin hurried to arms and all his companions were dressed up in arms immediately. Armand of Mondenard, who had a fast steed, and the sons of Sir Hugh of Le Breil, who are courageous and valiant, pursued them all around so that they captured eight good horses, an iron-grey among them that went to a crossbowman.

Laisse CXXIII

Brave Count Baldwin and all his knights returned to their quarters that very evening. The catapults threw stones against Moissac all day long, breaking them down and opening breaches. So that it was no surprise if the defenders were frightened, for they knew that help was coming from nowhere. It was a full month since the count of Toulouse

had gone to Bordeaux to see Savari and he never got a pennyworth for it, except that he ransomed his son for a large sum of money.

I return to my subject and do not intend to leave it. I wish to tell you about a little miracle that Jesus the righteous did for the crusaders. A great section of the wall fell into the moat and they could now go through the breach. When the citizens saw this, there is no need to ask if they were terrified (both they and the troops). They would have liked to make an agreement with the count of Montfort, but he swore by all the saints of the Holy Land that he would not let one of them escape alive unless they handed over the mercenaries, who have given him much travail. I do not know what else I could tell you if I talked all day, except that they loved themselves better than brother or wife, parents or cousin.

Laisse CXXIV

One beautiful morning, Moissac surrendered to the crusaders and the mercenaries were made prisoner and taken away. I believe, by St Martin, that more than three hundred were killed and they took their armour, horses and draft horses. The citizens paid a ransom of more than one hundred marks of pure gold. The neighbours, all around, are terrified. Sir William of Contres received Castelsarrasin and Montech was given to Count Baldwin and they awarded Verdun-sur-Garonne to Sir Peter Ciskey. Then they took to the road towards Montauban.

Laisse CXXV

The son of the count of Foix rode from the Puigcerdà region with a hundred knights and entered Montauban. This is a real stronghold; no one has ever seen a flat place so well fortified and with such deep ditches. The great men of the army, those who hold high positions, saw that winter was approaching and summer ending and that the defenders were no more afraid of them than of an acorn. Furthermore, the abbot of Pamiers and one of his chaplains kept telling them every day that they would lose the village, that its garrison would flee and surrender unless it received help soon, for the men of Saverdun had taken the village's wine and bread, and they had not harvested their vines, I believe, for more than a year. For this reason, the crusaders moved all in that direction and they set off next day marching long distances. They went by Auterive, where they were joined by the Germans from the Carcassès, with many an oriflamme and many a rich pennon.

Laisse CXXVI

When the men of Sauverdun saw so many banners, they came down out of the castle and fled at full gallop, among them the count of Foix, who was also there and who thought to be safe inside. I do not know what else to tell you or how to prolongue my description: throughout the whole of Gascony they entered without any resistance, St Gaudens and Muret, the castle and village, Samatan and Isla Jordan, and all the way down to the country of Oloron, they conquered everywhere, including the land of Gaston, for they met with no resistance except when they entered Foix. And then, when it seemed good to them, they returned to their countries, once they had completed their forty-days duty and gained their indulgences. That winter they rested, for Count Simon guarded his land well together with his brother Sir Guy. Then he called an assembly attended by many barons. There were many bishops and many noblemen. All the castellans of his fief were attended, summoned as they were by him.

Laisse CXXVII

Many clergy had gathered for the meeting at Pamiers, as well as many rich bishops and many mighty lords. They laid down, as you know, the usages and customs for this country, which is wide and large, and had them drawn up charters and sealed letters, after which they returned to their own lands. Sir William of Contres, who is wise and valiant, went to meadows of Muret on the feast of St Denis. He left the count cheerful, joyful, resolute, together with Peter of Cissey, who joined them, and Bernard Jordan, who was born in La Isla. Bernard remained in his own town and the others moved away from La Isla, where they had halted, and continued to Verdun, where they dined. Next day the mercenaries took to the roads and hurried until they reached the moats of Castelsarrasin after having taken many sheep and many other provisions. Their number was estimated at more than one thousand mounted men. As soon as the alarm sounded through the country, Sir William of Contres put on his armour, as did my lord Moreau, who rode next to him, and Sir Peter of Cissey, who was soon ready. Once they were all arrayed, they were no more than sixty, but few as they were, they made them flee and pursued them victoriously all the way to Montauban, to the point of drowing many in the waters of the Tarn. Nightfall prevented them from continuing, what made them upset; their horses were also exhausted from running. They untied and freed their prisoners and recovered the plunder.

Laisse CXXVIII

Then William of Contres battled with them and recovered from them all the plunder, and took a large booty from them also. Then he rode back with all his troops all the while rejoicing the whole group with the goods they had taken. They came to Castelsarrasin (lances raised) and did not take their lodgings until after midnight or eat until almost morning. I believe they slept the bells rang for terce. On another occasion, the mercenaries started pillaging, running through Agen and its entire territory. The army could hardly move because of their heavy load. Sir William of Contres, who was not pleased with this, moved forward to attack them with all his troops. Many blows were struck there with lance and sword to the point that the land was red with blood and there many broken hafts strewn around them. Many lackeys lied dead, bloody and with a gaping wound in their throats. He did not let them keep any plunder worth a penny. He mistrusts all of those valiant people that he had brought to this land from France and Burgundy.

Laisse CXXIX

William of Contres, as I told you already, defeated all the mercenaries, recovered what they had pillaged and captured their horses and pack animals. They plundered the land around Castelsarrasin once again but (I swear) I guarantee you they never took any of his property worth two coins from Poitou. On the contrary, they were beaten and threw themselves into the Tarn. His horse was struck by five or six darts. Sir William of Contres fell to the ground in front of all his friends but as the valiant man he was, he grabbed his sword and, on his feet, leaped forward shouting his warcry, the Paris cry. My lord Moreau spurred his good and costly charger and I believe all the others came to his help together. In the midst of battle, they did not believe to be sure to rescue him or prevent his capture. "God help us" they shouted, and "St Denis." You would have seen there many a squire of his army killed and his warden greatly injured. But Sir William mounted a spirited horse, charged the mercenaries and pushed them back all the way to the waters of the Tarn. It was then that he laughed about his fall.

Laisse CXXX

My lords, many graces and miracles were done by God for Sir William of Contres, who took such great pains that everybody who

saw him even once loved him much. Certainly no better man ever came to the crusade from Burgundy, nor ever will, unless he is richer and mightier than him. I return now to my subject, which I have interrupted. King Peter of Aragon gave one of his sisters to the count of Toulouse, and then married another to his son, in spite of the men on this side. He went to war and said that he would take with him one thousand knights, all paid by him; and that if he finds the crusaders, he will fight them in battle. And we, provided we live long enough, will see who wins and will include in our account what we recall, and we will continue to write whatever we remember, as long as we the matter to write about lasts and the war is over.

Laisse CXXXI

Before the peace returns and the war is over, there will be many a blow struck and many a lance broken, and many a new gonfalon will lie on the meadow, many souls will be detached from their bodies and many widows will be ruined. King Peter of Aragon left with his army. He summoned all the people of his kingdom, so that he is able to gather a large and beautiful company. He spoke to all and told them that he wanted to go to Toulouse to fight against the crusade because they are ravaging and destroying the whole region. He also said that the count of Toulouse appealed to their compassion so that his land will not be burned and laid waste, for he has done no harm or wrong to any living soul. "And as he is my brother-in-law, my sister's husband, and I have married my other sister to his son, I will go to help them against this accursed people who are trying to disinherit them."

***Fugir era el més bell que teníem* i la representació de l'exili postmemorial**

JILL FORTIN
INDIANA UNIVERSITY, BLOOMINGTON

Recibido: 28 de octubre de 2021

Aceptado: 11 de noviembre de 2021

Abstract: *Fugir era el més bell que teníem* (2019), by Marta Marín-Dòmine, explores the world of the daughter of a man exiled after the Spanish Civil War. Through reflections on the life of her father, the memories he wrote and left to her, and her own experience with “escaping” (*la fugida*), the narrator makes a variety of observations that correspond with Marianne Hirsch’s definition of postmemory. By examining objects present throughout the text, connections between the lived experiences of the narrator and her father, and the literary interactions of these aspects with the representation of memory in museums and other places of memory, this article determines that the study of this novel, and others like it, can bring the literature of exile into the present. The intergenerational relationships presented in the book are vital to demonstrate that Spanish Republican exile (and its literary works) is not relegated to the 20th century, but that it also has a continuing impact in the 21st century.

Key Words: Exile, Spanish Republican exile, postmemory, exile literature.

Resumen: *Fugir era el més bell que teníem* (2019), de Marta Marín-Dòmine, explora el mundo de la hija de un hombre exiliado después de la Guerra Civil Española. A través de unas reflexiones sobre la vida de su padre, las memorias que escribió y la propia experiencia de la narradora con la huida, aparecen una variedad de puntos que corresponden a la posmemoria como la delinea Marianne Hirsch. Por una examinación de los objetos, las conexiones entre la narradora y su padre y la interacción literaria de estos con la representación de la memoria en los museos y lugares de memoria, este artículo determina que el estudio de esta obra, y otras parecidas, puede llevar la literatura del exilio al presente. Las relaciones intergeneracionales representadas en este libro son vitales para demostrar que el exilio republicano (y su literatura) no es relegado al siglo XX, sino que tiene un impacto continuo en el siglo XXI.

Palabras clave: Exilio, exilio republicano, posmemoria, literatura del exilio.

Encara que apareix en llistes de narrativa i novel·la catalana, *Fugir era el més bell que teníem* (2019) de la Marta Marín-Dòmine no és una obra de ficció, com indica l'autora en una entrevista amb *El temps* (Ballbona). És aquest aspecte del llibre que la separa de moltes obres peninsulars publicades des del 2000: mentre l'exili apareix sovint com tema central de varies d'aquestes, gairebé s'apropen a un tipus de narració autobiogràfica que reflecteix les obres dels exiliats publicades durant el segle XX. En múltiples reflexions sobre les memòries del seu pare, amb visites a alguns llocs de memòria i durant moments d'investigació en arxius o museus, la narradora escriu l'experiència de l'exili viscut per altre generació: la dels fills dels exiliats com resultat de la política arreu la Guerra Civil Espanyola. *Fugir era el més bell que teníem* és una obra postmemorial que reflecteix el mateix acte de testimoniar per part d'una filla d'un exiliat que demostra que no solament no s'ha mort la literatura d'exili, sinó que hi ha formes d'aproximar la literatura actual a les obres publicades pels exiliats al segle XX.

Fugir era el més bell que teníem és una obra que tracta dels temes de memòria, exili i testimoniatge, els quals també són dominants en els treballs de la Marín-Dòmine en la seva carrera extraliterària. Cau en una tendència prominent en la literatura peninsular des del canvi de segle que s'enfoca en la idea de trobar les històries no contades durant el segle XX. La literatura d'exili, a pesar d'algunes publicacions ficticis recents,¹ no ha rebut la mateixa atenció que la recuperació de històries més properes a la península, particularment en quant als fills i nets dels exiliats. Les publicacions del Manuel Aznar Soler, l'Eduardo Mateo Gambarte i l'Angelina Muñiz-Huberman són majorment els que tracten d'aquestes generacions posteriors, però se centren solament al país de Mèxic i no als altres països d'amfritrió dels exiliats. A més, les seves obres (menys, possiblement, les de Muñiz-Huberman) no tenen un enfocament en l'experiència que van viure els fills i els nets dels exiliats sinó en els temes i aspectes de les seves obres literàries. És en aquest punt que *Fugir era el més bell que teníem* entra per a donar una perspectiva nova a la literatura d'exili avui dia. El llibre tracta de la mateixa experiència de l'autora a la vegada que utilitza aquesta per expressar-se d'una forma autobiogràfica i amb descripcions de lo quotidià que s'assembla a les obres dels exiliats publicades a mitjans del segle XX. Mentre la majoria de les novel·les recentment publicades

¹ Per exemple: *El corazón helado* (2007) de l'Almudena Grandes, *Després vénen els anys* (2014) de la Maria Folch i *Largo pétalo del mar* (2019) de l'Isabel Allende.

s'enfoquen en la recuperació de memòries i experiències d'altre, la Marín-Dòmine recupera no solament la història del seu pare sinó demarca com aquesta ha afectat la seva vida de forma permanent. Per dur a terme aquesta discussió, l'obra utilitza una varietat d'aspectes de la postmemòria que fa possibles les connexions entre l'obra de la Marín-Dòmine, la vida i les memòries del seu pare i les publicacions dels exiliats del segle XX.

La postmemòria és una àrea d'estudis creada per la Marianne Hirsch i se centra en les obres memorials elaborades pels nens d'ells que van viure un esdeveniment traumàtic: per a Hirsch i molts altres que han seguit el seu estudi s'enfoca en les generacions posteriors a ells que van viure l'Holocaust.² Aquesta situació, segons Hirsch, “reflects an uneasy oscillation between continuity and rupture” perquè els fills dels supervivents no coneixen el esdeveniment de la mateixa forma però tampoc senten una separació d'aquest (“Generation” 106). Emmanuel Alloa expandeix aquesta idea al indicar que “[s]ince mourning has been denied to the survivors, these traumatic memories that have not been worked through are handed down to the subsequent generation, thus turning postmemory into the result of an entire generational remove” (3). Com tampoc hi ha formes socials o públics per aprendre informació sobre aquest esdeveniment, les generacions posteriors no tenen memòries o estructures pròpies i han de dependre de les memòries o silencis de la seva família. Stephen Frosh determina que aquesta situació “might be part of the confusion of temporality that constitutes postmemory: one who should be in a position of witnessing [...] is instead dragged into a state of experiencing the trauma as if it were his or her own” (xii). Així, mentre la generació posterior no hagi viscut el esdeveniment, la informació ha passat, de forma oberta o en silenci, i fa que ells se sentin que sí van viure aquest moment històric perquè experimenten un trauma que es resultat directe d'ell. La narradora de la obra de la Marín-Dòmine comenta que el seu avi “no li va parlar mai [a la seva família] de la guerra [mundial],” el qual comença una falta de transmissió d'informació (104). Encara que no s'havia discutit les guerres, la política connectada a elles o els resultats, és recognoscible

² Seguint el llibre *Family Frames* (1997) de Hirsch, s'han publicat molts estudis postmemorials centrats particularment en l'Holocaust, incloent el segon llibre de Hirsch *The Generation of Postmemory* (2012), *Landscapes of Holocaust Postmemory* (2011) de la Brett Ashley Kaplan, *Germany, Poland and Postmemorial Relations* (2012) editat per la Kristin Kopp i la Joana Nizynska, i *Renegotiating Postmemory* (2020) de la Maria Roca Lizarazu. Aquest tema també apareix en publicacions d'altres àrees d'estudi al voltant del món, particularment èpoques de postguerra.

que hi ha una història important relacionada a aquests esdeveniments. Aquesta història, encara que fora silenciada, defineix la vida de la narradora, però ella demostra, amb aquesta falta d'informació que "postmemory is *first and foremost* an imaginative process, an act of identification and creative response" (Frosh 14, èmfasi original). Les connexions autofictícies entre la narradora i l'autora indiquen que aquesta obra potser una resposta creativa a la herència de l'exili.

La postmemòria és particularment útil per descriure la herència familiar i la història dels fills i els nets dels exiliats que no sempre coneixen el mateix lloc dels seus avantpassats, particularment quan neixen en un país d'amfritrió. Sandra Kim remarca que "diasporic identities are consolidated and constructed *primarily* via mechanisms of postmemory" i que "postmemory and diaspora infer the experience (whether real or imagined) of spatial and temporal exile" ("Redefining" 340, èmfasi original; "Ethics" 655). L'exili no és solament heretat per la narradora per part del seu pare. Comenta que la seva àvia va ser exiliada a Barcelona (des de França) i que aquest exili sempre era part de la seva vida: "La meva infantesa va anar-se construint amb històries foranes que depassaven Béziers i arribaven al nord de França, d'on venia la família de la meva mare, que havia arribat a Barcelona fugint de la Gran Guerra" (82). La narradora indica clarament que ella mai va viure les guerres que van causar l'exili dels seus avis i el seu pare, però ella exemplifica la seva pròpia herència d'aquest trauma a través de memòries de viatges que va fer com nena al Castell de Montjuïc amb el seu pare i com interactua amb objectes que troba als arxius. La obra de la Marín-Dòmine demostra aquest exili espacial i temporal a través de la lluita interior de la narradora amb aquest característic inherent de no poder quedar-se a Barcelona, però també una impossibilitat, com el seu pare, de poder residir de forma permanent en altres llocs.

Encara que podia mantenir-se en un lloc familiar, espais com Barcelona, on va créixer, ja no són iguals a la imatge que ella té d'ells en la seva ment, doncs allà se sent estranya encara que la ciutat ha de ser casa seva. Kim examina aquesta situació com un sentit o una lluita amb els fantasmes del passat: "the diasporic generation(s) of collective trauma must grapple with the ghostly, unsettling *absence* of their parents' traumatic loss - material, familial, psychical - from a war they only know about secondhand" ("Ethics" 664, èmfasi original). És aquest fantasma de la vida que impulsa la narradora a explorar les memòries escrites pel seu pare: encara que li és difícil enfrontar-se amb la seva història, és la única manera de saber què ha impulsat la

seva forma d'ésser. Escriure sobre la seva vida recobra el que va viure el seu pare per a una audiència més actual mentre també ofereix la oportunitat per a discutir l'impacte dels esdeveniments del segle XX en el present on encara no són reconeguts.

Aquí entra la idea de la ètica i què s'ha de fer, com una societat, per facilitar o no l'accés a informació per persones com l'autora i la narradora. Frosh indica que amb la postmemòria “[w]hat is also pervasive is the issue of ethics, or to be more precise, the question of responsibility” (18). També determina que “to be moral is to hold to the normative values of a society; to be *ethical* is to pursue something else, rooted in an abstract notion of what is good, or right, or truthful” (152, èmfasi original). Però com saber el que és bo o la veritat? Com es pot ser responsable en relació a un esdeveniment que va tenir lloc en el segle passat? Al explorar altres obres, John Su comenta que “[i]n these novels, fantasies of lost or imagined homelands do not serve to lament or restore through language a purported premodern purity; rather, they provide a means of establishing ethical ideas that can be shared by diverse groups who have in common only a longing for a past that never was” (3). Afegeixo que, a més de compartir aquestes històries amb grups que tenen aquest trauma d'una pèrdua en comú, històries com la de la Marín-Dòmine poden crear una empatia en el lector al presentar una experiència diferent que no coneixerien d'altre manera. Su també sosté aquesta idea al remarcar que “ethics depends on acquiring specific knowledge about the experience of others” (13). Obres com la de la Marín-Dòmine existeixen perquè la majoria d'altres formes de coneixement prevenen l'aprenentatge dels esdeveniments pel públic, doncs potser que la mateixa publicació d'aquestes obres sigui una forma ètica de trobar més informació sobre el passat.

Com s'aborda en la cultura catalana alguns temes que van ser silenciats en el passat, potser que sembli que ja no queda res del segle XX per explorar, però no és la veritat. Encara que s'ha fet llei la possibilitat de recuperar parts del passat (per exemple, la llei de la memòria històrica del 2007 davant la llei d'amnistia del 1977) hi ha molt més treball per fer per exposar tots els esdeveniments silenciats durant el segle passat. A més, aquest reconeixement encara es discuteix tant de forma social com política. Su comenta que la falta de representació d'esdeveniments passats “does not represent a failure of ethics but a recognition that the forms that social relations take at any given time and locality are not equally satisfying to all individuals” (52). Cada comunitat té plans diferents per millorar la seva societat, tant a nivell

local com nacional, i com és la naturalesa humana, no sempre hi ha acord. No indica una falta d'ètica, sinó la necessitat de seguir amb la conversació i buscar la millor forma de representar a tots i a totes.

Per a una filla d'un exiliat, les memòries escrites pel pare són una de les úniques formes que té per apropar-se a la seva experiència i explicar per què sent, entre altres emocions, la necessitat de fugir constantment i d'escriure. Diu: "He volgut saber fins a quin punt és compartida l'experiència dolorosa de veure, en el rerefons de la mirada del pare, un nen desvalgut, un nen vençut d'una guerra. [...] Escriure és un intent de donar forma a l'impacte d'aquells murmuris sentits en la infantesa" (214). Com va créixer en un moment quan certs esdeveniments s'havien de parlar amb murmuris (si se'n parlava d'ells en absolut), no és estrany que la narradora no coneixia més sobre el passat de la seva família d'altre manera. A més, la falta d'històries contades obertament fa que la narradora, de petita, havia d'imaginar les seves pròpies situacions. La història sembla un conte, el que narren del passat els grans als petits. Però al créixer, ella aprenia que "[n]o és un conte, no, quan els adults ens expliquen els seus records fets memòria. Moltes vegades, aquestes històries trenquen un silenci tancat durant anys amb forrellat" (63). En particular, utilitza l'exemple de la seva àvia que contava d'esdeveniments més quotidians, però relacionats amb moments més importants, com la primera vegada que podia votar (163-166). Retrobar aquest sentiment al llegir, per fi, les memòries del pare amb les seves pròpies experiències amb el consum i la representació de la memòria fomentava un desig de "voler-me acostar al foc, desmuntar una il·lusió, sacsejar un tabú" (179). És aquest desig que també impulsa la necessitat de fugir durant molts anys: és la bosqueta d'un lloc on un és "a casa" però de mai trobar-lo i com això l'apropa més al pare.

Com el del seu pare, qui va escriure unes memòries que "n'explica poca cosa, com si hi hagués una gran nebulosa que mai es va arribar a dissipar," aquest llibre no dona respostes (111). L'autora reflecteix sobre el mateix acte en el que participa: "'Transmetre', 'memòria', 'testimoni', 'testimoniar', 'memòria històrica'... ¿Com arribar a la por que ha sentit l'altre, com arribar a entendre[?]" (131-132). Per a ella, i per a molts descendents d'ells que van viure esdeveniments com la Guerra Civil Espanyola, encara que tinguin materials per indagar més en la informació que no volia compartir els seus familiars, hi ha una necessitat d'entendre, de fer que entenguin els demés, però també una barrera que impedeix aquest mateix desig. Si no ho poden comprendre ells que van viure les reaccions (o falta d'aquestes) de la gent propera

a ells, com ho pot fer altre? Encara al parlar amb altres en la mateixa situació (molts d'altres països), la narradora nota que “el dolor està més enllà de la mesura. Hereus del dolor dels altres, o protagonistes del seu propi dolor, tots passadors del paisatge interior de la memòria” (211). A pesar de tot el treball que fan o volen fer, hi haurà sempre un aspecte interior d'aquests esdeveniments viscuts, tant per part d'ell que els va viure com els seus hereus, sempre hi haurà algun aspecte que no es pot entendre o compartir per complet.

Aquesta falta d'informació per part d'un silenci familiar amb la impossibilitat d'una transmissió completa d'informació forma un espai on hi ha buits impossibles de remeiar. La narradora comenta directament que “[e]ntre les generacions, però, no hi ha necessàriament un passatge que uneixi l'ombra deixada per la guerra” (136). Com resultat, pels descendents, la creació i la imaginació tenen papers integrals en la manera que poden representar tant la història dels seus pares com la seva pròpia. Però, en aquest aspecte s'ha d'estar cautelós per ser fidel a lo no viscut. Kathy Behrendt determina que l'obra postmemorial “also entails a duty to sustain the integrity of the original experience —something not necessarily demanded of a purely artistic endeavour” (54). Això és reflectit per la narradora també quan determina que, com el seu pare, ella decideix escriure per entendre millor aquests efectes: “El meu pare ha viscut una guerra i em cal, per copsar ben bé la dimensió de l'experiència, escriure-ho cent vegades, com qui s'obliga, amb la lletra, a recordar el que ha estat repetit per la història” (194). La utilització de la postmemòria demostra, a lo llarg del llibre, que els efectes de l'exili no pertanyen solament als exiliats mateixos, sinó que el trauma del esdeveniment i la separació de la pàtria han tingut un abast més extens.

En la postmemòria son claus els objectes que s'hereten els fills perquè demostren la extensió i la realitat del passat, encara que aquest no està clar o no s'ha contat. En una crítica de l'obra de la Marín-Dòmine, Álvaro Muñoz indica que “[l]'autora dibuixa les cunetes com un museu d'objectes dels exiliats, que a poc a poc es desprenien d'objectes estimats per poder assolir el desig de travessar aquella frontera.” Mentre la narradora interactua amb alguns objectes al visitar els arxius, hi ha alguns que eren propietat del seu pare que formen una connexió al difunt. Del pare va heretar un rellotge despertador i un diccionari Larousse que sempre l'acompanyen quan canvia de casa o de país. Al començament de l'obra el lector observa com els col·loca en una caixa per traslladar-se. Tornen en alguna memòria del pare abans

de ser mencionats al final quan l'autora obre la caixa de nou. Aquestes aparences per part d'aquests objectes representen una connexió amb el pare que sentia fora de lloc durant bona part de la seva vida i fan més profund el sentiment de desarrelament que sent la narradora i els exiliats. Ella indica que el rellotge i el diccionari “[s]ón els dos primers objectes que el meu avi, el 1928, va comprar en arribar a Béziers. Els únics que tinc de la meva família, els únics que me’n vaig endur a Toronto. El temps i la llengua de l’altre. Brúixoles per orientar-se pel món” (216). Des de l’entrada d’aquests objectes en la seva família han tingut un enllaç amb l’exili que va arraconar-les durant dècades i mantenen una connexió entre les generacions d’exiliats. Com indica l’etiqueta “brúixoles” que els dona, per a ella signifiquen una forma de continuació i orientació encara que ella no pot mantenir-se en un espai per molt temps.

Aquesta idea de mantenir connexions familiars a través dels objectes també és una herència postmemorial dels valors per a la narradora. Comenta com el seu pare “m’ensenyav[a] de petita a valorar els objectes” i que “qui fuig només té temps d’arreplegar objectes” (44; 47). Com el seu pare, com algú que no passa molt temps en un lloc particular, sent una connexió als objectes que pot treure amb ella a qualsevol lloc, que poden representar al seu lloc al món i les seves connexions a la família. A més, descriu més la seva situació com “errant” o exiliat: el que canvi tant de lloc no pot crear o mantenir relacions properes amb les persones que coneixen en cada ciutat o poble. Doncs, els objectes actuen com connexions als familiars, però també com amics: reemplacen les relacions que formen part d’un arrelament a un lloc.

Els objectes també són claus perquè cada exiliat tindrà certes objectes, probablement quotidians, que representen la seva experiència. En el seu procés d’exploració dels arxius i museus, la narradora comenta que “[d]el 1939, alguns objectes han quedat soterrats, uns altres s’aniran trobant incidentalment” (46). La connexió literària als arxius vincula aquesta història amb unes ocasions reals i presents on els objectes fan un paper de certificació i un sentiment de que uns esdeveniments en el passat realment van passar.³ Hi ha, doncs, tants objectes com històries d’aquest moment històric: com les històries que avui dia descobreixen el públic, la majoria d’aquests objectes mai

³ Entre altres museus i exhibicions, per exemple, al Mémorial du Camp de Rive-saltes mostren objectes de les maletes d’uns exiliats per exemplificar l’experiència que van passar al sortir d’Espanya. De forma diferent, també es veu aquesta verificació d’un esdeveniment amb objectes per l’exhibició de les sabates dels víctimes al United States Holocaust Memorial Museum.

seran trobats, possiblement perquè són tan quotidians que ningú els prestaria atenció. Com resultat, una varietat dels objectes i les històries que es poden contar moren en l'oblit.

De forma semblada, especialment com ha mort el pare (un esdeveniment al qual l'autora no s'ha acostumada) aquests objectes són indicacions que el que llegeix a les seves memòries no són actes ficticis. Marianne Hirsch determina que “[p]ostmemory characterizes the experience of those who grow up dominated by narratives that preceded their birth, whose own belated stories are displaced by stories of the previous generation, shaped by traumatic events that can be neither fully understood nor re-created” (“Past lives” 662). Continua amb la declaració que aquests sentiments són particularment presents en els que són exiliats per la falta de connexions concrets al espai, el qual és fonamental en la formació de la identitat (662). Doncs, aquests objectes i experiències que denota la narradora al llarg del llibre són formes d'interactuar amb els espais i moments importants de la vida del seu pare, així essencials en la seva identitat, especialment perquè no sent un arrelament a un lloc particular.

La idea de fugir també és un exemple de la postmemòria perquè, encara que va néixer a Barcelona, no pot quedar-se allà. Sembla que ella senti que la Barcelona present no és la seva per la herència de la ciutat que coneix i de la que li contava el seu pare. El lector veu la lluita de la narradora amb la idea d'identificar-se amb un lloc en unes memòries que té, però que pertanyen al seu pare: “No puc deixar d'imaginar-me el nen de cinc anys arribat a Béziers, i que deu anys més tard acabarà a Argelès” (97). També està present quan pregunta a ella mateixa “S'hereta l'exili?” per contestar-se després que “[h]i ha certes experiències viscudes pels altres que s'encasten a la pell i apareixen com una serp a cada volta que fem” (99). Mentre el llibre complet mostra un procés personal d'entendre una mica més al passat d'ella mateixa, hi ha algunes idees que ella ja tenia clars i que influencien aquesta bosqueta i l'escriptura.

El format és un aspecte clau de l'obra que reflecteix la memòria que ocupa el que relata la veu narrativa. No hi ha una cronologia general que lidera al lector al final de l'obra, sinó una varietat de formes (memòries d'altres, relacions personals, investigació, arxius, museus, cartes) que evidencien esdeveniments passats i la reacció de la narradora a aquests, quasi en la forma del seu propi testimoni. Aquests salts entre diversos moments en la vida de l'autora cal en el que presenten la Shoshana Felman i el Dori Laub: el testimoniatge no és una recol·lecció crono-

lògica dels esdeveniments que són importants en el trauma d'ell que fa el testimoni, sinó un barratge dels aspectes o esdeveniments més claus en el procés de treballar o viure amb aquestes memòries (69). A més, aquests “texts that testify do not simply *report facts* but [...] make us encounter —*strangeness*” (7, èmfasi original): l'acte de testimoniar no és per trobar respostes, sinó de crear un espai on és possible accedir a una veritat. Tant la història que relata la narradora com la forma que comparteix la informació que sembla imprescindible són exemples de l'acte de testimoniar perquè no conformen una història narrativa “normal” sinó demarquen un procés per part de la veu narrativa d'entendre més al fons la vida del seu pare i l'impacte que el que va viure la influència en la seva impossibilitat de quedar-se en un lloc per molt temps.

D'aquesta manera el testimoniatge present en *Fugir era el més bell que teníem* i les memòries citades per l'autora contrasten amb els museus i llocs de memòria que critica la narradora. Aquests espais són on s'intenta trobar les respostes per difondre informació a un públic, tant local com global, però per a la narradora també falta certa realitat o semblen falses. Com algú que no tenia familiars qui parlaven de les seves experiències, comenta que tampoc era comú parlar-lo amb els amics, que “n'havíem parlat mai gaire, de la guerra. [...] I tots nosaltres ens havíem enganyat assumint que no hi havia res a dir i que la guerra havia quedat enrere” (180). Per a aquesta generació el creixement de representacions de la memòria en espais oberts i públics és xocant i, a vegades, no cal amb la poca informació que sí havien escoltat o, com ella, llegit de les memòries dels seus familiars. Al visitar el castell de Montjuïc la narradora és afrontada que hi ha guies i que “[p]el que sembla, algú ha decidit que ens cal ser guiats en la memòria, que ens han d'assenyalar els moments en què el cel roig amenaçava amb una guerra” (120). Aquesta experiència contrasta amb la que tenia en el mateix castell com a nena on hi havia més murmuris de paraules que no existien en altre lloc i on es pujava poc i majorment per veure els canons i l'arquitectura (136).

En el present, guiada pels passadissos del castell, ella no deixa de dubtar dels intents i de la veracitat del que veu i escolta al castell, demanant si els museus o llocs semblats utilitzen sons i imatges que no són realment de Barcelona per a representar esdeveniments que hi van passar i així crear un escenari que els imita pel que no sàpiga molt de la història (123). Ella vol que siguin fidels a les històries dels que van viure la Guerra Civil, no solament el que possiblement va passar,

però lluita amb el coneixement que si ella, descendent d'ells que ho van viure no sap tot, possiblement no hi ha forma de realment saber tota la veritat. Al final determina que

res de tot això no ens acosta a la cruesa, no ens fa més proper el moment en què els ciutadans sentien les sirenes com un cant anunciat de la pròpia mort, ni la por, ni la fatiga diària, ni la malaltia física i mental patida pels que van suportar aquella guerra ni per altres que les han patides i les pateixen encara avui. (131)

Conèixer la història és solament una part d'aquesta memòria que intenten promoure aquests llocs que, per tot que hi posin “[n]o s’ensenya l’horror de la guerra, sinó que es transmet l’impacte desestabilitzador que deixa en el psiquisme” (134). És una desestabilització que no va terminar amb el final de la Guerra Civil, ni durant les dècades del franquisme, ni amb la transició a la democràcia. A pesar dels intents d’oblidar i de recuperar aquests esdeveniments, hi ha un desequilibri o incomoditat que s’ha heretat de les generacions anteriors que impregna la societat present que, com la narradora, encara pateix dels esdeveniments i no sap calmar els fantasmes.

Publicada en un mercat amb una varietat d’altres llibres que recuperen històries no contades, *Fugir era el més bell que teníem* mostra la lluita contínua amb el passat que està present avui dia a Catalunya, Espanya i altres països mundials. Però, més enllà, aquest llibre s’enfoca en un grup de memòries concretes, les de les generacions posteriors dels exiliats de la Guerra Civil Espanyola, a través de la escriptura d’un exili heretat en particular. Representa les experiències d’un grup que moltes vegades queda als marges d’aquesta tendència, per mostrar els efectes perpetus d’aquesta lluita política de l’exili en el segle XXI. Però, encara que els exiliats segueixen apareixent simplement als murmuris, l’autora indica que aquests son “els nostres veritables espais de la memòria” i que “[e]ls murmuris poden ser monuments a la memòria” (122; 214). Aquest llibre ha rebut uns premis importants de la literatura catalana, però sense la traducció de l’obra a altres llengües, potser que quedi com altre murmuri, el conte d’una història de l’exili que està destinat a passar altre vegada a l’oblit. Representar aquestes històries cau als familiars, però també als acadèmics, als traductors, als conservadors dels museus, als mestres, tots ells que poden fer que aquesta història i altres semblades arribin a les mans d’encara més persones, però sense debilitar les reflexions hi desenvolupades a favor d’una (post)memòria feta solament pel consum.

Obres citades

- Alloa, Emmanuel et al. "Figurations of Postmemory: An Introduction." *Journal of Literature and Trauma Studies*, vol. 4, no. 1-2, 2015, pp. 1-12. DOI: 10.1353/jlt.2016.0005.
- Ballbona, Anna. "'Aquest llibre és una trajectòria per poder declinar el verb 'fugir' en passat'." *El temps*, 18 Aug. 2019. <https://www.eltemps.cat/article/7917/aquest-llibre-es-una-trajectoria-per-poder-declinar-el-verb-fugir-en-passat>.
- Behrendt, Kathy. "Hirsch, Sebald, and the Uses and Limits of Postmemory." *The Memory Effect: The Remediation of Memory in Literature and Film*. Edited by Russell J.A. Kilbourn and Eleanor Ty, Wilfrid Laurier University Press, 2013, pp. 51-67.
- Felman, Shoshana and Dori Laub. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, 1992, pp. 1-56.
- Frosh, Stephen. *Those Who Come After: Postmemory, Acknowledgement and Forgiveness*. Palgrave Macmillan, 2019.
- Hirsch, Marianne. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Harvard University Press, 1997.
- . "The Generation of Postmemory." *Poetics Today* vol. 29, no. 1, 2008, pp. 103-128. DOI: 10.1215/03335372-2007-019.
- . *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012.
- . "Past Lives: Postmemories in Exile." *Poetics Today*, vol. 17, no. 4, 1996, pp. 659-686. DOI: 10.2307/1773218.
- Kaplan, Brett Ashley. *Landscapes of Holocaust Postmemory*. Routledge, 2011.
- Kim, Sandra So Hee Chi. "Redefining Diaspora Through a Phenomenology of Postmemory." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, vol. 16, no. 3, 2007, pp. 337-352. <https://muse.jhu.edu/article/504367>.
- . "Suji Kwock Kim's 'Generation' and the Ethics of Diasporic Postmemory." *Positions: Asia Critique*, vol. 24, no. 3, 2016, pp. 653-667. <https://muse.jhu.edu/article/628326>.
- Kopp, Kristin Leigh, and Joanna Nizyńska. *Germany, Poland, and Postmemorial Relations: In Search of a Livable Past*. Palgrave Macmillan, 2012.
- Marín-Dòmine, Marta. *Fugir era el més bell que teníem*. Club Editor, 2019.
- Mémorial du Camp de Rivesaltes*. www.memorialcamprivesaltes.eu/.

Muñoz, Álvaro. "L'herència de la por." *Llegir en cas d'incendi*, 20 Apr. 2019. www.llegirencasdincendi.cat/2019/04/fugir-era-el-mes-bell-que-teniem-marta-marin-domine/.

Roca Lizarazu, Maria. *Renegotiating Postmemory: The Holocaust In Contemporary German-Language Jewish Literature*. Camden House, 2020.

Su, John. *Ethics and Nostalgia in the Contemporary Novel*. Cambridge University Press, 2005.

United States Holocaust Memorial Museum. www.ushmm.org/.

El ser humano en tiempos de pandemia, entre el pánico y la esperanza: lectura de *Cien años después* de Alberto Vázquez Figueroa

EMAN AHMED KHALIFA
UNIVERSIDAD DE MINIA (EGIPTO)

Recibido: 10 de octubre de 2021

Aceptado: 27 de octubre de 2021

Abstract: Recently, while everyone is living an experience of humanitarian emergency, unique as well as terrible, *One Hundred Years Later* comes to light, a novel by the writer Alberto Vázquez Figueroa that was published in April 2020, that is, around the time the COVID19 outbreak was just born. This paper aims to analyze the situation of the modern man in the face of this crisis and how he appears fragile, defenseless and incapable of acting correctly.

Key Words: *One Hundred Years Later*, Alberto Vázquez Figueroa, COVID-19, andemic, panic.

Resumen: Recientemente, estando todos viviendo una experiencia de emergencia humanitaria única y terrible por sus dimensiones, sale a la luz *Cien años después*, una novela del escritor Alberto Vázquez Figueroa que fue publicada en abril de 2020, es decir, recién nacido el brote del COVID-19. El presente artículo tiene como objetivo analizar la situación del hombre moderno frente a esta crisis y cómo aparece frágil, indefenso e incapaz de actuar correctamente.

Palabras clave: *Cien años después*, Alberto Vázquez Figueroa, COVID-19, pandemia, pánico.

1. Introducción

Mientras el ser humano vive rodeado de todo tipo de avances tecnológicos en el siglo XXI, el mundo está patas arriba y la gente está viviendo una situación excepcional debido a la expansión de la pandemia producida por el Coronavirus (COVID-19).¹ Se trata de una emergencia de salud pública a nivel global que significa un verdadero desafío para el hombre moderno. Los desastres naturales, las emergencias humanitarias y las epidemias producen cambios bruscos en las sociedades y la mayoría de las personas se ven expuestas a situaciones de estrés sin precedentes y de duración desconocida. Recientemente, estando todos viviendo una experiencia de tales características, pero única y terrible por sus dimensiones, sale a la luz *Cien años después*, una novela del escritor Alberto Vázquez-Figueroa² que fue publicada en abril de 2020, es decir, recién nacido el brote del COVID-19.

El presente artículo tiene como objetivo analizar la situación del hombre moderno frente a esta crisis y cómo aparece frágil, indefenso e incapaz de actuar correctamente. Vivir en dichas circunstancias aumenta los niveles de estrés, ansiedad, depresión e, incluso, nos interrumpe el sueño y la vida se convierte en un mundo de pesadilla. Por consiguiente, a través de la novela en cuestión, se pretende un acercamiento al pensamiento del ser humano y responder o, mejor dicho, reflexionar sobre: ¿En qué piensa? ¿Cómo se siente? ¿Qué es lo que tiene que hacer? ¿Qué recursos tiene para sobreponerse? ¿Cómo se puede vivir entre el pánico y la esperanza? ¿Habrá una salida próxima a dicha situación? ¿Para qué sirve tanta tecnología si no alcanza salvar al ser humano de dicha situación?

¹ Lorena Cudris-Torres (309) comenta que los Coronavirus representan una familia de virus que pueden causar enfermedades como el resfriado común. En 2019 se identificó un nuevo miembro de la familia como el agente causal de un brote de enfermedades respiratorias que se originó en Wuhan-China. Por su rápida propagación el virus ha afectado alrededor de 191 países, con corte 27 de marzo de 2020, las estadísticas muestran que 528.025 personas a esta fecha han sido contagiadas, de las cuales 127.531 se han recuperado y 23.672 murieron, siendo los países más afectados China, Italia y España.”

² Alberto Vázquez Figueroa es uno de los escritores españoles más leídos hoy en día con más de 30 millones de libros vendidos. Entre su extensa producción literaria (más de 100 libros) se destacan: *Ébano*, *Tuareg*, *La ambiciosa saga de Cienfuegos*, *El perro*, etc. Muchas de sus obras han sido llevadas al cine. Uno de los valiosos estudios sobre el autor y su trayectoria es el de Eduardo Martínez Rico, titulado *Alberto Vázquez-Figueroa o la aventura: Un viaje apasionante por sus mejores páginas* (2004).

2. Realidad espantosa

Cien años después se refiere al periodo que separa la pandemia de la gripe española (1918)³ —que causó la muerte de casi sesenta millones de personas— de la pandemia del coronavirus (2020). Narra la historia de una familia que, en medio de la crisis, se ve obligada a vivir confinada en su granja defendiendo su derecho a protegerse a toda costa. Aunque con un matiz de distopía, desde las primeras páginas nosotros, como lectores, nos sentimos protagonistas de la obra, nos movemos, y a veces nos sentimos confundidos, entre la realidad que estamos viviendo y la ficción que estamos leyendo.

2.1. El derecho a defenderse

Al principio de *Cien años después*, asistimos a una escena muy inquietante que expresa una realidad espantosa, una situación distópica fruto de unas circunstancias excepcionales. La familia de Aurelia pasa el confinamiento, debido al avance del virus, en su granja aislada del mundo exterior, cortando el contacto tanto con familiares como con extraños, y defendiendo su derecho a vivir y a no contagiarse, advirtiendo y luego matando a cualquier persona que se le ocurra acercarse a su casa. La novela empieza con una mujer que aparece por el camino cerca de la granja, “se le advertía agotada, dolorida, con aire ausente, como drogada, borracha o inmersa en un universo del que el paisaje que le rodeaba no parecía formar parte” (9).⁴ La mujer no prestaba atención a todo cuanto se encuentra en el camino, ni a las flores, ni a los árboles, ni a los pájaros, ni siquiera a un charco que le empapó los zapatos. Al final, tenía que detenerse ante un muro alto coronado por una espesa alambrada con afiladas concertinas parecidas a las cuchillas de afeitar y en el que, a cada pocos metros, se distinguían una calavera y un aviso: “No pasar. Peligro de muerte. Sólo están autorizados a coger

³ La pandemia de gripe española (1918) es considerada la más devastadora de la historia de la humanidad. Se estima que afectó a más de un tercio de la población mundial, y más del 2.5% de los enfermos murieron. Con respecto a su denominación como “española,” Guillermo Murillo Godínez (463) comenta: “España tuvo pocos casos antes de marzo, pero como el país fue neutral durante la guerra, la prensa española informó detalladamente sobre la epidemia, especialmente luego de que el rey Alfonso XIII enfermara gravemente. Por lo mismo, también se la denominó «influenza española,» ya que durante la guerra los periódicos de los países beligerantes estaban bajo estricta censura militar y no podían informar sobre estos hechos, excepto en España. De tal manera que las noticias sobre la epidemia aparecían sólo en diarios españoles, dando la impresión de ser el único país afectado por la enfermedad.”

⁴ Para las citas de la novela *Cien años después* mencionamos sólo la página.

agua y queso” (9). La mujer no paró e hizo caso omiso del ladrido de los perros que la amenazaban. “La mujer, visiblemente embarazada, se sujetó con una mano el vientre y abrió la verja. Ni siquiera tuvo tiempo de escuchar el ruido del disparo porque ya había caído de espaldas con una bala en la frente” (9-10). Unos momentos después, dos hombres —el padre y el tío de Aurelia— salieron del edificio arrojándole botellas de gasolina con las mechas encendidas, “no cesaron en su empeño hasta que del cadáver tan solo quedaron cenizas.” (10). Aurelia, la hija adolescente, que contemplaba la escena con horror, se dirigió a su madre preguntándole con inocencia: “— ¿Y si no estaba enferma?” (10), la respuesta de la madre fue inmediata: “—¿Y si lo estaba...?” (10), lo que expresa el sentimiento del ser humano en tiempos de pandemia, el miedo a que la persona que está enfrente esté afectada por el virus para actuar de manera que pueda protegerse a sí mismo y a sus seres queridos. La chica no sabía qué decir a su madre y

se vio obligada a guardar silencio puesto que aquella era la dolorosa pregunta que estaba en todas las bocas y martilleaba en todas las mentes desde hacía más de un año: ¿Y si lo estaba...? ¿Y si estaban enfermos la anciana que se sentaba en el tercer banco de la iglesia, el camionero de la mesa vecina o el chicuelo que se acercaba corriendo tras una pelota? ¿Quién garantizaba que ninguno de ellos, que ninguno de los cientos de miles de ancianos, camioneros o niños que pululaban sobre la faz de la Tierra portaba las invisibles semillas de la muerte? Semillas que habían demostrado ser capaces de arraigar en cualquier ser humano sin tener en cuenta la edad, la raza o el color de quienes se convertían al instante en propagadores de un mal que se extendía como las ondas en un estanque al que se hubiera arrojado una piedra. De dónde había llegado esa piedra aún nadie lo sabía pese a que miles de especialistas se esforzaban día y noche intentando contener semejante sangría (10-11).

Estas palabras expresan lo que sentimos nosotros mismos hoy en día, el coronavirus nos hace temer acercarnos el uno al otro, nos ha hecho entender que estar a salvo significa estar lejos de los demás guardando por lo menos de uno a tres metros de distancia. Neysa de Castro y Palomino Reyes (3-4) comentan que la situación actual de la pandemia produce la alteración de nuestros estilos de vida, así como la modificación de rutinas y hábitos que son adquiridas a lo largo de la vida y socioculturalmente difundidas en la población; todo esto unido a la incertidumbre y la ansiedad que genera estar en presencia de una

situación tan cambiante como esta y el temor al posible contagio nos obligan a tomar medidas para evitar malestares psicológicos.

Cuando a Claudia, hija de la familia, le parecía terrible matar a una mujer embarazada que se acercó a la casa sin tener en cuenta las advertencias que la familia había puesto, la madre le explica:

Ahora todos estamos expuestos a enfermar, y por lo tanto ya no hay distinción entre ricos y pobres, humildes o poderosos, honrados o delincuentes. Nadie intenta presionar a un juez o sobornar a un jurado porque sabe que quien se acerque portando su sentencia de muerte puede ser su padre, su hijo o su hermano [...] Se me desgarran el corazón cada vez que enterramos a un desgraciado, pero más se me desgarraría si me viera obligada a enterrar a un miembro de mi familia (11-12).

Aunque con exageración, la madre aquí personifica la situación y la pesadilla en la que viven los padres, que pagarían con su vida para que los miembros de su familia estuvieran a salvo, aunque el precio fuera matar a cualquier persona que intentara acercarse a ellos. También nos hace pensar en ¿qué pasaría si llegamos a esta situación? ¿Cómo cambiaría la conducta del ser humano que suele vivir en paz? ¿Sería capaz de matar a todas las personas que se acercaran a su familia y vivir en paz como si no hubiera hecho nada? ¿Llegaría el hombre a una situación tan violenta con el pretexto de protegerse a sí mismo y a los suyos? La madre hablaba con mucha amargura porque todavía no sabía si su hijo Óscar —que es estudiante en la Facultad de Veterinaria— sigue con vida: “La desolada mujer hizo una pausa antes de concluir: Todavía no estoy segura de que tu hermano haya tenido una sepultura decente” (12).

A la chica, todavía una niña, le cuesta justificar el ver a su padre y a su tío matando a una persona, piensa que igual es lo que le ha pasado a su hermano:

Tal vez alguien en alguna parte había abatido igualmente a su hermano mientras se aproximaba solicitando agua o comida. Tal vez, pero llegados a aquellas alturas nadie podría asegurarlo con certeza puesto que las víctimas habían pasado de tener nombre a tener número, hasta que dejaron de tener número para pasar a convertirse en porcentajes⁵ (13).

⁵ Según las estadísticas de The Center for Systems Science and Engineering (CSSE), las cifras acumuladas han sido elevadas a 210,911,988 de casos detectados y 4,416,253 de muertes en todo el mundo desde el inicio de la pandemia hasta el día 21 de agosto de 2021 (Hora:11:20 AM).

Estas palabras, aunque expresan un fuerte pesimismo, no nos extrañan porque es la realidad que vivimos. Cada día vemos en los diferentes medios de comunicación y en las redes sociales, tanto nacionales como intencionales, unas cifras terribles; vemos a muertos acumulados en los hospitales esperando a que les den sepultura; sentimos con familiares y amigos un doble dolor, por haber perdido a un ser querido, y al mismo tiempo, y no con menos fuerza, por no poder despedirnos de ellos, porque se vayan sin decirles adiós. Son todos sentimientos y emociones muy dolorosos que nos hacen reflexionar sobre la inutilidad de todo que se hace en la vida, que no merece la pena provocar conflictos, dañar a los demás, ni luchar por obtener un logro no merecido. El hombre con la pandemia parece ser más consciente de que nada ni nadie puede salvarle del peligro que le rodea, porque es un mal que puede afectarnos a todos e, incluso, contagiarnos de quienes más queremos.

Aurelia, por ser testigo de situaciones como la de matar a la mujer embarazada, se sentía estresada tanto durante el día como durante la noche soñando con niños muertos. Buscaba entonces refugio en los libros, sobre todo en los que hablaban de mujeres y hombres que habían demostrado un excepcional coraje enfrentándose a terribles adversidades a lo largo de la historia:

En ocasiones conseguía animarse, pero en otras se derrumbaba aún más al comprender que ninguno de ellos había se enfrentado a un enemigo tan taimado. Ese enemigo no disparaba cañones ni empuñaba espadas, no ponía bombas ni envenenaba, no asestaba tiros en la nuca ni hacía arder en la hoguera a los infieles; se limitaba a permitir que sus elegidos transitaran libremente en busca de nuevos elegidos que continuaran transitando libremente. Sus ladinos soldados [...] carecían de credo y de bandera, o quizás mejor sería decir que pertenecían a todos los credos y se inclinaban ante todas las banderas, ajenos al hecho de que obedecían sin rechistar y ciegamente a un silencioso general que jamás parecía cansarse de ganar batallas. Alejandro había conquistado Persia, Julio César Egipto —incluida su reina—, y Napoleón media Europa, pero un despreciable virus que jamás diera una orden ni pronunciase una sola palabra se había convertido en dueño absoluto de todas las naciones que existían o hubieran existido a lo largo de la Historia (21-22).

Estas palabras explican perfectamente el choque y el pánico del hombre moderno que vive rodeado de todo tipo de tecnología pensando

que ya había llegado a la cima y que es capaz de enfrentarse a todo cuanto se encuentra en su camino, y de repente, viene algo invisible, un virus, para apoderarse de las vidas y las almas, convirtiéndose en el más poderoso de todos los luchadores y guerreros de la Historia. El enemigo del hombre moderno parece ser más feroz, más virulento y mucho más fuerte que el del pasado. Se trata de un enemigo que mata en silencio, asfixia sin precedentes, entra en las casas sin llamar a la puerta. Se mueve libremente entre niños, jóvenes y ancianos, entre hombres y mujeres. No distingue entre razas ni credos, es válido para todos. Los psicólogos Victoria de la Caridad Ribot Reyes, Niurk Chang Paredes y Antonio Lázaro Castillo comentan que desde la perspectiva de la salud mental, una epidemia de gran magnitud implica una perturbación psicosocial que puede exceder la capacidad de manejo de la población afectada (Ribot, Niurk & González, 7-8). Puede considerarse, incluso, que toda la población sufre tensiones y angustias en mayor o menor medida.

Para algunas personas, esta situación estresante puede provocar cambios en su salud mental y, por lo tanto, en su modo de comportarse, pueden llegar hasta echar la culpa a las personas más cercanas: “El cerebro humano era tan complejo que algunos supervivientes no veían ya a sus familiares fallecidos como inocentes de la epidemia, sino como abominables cómplices de la enfermedad” (14). El cambio de conducta se produce de una manera involuntaria, sobre todo, en las personas que tienen la responsabilidad de proteger y defender a los demás, como es el caso de los padres. Aurelia piensa: “su padre siempre había sido un hombre honesto, pero ahora no dudaba a la hora de disparar contra mujeres embarazadas. ¿Significaba eso que había dejado de ser honesto, o que al cambiar las circunstancias cambian de igual modo los conceptos?” (16). Son reflexiones que nos toca vivir en la actualidad, situaciones que antes concebíamos como ideales, en otras circunstancias no lo parecen tanto. Llegamos a la conclusión de que mantenernos alejados de nuestros seres queridos significa protegerlos, no visitar a los familiares y amigos quiere decir que estamos preocupados por su bien. De esta forma, la lucha para vivir y proteger así a nuestros seres queridos es una obligación que no hemos elegido pero que tenemos que cumplir. Al padre de Aurelia le afectó mucho sentirse obligado a matar a una mujer embarazada que se acercaba a ellos con el objetivo de defender a su familia: “El pobre hombre estaba tan consternado que se negó a comer durante tres días y si al final comió, lo hizo porque le constaba que si desaparecía su

familia desaparecería de igual modo” (19). La situación excepcional de la pandemia conduce al hombre a comportarse de una manera no esperada y volver a hábitos que había dejado como un intento de huir o controlar el miedo:

Su padre compensaba la carencia fumando, y resultaba curioso ya que tres años antes había dejado de hacerlo y durante todo ese tiempo no había dejado pasar una sola cena durante la cual no se auto alabara por haber tenido el valor de abandonar el maldito vicio [...] Aurelia lo observaba desde la ventana y podía leer en el humo su estado de ánimo del mismo modo que un piel roja interpretaría el mensaje de una hoguera lejana (23).

Son días pesados en los que el ser humano ha podido constatar su fragilidad ante el destino y las nefastas condiciones a las que se tiene que enfrentar inevitablemente. En estas circunstancias se confunde todo dentro del ser humano, el bien con el mal, lo que quiere hacer con lo que debe, solo se aferra a su derecho a defenderse a sí mismo y a su familia.

2.2. Ataque de pánico

Una noche, unos ladrones se acercaron a la granja, los perros ladraron y el padre de Aurelia corrió y disparó a un hombre que estaba intentando liberarse de la alambrada de espinos. Afectado por sus heridas y por el disparo, el hombre cayó muerto. El padre y el tío llamaron a la chica pidiéndole ayuda para deshacerse del cadáver, ya que “constituyó una labor laboriosa, desagradable y vergonzosa puesto que por miedo a un posible contagio tenían que empujar el cuerpo con palos” (82). Es una escena espantosa, capaz de hacer que cualquier persona pierda su equilibrio mental, ya que el cadáver del hombre es tratado peor que un animal muerto. Aurelia notó que su madre no cesaba de llorar y su tío le comentó que era lógico manteniendo con la chica el siguiente diálogo:

— Ha aprendido demasiado tarde a ser fuerte —dijo—. Los jóvenes os adaptáis con relativa facilidad, pero a los de nuestra edad nos cuesta mucho.

— Tú te has adaptado.

— Te equivocas. Lo soporto, pero eso no significa que me adapte. Ayer vomité tres veces.

— Tampoco yo me adapto.

— Pues tienes que hacerlo porque no sabemos cuánto tiempo tendrás que vivir con esto. Creía formar parte de una generación afortunada porque no había tenido que sufrir las espantosas guerras que sufrieron generaciones anteriores y de improviso me caí de un guindo.

— ¿Qué es un guindo?

— Un árbol traidor y vil al que no hay que subirse a ciegas. Tiene ramas muy gruesas que infunden confianza pero en cuanto te aferras a una se parte y lo más probable es que te rompas las costillas (83).

Es un largo diálogo que nos parece de suma importancia porque nos hace reflexionar sobre la vida del ser humano en las diferentes generaciones, y nos ayuda a deducir que vivir en un mundo más moderno y con muchas facilidades no significa estar a salvo de sufrir secuelas espantosas de desastres tan terribles como las de las guerras que sufrieron las generaciones anteriores. Es más, hoy en día nos sentimos más inseguros, con menos privacidad y en continua preocupación por un futuro inesperado y desconocido que, en la mayoría de los casos, se ve como un futuro distópico, una pesadilla que parte de un presente horroroso.

Aurelia se quedó contemplando la dolorosa escena de su tío dando sepultura al cadáver del hombre y

llegó a la conclusión de que se habían convertido en una familia de sepultureros y verdugos, y le vino a la mente una vieja película en la que un verdugo, que nunca había querido serlo pero a quien las circunstancias le habían llevado a ello, acababa siendo arrastrado al cadalso para que cumpliera con su obligación aunque fuera a la fuerza (83).

Se trata de una guerra en la que el hombre se encuentra obligado a participar luchando para mantener su existencia y la de sus familiares. Con la distopía que el autor nos presenta en la obra, a veces sentimos como si volviéramos a vivir en la edad de piedra, como si hubiéramos vuelto a nuestro primitivismo y tenemos que acabar con todo lo que sea un obstáculo para nuestra salvación.

Desde aquel día del incidente del hombre muerto colgado de la alambrada, la madre de Aurelia se vio afectada y, a partir de aquel día, hablaba sola:

En principio únicamente eran murmullos o frases inconexas de las que suelen decirse cuando las cosas no están saliendo a gusto, pero al cabo de un par de días comprendió que mantenía largas conversaciones

con Óscar y con una tal Adela, a la que parecía unirle una gran amistad (85).

La mujer optó por huir de la realidad espantosa que le rodeaba hablando con una vieja amiga en conversaciones imaginarias fruto de alucinaciones. Según el informe de las Naciones Unidas (2020, 8),

Los efectos de la COVID-19 en el cerebro son preocupantes. Se han observado manifestaciones neurológicas en personas con COVID-19 en numerosos países [...] puede provocar manifestaciones neurológicas, como dolores de cabeza [...] inquietud, delirios, apoplejías y meningoencefalitis.

El desvarío y los delirios que afectan a la madre de Aurelia son la reacción mental ante una situación que no puede sostener, por lo tanto, prefiere volver a los tiempos del pasado con una amiga de la juventud. El estado de la madre empeoraba, y Aurelia estaba muy preocupada por ello:

Aquello la asustó aún más al comprender que tanto su padre como su tío también parecían seriamente inquietos. Su madre siempre había sido el eje sobre el que giraba la familia, y si ese eje se dañaba, lo poco que iba quedando de su familia acabaría destrozado (85).

A pesar de los numerosos problemas a los que la familia se enfrentaba, este es el peor de todos, ya que la madre es quien da fuerza a todos, con su cuidado y su energía positiva ellos consiguen convivir con el dolor y el espanto que sienten.

A la mañana siguiente, Aurelia encontró a su madre desayunando y hablando con su amiga figurada “Adela,” estaba discutiendo con ella sobre qué clase de manzanas eran más apropiadas para una tarta, y estaba tan inmersa en la conversación que ni siquiera le dirigió a Aurelia una mirada. Su tío Samuel intentaba explicarle la situación a Aurelia: “Hablar con alguien que no existe es peor que estar callado, cielo. Tu madre está sufriendo un ataque de pánico, tal como lo estamos sufriendo todos, y llega un momento en que no podemos controlarlo” (95). Científicamente hablando, varios investigadores de la Universidad Nacional de Colombia (2020, 4) afirman:

Las personas sometidas al estrés del brote pueden presentar angustia marcada y un deterioro significativo en el funcionamiento social

u ocupacional, configurando trastornos de la adaptación y en caso de persistir con ánimo triste se puede presentar un trastorno depresivo mayor.

Aurelia, a pesar de ser adolescente, entendió que su madre había perdido el rumbo y no lo recuperaría hasta que se acabara con la pandemia, cosa que podría tardar mucho tiempo en suceder.

Según Aurelia, que había madurado con gran rapidez porque en semejantes circunstancias o se maduraba o se moría, llegó a la conclusión de que no debía continuar luchando por una causa perdida sino por una causa que corría el riesgo de perderse: su padre (95).

Aurelia decidió hacer reaccionar a su madre, devolverla a la realidad porque, en caso contrario, la familia se derrumbaría y ella no iba a permitirlo. Por eso, unos días después, mientras su madre estaba mirando una foto y hablando con su amiga ficticia sobre sus nietos, Aurelia se la quitó de las manos arrojándola al fuego y encaró a su madre manteniendo con ella la siguiente conversación:

- Adela nunca tuvo nietos y supongo que a estas alturas ya estará muerta, o sea que déjate de tonterías y ocúpate de tu familia [...].
- Has sido muy cruel —se lamentó.
- La mitad de lo que tú lo estás siendo —replicó su hija sin dejar de pelar zanahorias... — ¿Te parece justo dedicarle más atención a alguien que no has visto en treinta años que a quien lleva veinticinco deslomándose por ti?
- Era mi amiga.
- ¿Y papá quién es, el cartero? ¿Y yo quién soy, la fregona?
- Con ella puedo hablar de cosas hermosas. Con vosotros tan solo puedo hablar de muertos.
- ¿Acaso en tu juventud no se moría la gente?
- Lo hacía de un modo mucho más prudente; ahora parece que se haya convertido en una moda (13).

A la chica no le quedaba otra alternativa que enfrentarse a su madre, pensó que una solución tan radical no sería la elegida por un psiquiatra, por eso intentó hacerlo a su manera:

Estuviera o no dentro del marco de la siquiatria, el contundente tratamiento dio resultado visto que su madre se colocó un delantal, le

quitó el cuchillo de las manos y se afanó en la tarea de pelar y cortar zanahorias mientras comentaba: —Todo acabaría pronto (114).

La joven entendió que, si nos dejamos conducir por la depresión en medio de la pandemia, acabaremos muriendo locos o sufriendo graves trastornos mentales. Por eso, intentó y logró hacer que su madre regresase a su estado anterior al ataque de pánico, y atajar esos peligrosos síntomas que la estaban conduciendo a la pérdida total del juicio.

2.3. El derecho a elegir

Anabel, otro miembro de la familia, tía de Aurelia, acaba de venir a vivir al pueblo cercano a la finca junto con su novio. Va de vez en cuando a la granja a ver a los suyos y a recoger alimentos. La primera vez que apareció cerca de la casa, Aurelia se sentía muy alegre por ver a su tía a la que quiere mucho y hacía largo tiempo que no veía, y “corrió hacia la verja, pero su padre la detuvo” (35), también se detuvieron su madre y su tío a unos diez metros de la entrada:

- ¡Hola pequeñaja! —saludó Samuel a la recién llegada.
- [...] Sabes que no podemos dejarte pasar.
- Lo sé. Pero necesito algo de ropa, comida y algunas cosas (35).

Aunque es uno de los familiares más queridos, la ansiedad de un probable contagio les impide abrirle la puerta, ya que acaba de llegar al pueblo con su novio. Unos días después, Anabel se enteró de que estaba embarazada, fue a la granja y dio la noticia a la familia que le felicitó y regresó al pueblo para avisar a su novio: “entró en el pueblo como si se hubiera convertido en dueña del universo” (97). Pero, desafortunadamente, su novio le dio la mala noticia de que estaba contagiado con el virus pidiéndole que se fuera de casa por su bien y por el bien del bebé:

- ¿Y adónde iré?
- A un lugar en el que estés a salvo. Yo ya he caído.
- Entonces también habré caído yo, y prefiero que estemos juntos.
- Tal vez seas inmune. La radio dice que se dan casos.
- Pues si soy inmune poco importa que me quede —Fue la lógica respuesta.
- Prefiero no correr riesgos, instálate en la casa de la esquina y le volaré la cabeza a quien intente molestarte.

- ¡Pero mi amor...!
- Ya no soy tu amor —le cortó en seco—. Soy tu enemigo.
- ¿Cómo puedes ser mi enemigo si espero un hijo tuyo?
- ¡Por Dios! no me lo pongas más difícil (98).

Es un diálogo que resume el sentimiento desgarrado del ser humano que descubre que está en peligro con una enfermedad que puede acabar con él, pero lo más difícil, tanto para el enfermo como para su ser querido, es la soledad en la enfermedad. Esta es una situación cruel, más dolorosa que la propia enfermedad. Después de un largo diálogo, Fabio se resignó y aceptó que Anabel viviera con él confiando en que resultase ser inmune:

Lo era, y demasiado amargo resultó ya que se vio obligada a ser testigo de cómo el padre de su futuro hijo se diluía al igual que se diluiría una gota de sangre en el océano, sin lanzar un suspiro ni un lamento, ni hacer un gesto que delatara que estaba pasando por todas las penas del infierno (101).

Es muy doloroso el ver a su amor muriendo sin poder ayudarle ni siquiera aliviarle el dolor. De esta forma, Fabio, un joven violinista que soñaba con grabar discos y componer melodías para grandes películas, estuvo sufriendo hasta que le llegó el momento de morir dejando atrás al amor de su vida y un niño que estaba por llegar:

Ya nadie grababa discos, hacía películas o imprimía libros; lo único que hacían era pasar de la cuna a la tumba permitiendo que existiera un periodo de tiempo —más o menos largo según la suerte de cada cual— dominado por el miedo cada minuto de cada hora de cada día (101).

El virus vino a poner la vida patas arriba, acabó también con todo cuanto ilumina y embellece la vida humana, ya no hay posibilidad de contemplar una obra de arte, salir para entretenerse: “[...] Los museos, los teatros y los cines habían cerrado, y ya nadie se extasiaba ante la belleza de un palacio, una estatua o un catedral por miedo a que su vecino pudiera contagiarle” (174).

Después de la muerte de Fabio, Anabel, a pesar de que resultó inmune, se convirtió en una posible transmisora del virus, y la gente a su alrededor la rechazaba:

La poca gente de la zona le evitaba como si un hilo oscuro la rodeara; un aura no de santidad, sino de pecado. El único pecado que había cometido era irse a la cama con quien le apeteciera lo cual, dado lo abultado de la suma, constituiría un gran pecado en opinión de algunos, pero la penitencia excedía los límites de lo que podría considerarse aceptable (102).

Con el miedo a la enfermedad, la gente le niega a los demás el derecho a elegir. No puede entender cómo Anabel decidió no dejar a su novio y prefirió pasar con él los pocos días que le quedaban de vida y no dejarlo morir solo y aislado como si fuera un animal. El ser humano ha cambiado así, dominado por un egoísmo que le impide pensar en el sufrimiento del otro, ni siquiera en aliviarle el dolor de perder a un ser querido, sin hacerle sentir rechazado y repudiado. La pérdida continua de vidas en una pandemia produce un estado de depresión en familiares y allegados de los fallecidos quienes, debido a los protocolos de salud, no pueden acompañarlos en el funeral, no se pueden despedir de ellos. Esto duplica el dolor, generando ansiedad e, incluso, ataques de pánico. Por eso, es frecuente entre la gente el miedo a ser contagiada y el estado permanente de alerta a que algo suceda, ya que la reacción de las personas ante las terribles pandemias se representa el pánico y temor al sufrimiento y la muerte.

3. Futuro esperanzador

Igual que tiene mucho de realidad, aunque sea un poco distópico, *Cien años después* expresa también la esperanza en un futuro mejor. Anabel, tía de Aurelia, es un personaje, junto con el de su novio, que representan el tipo de personas que afrontan la crisis con optimismo, lo que les hace ver el mundo desde otra perspectiva diferente al pánico que sufren la mayoría de los personajes. Por consiguiente, intentan con todas sus fuerzas no perder la energía positiva en medio de la frustración que sufre la gente a su alrededor. Cuando visitó a su familia en la granja, Anabel mantuvo este diálogo con su hermano y su cuñada cuando le preguntaron por su situación:

- ¿Y qué piensas hacer en el pueblo?
- Vivir mientras podamos. Ahora tengo un novio italiano. Es violonista y está componiendo una sinfonía sobre la enfermedad.
- ¿Y para qué quiere componer una sinfonía sobre esta maldita enfermedad? —quiso saber su cuñada.
- Para que la escuchen sus nietos, si es que llega a tenerlos, o para

que la escuchen los nietos de otros, porque cree que algún día el mal desaparecerá al igual que desapareció la gripe española.

— Demasiado optimista (36-37).

Estos dos personajes rechazan llevar la crisis demasiado en serio y deciden vivirla con la esperanza de que algún día se terminará.

3.1. Solidaridad

A Aurelia le afecta mucho no saber nada de su hermano y que su tía no viva con ellos, piensa que será más fácil luchar contra la pandemia viviendo todos juntos y unidos:

Se habría resignado a pasar el resto de su vida confinada en los límites de la granja a condición de que Anabel y Óscar también estuvieran allí. Con ellos a su lado el resto de su vida hubiera sido soportable pese a la maldita epidemia enviada por el mismísimo Satanás (106).

Después de que Anabel dio a luz a su niño, Samuel, el tío de Aurelia, sintió la obligación de estar junto a su hermana que ahora era responsable de otra persona y necesitaba ser una prioridad. Por eso, decidió partir de la casa familiar y delegar sus responsabilidades en Aurelia, que, a pesar de sentirse muy triste, comprendió que eso era lo que tenía que hacer su tío, porque la solidaridad es la única salida para poder convivir con estas nefastas circunstancias. Aurelia, al despedirse de su tío,

obligó a una lágrima a regresar a su lugar de origen, furiosa consigo misma ante la idea de que pudieran sorprenderla llorando. En aquel momento llorar era como echarle veneno al agua, prenderle fuego a la casa, o aceptar que la cadena que los unía corría el peligro de romperse. Por lo contrario, la marcha de su tío venía a confirmar que la familia había decidido reforzar su eslabón más débil con el eslabón más fuerte aun a costa de dividirla (138).

La chica aguantó el dolor de dejarles partir, pero sintió que se rompía por dentro: “Cuando la pequeña comitiva desapareció entre los árboles, Aurelia pareció haber envejecido cinco años en cinco minutos” (139). Unos días después, la familia reaccionó y descubrió la mejor manera de convivir con la situación, llegando a la conclusión de que tenían que volver a juntarse todos, no vivir aislados dejando a los suyos

vivir en otra parte. Solo unidos podrían superar la crisis. He aquí el diálogo entre Aurelia y su madre:

- He estado hablando con tu padre.
- ¿Y...?
- Creo que por primera vez en mucho tiempo estamos de acuerdo en algo: queremos que Anabel, Samuel y el niño vuelvan, abrir la verja y compartir lo que tenemos porque el egoísmo no da resultado. Lo que tenga que suceder lo afrontaremos con los nuestros, y con los que no eran de los nuestros pero que ahora lo son.
- No esperaba menos de vosotros.
- ¿Quieres decir que estás de acuerdo?
- ¡Naturalmente! Si no me fui con ellos fue por no dejarlos solos.
- Me di cuenta, y no quiero que nos convirtamos en dos viejos cagones que están destrozando el futuro de su hija. Papá está ensillando a la yegua para ir a buscarlos [...] ocurra lo que ocurra más vale encararlo con la cabeza alta (158-159).

Los padres dejaron de pensar con egoísmo y decidieron reunir toda la familia porque así tendrían la fuerza suficiente de enfrentarse a la crisis actual. Han comprendido que solo unidos pueden hacerlo. Aurelia abrió la verja y su padre detuvo la montura justo en el punto en que el día anterior amenazaba de muerte a quien intentara traspasarla. Su padre le pregunta:

- ¿Quieres ser tú quien vaya a buscarlos?
- Te lo agradecería.
- Desmontó y le entregó las riendas.
- Ve despacio porque en cuanto te descuides esta loca se dispara, y hace tiempo que no ve terreno libre (159).

Se nota que la joven recibe las riendas, y el terreno libre simboliza la libertad frente al pánico y el egoísmo. La chica montó el caballo y retuvo al animal, no solo por cumplir con las palabras de su padre, sino porque le apetecía disfrutar del paisaje que hacía mucho tiempo que no veía. En el camino, apareció un hombre famélico sentado sobre una roca que ni siquiera se movió cuando la vio aproximarse. La chica mantuvo el siguiente diálogo:

- ¿Tiene hambre?
- Claro.
- Siga por ese camino y encontrará una granja.
- Allí matan a la gente.

- Ya no.
- ¿Cómo lo sabes?
- Mi madre ha tenido presentimiento; la pandemia se acaba.
- ¿Acaso es bruja?
- A veces atizaba con la escoba, pero ahora está preparando conejo con patatas que le están esperando.
- ¿Me lo juras?
- Jurar es feo, pero si eso le tranquiliza...
- Me arriesgaré. ¡Total! A estas alturas tampoco me importa que me peguen un tiro, aunque puestos a elegir, prefiero el conejo con patatas.

Cuando ya se alejaba, el famélico le gritó:

- ¿Sabes una cosa? Creo que tu madre tiene razón; ese maldito virus ya va camino del infierno (162).

Es una luz en el camino que da al ser humano la esperanza en que esta pesadilla se acabará. Las Naciones Unidas en su informe (2020, 13), recomienda a todo el mundo a activar la solidaridad para poder pasar la crisis de la mejor manera posible:

Los Gobiernos pueden poner fondos a disposición de iniciativas comunitarias provechosas porque es importante, ahora más que nunca, activar y fortalecer el apoyo social, especialmente para las personas marginadas, y fomentar un espíritu de auto ayuda comunitaria a fin de proteger y promover el bienestar mental.

La chica siguió su camino hasta que detuvo la yegua ante la puerta de la casa y sonrió a sus tíos, que le habían oído llegar y se asomaron al balcón: “—Vengo a rescataros, dijo” (179). Y después de un diálogo plagado de bromas, “le permitieron que llevara al niño en brazos, y emprendieron el regreso a casa” (175). De esta forma, la familia se reunirá en casa, y solo faltará Óscar que presienten que sigue con vida y que regresará algún día. Samuel, el personaje más responsable, fuerte y sabio de la obra, tiene fe en que la crisis pasará y el ser humano será capaz de acabar con ese virus igual que con otros que podrían ser más peligrosos: “Si el ser humano ha sido capaz de vencer enfermedades tan terribles como el tifus, es capaz de enfrentarse a todas” (127).

3.2. Ciencia y juventud

A lo largo de la novela, el autor hace hincapié en la importancia de la ciencia y de preparar un ejército de científicos que cuenten con los últimos adelantos técnicos que les faciliten la investigación y la experimentación para ser capaces de combatir cualquier pandemia a la que nos podamos enfrentar los seres humanos. En la novela, critica a los gobiernos que se interesan por las armas más que por la medicina y del desarrollo de la tecnología siguiendo ese enfoque:

Podían enviar un cohete a Marte o fabricar bombas capaces de destruir a la humanidad pero no acabar con el hambre de los niños o con un simple virus. Ahora estaban pagando las consecuencias de su ineptitud, o quizás sería mejor decir de la ineptitud de quienes les habían pagado más por enviar cohetes a Marte o fabricar bombas letales que por intentar destruir virus (53).

El escritor reprocha a las autoridades que han invertido más en desarrollar armas que en investigaciones para preservar la vida. En una entrevista realizada por Eduardo Martínez Rico (2020), el novelista hace hincapié en lo que tenemos que aprender los humanos de esta crisis:

Deberíamos aprender, si no somos muy estúpidos. Hoy en día estamos más pendientes de lo superfluo. Creo que deberíamos invertir más en lo fundamental y menos en lo superfluo. Más en microscopios para aprender sobre el virus, por ejemplo, sobre lo que nos es vital, que en telescopios, que nos enseñan sobre galaxias que no nos son fundamentales.

Óscar, el hermano de Aurelia, tiene la ilusión de ser un buen veterinario. Es muy aplicado y tuvo la suerte de encontrarse en el camino a don Dionisio, un profesor que sabía cómo guiar a sus alumnos. Cuando comenzaron a correr rumores sobre la propagación de un virus que se había iniciado en una ciudad china y que parecía ser de origen animal, don Dionisio exigió a sus alumnos un estudio exhaustivo de los animales de la región donde comenzó todo. “En su opinión la posibilidad de nuevas enfermedades transmitidas por animales a humanos tenía una base real” (30). Por eso, Óscar no vuelve a su casa, para evitar causarles daño llevando la enfermedad a su familia. El profesor les comenta: “Tenemos que centrar nuestra atención en los mercados de animales. Cuando se investigó la gripe aviar se confirmó

que el origen estaba en unos pollos” (30). A Óscar le interesaba el tema especialmente porque su familia vivía rodeada de animales domésticos en la granja y también de animales salvajes y bosques. Muchos de los estudiantes decidieron no acudir a las aulas en las que se diseccionaban animales considerados peligrosos y poco después dejaron de ir porque, o estaban muertos o buscaban refugio en lugares lejanos. Sin embargo, “Óscar continuó asistiendo con la esperanza de que hombres de la inteligencia de don Dionisio fueran capaces de vencer a quienes tan solo habían demostrado ser «astutos»” (32-33). La universidad se terminó vaciando y era curioso ver a un profesor anciano paseando por el campus acompañado por un alumno que no perdía palabra de cuanto le decía: “Hasta que esa especie desapareciese siempre habría un ser humano dispuesto a enseñar y otro a aprender” (33). Una mañana, cuando don Dionisio y Óscar estaban operando a un perro, apareció Adrián, el estudiante más aplicado de la facultad. Al profesor le sorprendió verlo tan débil y flaco y le preguntó:

— ¿Puedo ayudarte?

— Quiero ser tu cobaya.

La respuesta les dejó helados.

— ¿Cómo has dicho?

— He dicho que quiero ser su conejillo de Indias porque sé que están investigando sobre el virus —hizo una pausa antes de dejar caer las palabras como si fueran rocas demasiado pesadas—: Yo lo tengo y puedo ser de utilidad.

— ¿Es que te has vuelto loco? Vete a casa y métete en la cama.

— Mi casa está muy lejos y en la pensión no queda nadie. Su sentido de humor debía ser tan lúgubre como su aspecto ya que añadió: —Prefiero quedarme aquí, porque allí moriría como un perro abandonado mientras que aquí moriré como un perro bien atendido (55).

Adrián insistió en que el profesor aceptara su petición utilizándolo como cobaya humana, sometiéndolo a la observación y la experimentación para descifrar los orígenes del coronavirus: “[...] Yo tengo ese virus y usted dispone de un laboratorio y un buen ayudante” (57). Es más, Adrián rechazó que le dieran calmantes aduciendo que un cobaya tranquilizado no serviría de nada ya que no podrían estudiar sus reacciones. Lo que quería era que le dieran medicamentos que se hubieran utilizado en epidemias como la del SIDA pero en dosis masivas. El profesor no lo imaginaba:

— ¿Te das cuenta de lo que puedes sufrir?

— No he venido a jugar a los bolos. He venido a morir entre amigos mientras intento que esa muerte no sea una más de esta debacle. [...] Esta universidad me concedió una beca y la oportunidad de ser alguien. ¿Acaso no es justo que le devuelva el favor?

— Yo también estudié con una beca y te entiendo —señaló don Dionisio—. Pero el precio es muy alto.

— Si el precio es alto será porque se valora (57).

Después de aplicarle al enfermo los medicamentos requeridos, todo resultó en vano, y el muchacho se acabó agonizando porque el virus se apoderó completamente de él. En la mañana del cuarto día el profesor reaccionó, no podía soportarlo más, y le aplicó al muchacho una inyección que le permitió calmarse y dejar de verse continuamente asaltado por espasmos y vómitos de sangre y habló con Óscar:

— No somos microbiólogos —se disculpó— y no creo que ni siquiera ellos sacaran ningún provecho de tan espantosa agonía. ¡Santo Cielo! ¿Cómo he podido permitirlo?

— Era su última voluntad y debía respetarla. [...] ¿Qué hacemos ahora?

— No sé lo que piensas hacer, pero yo me voy a casa a bebérmelo con una botella de coñac... —señaló al difunto— No pienso pasar por semejante trance.

— Eso es de cobardes.

— Jamás he presumido de valiente.

[...] Cerró la puerta al salir y Óscar comprendió que no volvería a verle y ahora tenía que elegir entre imitarle o enfrentarse sin ayuda de nadie a cuanto le esperaba más allá del campus (58-59).

Desde aquel momento, Óscar emprendió camino sin rumbo concreto porque no piensa volver a la granja porque a lo mejor su amigo le había sido contagiado y no quería llevar el virus a la familia. En su ruta se encontró con varios personajes como Camila y Mubarak, con quienes encontró compañía enfrentándose a muchos momentos difíciles. Por fin decidieron echarse al mar donde encontraron y se alojaron en un barco sin dueño llamado “Cruz del Sur.” Óscar vive con la esperanza de que la teoría de su profesor don Dionisio se haga realidad. Intenta explicarlo a sus compañeros:

Mi profesor, don Dionisio, que en gloria esté porque era un personaje único, creía que los virus que causaban enfermedades imitaban

el sistema de fabricación de proteínas de la célula que habían invadido, haciendo copias de sí mismas que extendían a otras células hasta apoderarse del individuo (136).

Empezaron a arreglar el barco, luego se reunió con ellos Alejandro, un director de teatro que reparó los motores auxiliares del barco haciéndolo funcionar y decidieron invitar a subir a bordo a cuantos se encontraran en las proximidades.

Por suerte, entre quienes acudieron había médicos y enfermeras curtidos en la lucha contra el virus que se pusieron en primera línea de la batalla. Aislaron en los camarotes de popa a quienes presentaban algún síntoma de la enfermedad (157).

Unos días después, los enfermos mejoraban. De entre las personas que subieron a bordo, había un expresidente sudamericano. En boca de este personaje, el novelista nos pone de relieve algunas verdades sobre nuestro mundo actual, entre las cuales destaca el capitalismo que destruyó a países y que fue causa del menosprecio por el valor del ser humano y llega a la conclusión de que la esperanza está en las futuras generaciones que deben aprender la lección y construir un mundo mejor: “Son ustedes, los jóvenes, los que tienen que procurar que el futuro que se avecina sea mejor [...] Hemos conseguido que este barco se convierta en el punto de referencia de un nuevo mundo” (166). Camila le interrumpió diciendo:

— ¿Nuevo mundo...? [...] Lo que hemos conseguido es que este barco se haya convertido en una especie de Arca de Noé.

— ¿Y te parece poco...? El Arca de Noé significó el resurgimiento de la humanidad tras una catástrofe de proporciones bíblicas (166-167).

De esta forma, los jóvenes son capaces de ejercer el papel como el que en la antigüedad simbolizó el Arca de Noé de salvación de la humanidad. Óscar se convirtió en el líder del barco y junto con sus compañeros implantaron las normas de su nuevo mundo:

[...] a bordo no se permitirán mezquitas, ni templos de ninguna clase. Crean problemas [...] Quien quiera honrar a Dios que lo haga en su camarote [...] Tampoco debemos permitir que los partidos políticos hagan mítines. Lo pondrían todo perdido de panfletos y banderas (169).

Este final en la novela traza los hilos de un futuro esperanzador cuya base fundamental son los jóvenes. La esperanza reside en la aspiración

a un mundo que rompa las máscaras, que acabe con el fanatismo, tanto político como religioso.

4. Conclusiones

Cien años después es una novela extraordinaria, no solo por su calidad literaria que no es de menos importancia, sino porque nosotros como lectores nos sentimos imbuidos en la obra de algún modo, mirando a un futuro que puede ser distópico si no reaccionamos de manera conveniente. Por eso, debemos aprender la lección y reivindicar el papel que tiene que ejercer cada individuo en la sociedad.

El final de la obra es muy significativo, ya que el autor pone el futuro en manos de los jóvenes —tanto mujeres como hombres— con la ayuda de los avances tecnológicos. Las futuras generaciones tienen que dejar atrás todo lo superfluo y acabar con el fanatismo, en todas sus formas de expresión. Sólo de esta forma y junto con la solidaridad, la distopía cargada de espanto, pánico, dolor y sufrimiento puede convertirse en la utopía de un mundo futuro con más tecnología que esté al servicio del ser humano y no al revés. Si eso llegara a ocurrir, el ser humano lograría vivir en paz y pensando en positivo, buscando mil maneras para salir de cualquier crisis que le pudiera afectar. Los científicos encontrarían el apoyo tanto material como moral y social imprescindibles para poder llevar a cabo la tarea de salvar a la humanidad.

A través de la obra se puede decir que la pandemia del coronavirus no es la primera, aunque tampoco será la última, pero sí es una alarma que nos hace mirarnos en el espejo para ver dónde estamos y cómo estamos con el fin de reaccionar y hacer lo que tenemos que hacer evitando y dejando aparte actitudes perjudiciales como el egoísmo y el materialismo. La solución puede ser mucho más fácil si nos esforzamos para vivir con: paz, paciencia, solidaridad y, sobre todo, apoyando a los científicos que representan el faro que puede guiar al hombre moderno y salvarse de la destrucción, porque la frustración y la desesperación pueden matar más que cualquier virus.

Concluyendo, el novelista pretende hacernos recordar que no podemos cambiar las crisis que nos toca vivir y atravesar, pero sí que podemos decidir voluntariamente la actitud con la que las vivimos. Es esencial y vital actuar con más responsabilidad teniendo siempre la esperanza de que esto también pasará.

Obras citadas

- Cudris-Torres, Lorena. "Coronavirus: epidemia emocional y social." *AVFT* 3 (2020): 309-311. En línea: <http://saber.ucv.ve/ojs/index.php/rev_aavft/article/view/19452> [Comprobado: 19/08/ 2021].
- CSSSE. The Center for Systems Science and Engineering, at Johns Hopkins University (JHU). En línea: <<https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/dashboards/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6>> [Comprobado: 21/08/ 2021].
- De Castro, Neysa & Palomino Reyes. "La ansiedad y el miedo como manifestación psicológica ante la situación del Coronavirus." *Boletín Científico del CIMEQ* 8 (2020): 3-4.
- Martínez Rico, Eduardo. *Alberto Vázquez-Figueroa o la aventura: Un viaje apasionante por sus mejores páginas*. Barcelona: Plaza & Janés, 2004. 416 pp.
- . "Sobre Cien años después de Alberto Vázquez-Figueroa." *Ruritania* (2020). En línea: <<https://www.zendalibros.com/sobre-cien-anos-despues-de-alberto-vazquez-figueroa/>> [Comprobado: 19/08/ 2021].
- Murillo Godínez, Godínez. "Recordando a la gripe española." *MedIntMex* (2011): 463-466. En línea: <https://www.medigraphic.com/pdfs/medintmex/mim-2011/mim115h.pdf?fbclid=IwAR2K_g7BDvcwf-nntTJFwOqaFow-YkjYQO1wI_NHxot2jA3QRmqNMRqky8g> [Comprobado: 19/08/2021].
- Naciones Unidas. "Policy Brief: COVID-19 and the Need for Action on Mental Health." (2020): 1-17. En línea: <<https://unsdg.un.org/es/resources/informe-de-politicas-covid-19-y-la-necesidad-de-actuar-en-relacion-con-la-salud-mental>> [Comprobado: 19/08/ 2021].
- NYC Health. "Ansiedad y ataques de pánico durante la COVID-19." *NYC HEALTH* (2020). En línea: <<https://www1.nyc.gov/assets/doh/downloads/pdf/imm/covid-19-anxiety-panic-sp.pdf>> [Comprobado: 19/08/2021].
- Ojeda-Casares, Héctor & Federico Gerardo de Cosío. "COVID-19 y salud mental: mensajes clave." *OPS* (2020). En línea: <<https://www.paho.org/es/documentos/covid-19-salud-mental-mensajes-clave>> [Comprobado: 19/08/2021].
- Ribot Reyes Victoria de la Caridad, Niurk Chang Paredes & Antonio González Castillo. "Efectos de la COVID-19 en la salud mental de la población." *Revista Habana de Ciencias Médicas* (2020):

1-17. En línea: <http://scielo.sld.cu/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1729-519X2020000400008> [Comprobado: 19/08/2021].

Vázquez-Figueroa, Alberto. *Cien años después*. Madrid: Kolima Books, 2020.

VV.AA. “Consecuencias de la pandemia COVID-19 en la salud mental asociadas al aislamiento social.” *Revista Colombiana de Anestesiología* 4 (2020): 1-21. En línea: <<https://preprints.scielo.org/index.php/scielo/preprint/view/303/version/310>> [Comprobado: 19/08/2021].

De exequias y catafalcos: el pintor Muñis y el túmulo en honor al Delfín de Francia, Santiago de Chile (1712)¹

ANTONIO MARRERO ALBERTO
UNIVERSIDAD ADOLFO IBÁÑEZ (CHILE)

Recibido: 28 de octubre de 2021

Aceptado: 11 de noviembre de 2021

Abstract: Although there are numerous mentions of the existence of artists working in Chile in the seventeenth and eighteenth centuries, there are very few documentary archival references that link an architect with his creation. This has led national and international historiography to carefully approach the study of Chilean colonial heritage of vernacular workmanship. The discovery of the painter Muñis, a Franciscan father, receiving fifty pesos for the polychrome of the tumulus in honor of the Dauphin of France, opens a new way, not only for the discovery of more pieces linked to his authorship, but for the value of the colonial plastic arts of Chilean invoice. This article proposes to address the aforementioned piece, based on the reading of the archive sources that mention the works, together with what has been published so far about this type of pieces.

Key Words: Fr. Muñis, tumulus, Dauphin of France, Santiago de Chile.

Resumen: Si bien son numerosas las menciones a la existencia de artistas trabajando en Chile en los siglos XVII y XVIII, resultan muy escasas las referencias documentales de archivo que vinculen a un artífice con su creación. Esto ha llevado a la historiografía nacional e internacional a abordar con cautela el estudio del patrimonio colonial chileno de hechura vernácula. El hallazgo del pintor Muñis, padre franciscano, percibiendo cincuenta pesos por el policromado del túmulo en honor al Delfín de Francia, abre una nueva vía, no sólo para el descubrimiento de más piezas ligadas a su autoría, sino para la puesta en valor de las artes plásticas coloniales de factura chilena. Este artículo se plantea abordar la pieza funeraria, a partir de la lectura de las fuentes de archivo que mencionan la obras, junto con lo publicado hasta el momento acerca de este tipo de bien.

Palabras clave: Fr. Muñis, túmulo, Delfín de Francia, Santiago de Chile.

¹ Este artículo se elaboró a partir del proyecto de Postdoctorado CONICYT/FONDECYT 2018 de la especialidad de Artes y Arquitectura, n° 3180174, titulado: “*Arte de Retorno* entre América Latina y las Islas Canarias. Circulación y transferencias de modelos y obras en la conformación del patrimonio chileno colonial (siglos XVII-XVIII).”

De catafalcos y exequias reales en el imperio español

En las últimas décadas del siglo XX y principios del actual, los estudios sobre catafalcos, túmulos, exequias y honras han cobrado gran protagonismo, pues aúnan en una misma obra la dimensión artística, filológica y teológica (Baz, 2015, 176-177). Si entendemos estas ceremonias como actos reservados a unos pocos privilegiados, asociados a su condición, linaje y poder, ya sea político, social y/o económico, la idea que subyace, más allá de la de pertenencia, es la de permanencia. Caso paradigmático es el americano, uno de los cuales abordamos en este artículo, ya que ningún monarca reinante pisó jamás el Nuevo Mundo. Esto refuerza, aun más si cabe, la idea de servilismo y vasallaje de las colonias y virreinos a la metrópoli. Los territorios transatlánticos, informados con un desfase mínimo de tres o cuatro meses, rendían culto al fallecido, erigido como garante de la estabilidad política y religiosa que vertebraba un territorio inmenso, dándole cohesión y consistencia. El rey se levanta así como nexo o puente entre todos los habitantes del imperio.²

(...) asombrado el ayre al oír los ecos tristes o dolorosos suspiros de tanto hueco ladino bronze como repitia los gemidos ya con las bueltas de tantos esquilonos, o ya con la continua repetición de sus golpes encapotó de suerte la Espera, que aviendo sido claro, y sereno el día hasta empezar las campanadas desde las primeras empezó a amortiguar el Sol sus luces; no fue mucho si miraba eclipsado al Sol de España, convirtiéndose en pardas espesas nubes su claridad: el ayre con espantosos crugidos parece quería arrancar la tierra de sus quicios, no sosegando hasta atraer el mar con las nubes del agua, pues todo su desorden se convirtió en aguazeros, para que así aun los elementos nos enseñasen a sentir la muerte de tan gran Rey (Mora, 1701, s/p).

Por otro lado, en estas ceremonias existe cierto grado festivo, aunque se celebre la muerte, y no dejan de ser herederas de aquellas que tenían lugar en el Imperio Romano.³ Tremendamente jerarquizado y estratificado, existe un engranaje funerario en el cual cada eslabón tiene un cometido: pronunciar la oración, escribir los versos, diseñar el túmulo, pintar los emblemas, etc.

² Sobre el papel del monarca como “padre” de todos los que se hallaban bajo el amparo del imperio y del túmulo como último estallido de su poder, contamos con la publicación de Bazarte y Maldivo (1991).

³ Sobre el tema en cuestión, recomendamos: Arce (1988) y Varela (1990).

En cuanto al objeto artístico que nos compete, nos encontramos ante una pieza de arte efímero. A pesar de ser el centro del acto, es exhibido de manera temporal y no es perdurable. Si bien es cierto que sus partes se reutilizarían en futuras honras fúnebres, nunca se exponían siguiendo el mismo esquema, lo cual puede comprobarse gracias a las estampas y grabados que lo reproducen, único testigo, aunque fiel, del mencionado bien, en los cuales solían aparecer los artistas participantes y copia de los emblemas y versos que los adornaron (Sebastián, 2007, 214). Fernando Torrijos empleará el concepto de *arte de relación* para referirse a los túmulos y catafalcos, los cuales necesitan ser rodeados y visionados en su conjunto para ser entendidos (1988, 45). En palabras de Bonet Correa:

Aparte de todo el contenido de explicación iconológico que encierran las Relaciones al reproducir y glosar los textos de las empresas, emblemas y jeroglíficos que figuraban en cartelas, tarjas, tablas y lienzos incorporados o independientes de los ornatos, sus páginas encierran la pretensión de ser por sí mismas un monumento más, una arquitectura literaria levantada para la sempiterna memoria de tan señalado acontecimiento, del que siempre el sujeto era el príncipe o monarca (1983, 50-51).

Podemos imaginar los desfiles militares, así como la artillería disparando salvas en memoria del difunto. Levantado en el interior de la catedral o iglesia más espaciosa del lugar, en torno al túmulo transcurría toda la ceremonia.

Fig. 1. Túmulo de María Luisa de Orleans, 1689, Sevilla, España. <http://www2.ual.es/ideimand/portfolio-items/tumulo-de-ma-luisa-de-orleans-sevilla-1689/>

Los túmulos estaban constituidos por un armazón o alma de madera, y telas pintadas, generalmente de planta cuadrada y perfil piramidal. Siendo imposible la exhibición del cuerpo del monarca en todos aquellos lugares en los que se le honraba, se optó por la representación de elementos reales (cetro y corona), escudos de armas, efigies de bulto donde el difunto vencía a la muerte o sencillos retratos con leyendas laudatorias. Además, contamos con la ingente cantidad de cera que ornaban los túmulos, los hachones y crespones negros que se sucederían por todo el templo, y un denso humo, producto de la quema de incienso, que invitaría a apreciar las honras fúnebres con los cinco sentidos.

Aplicable especialmente, según hemos podido observar, a los territorios ultramarinos, tenemos el caso ibérico de Zaragoza:

En las ceremonias luctuosas celebradas en Zaragoza por la muerte de los reyes (...) además de los jeroglíficos tradicionales de la muerte y

el tiempo, se hicieron multitud de jeroglíficos, empresas y emblemas, con sus figuras pintadas generalmente en papel, para adornar el túmulo y sus alrededores (...) (Esteban, 2000, 146).

Tal es la importancia y democratización de este tipo de ceremonias que fueron controladas por la Corte durante la Edad Moderna, tanto en la construcción como en el rígido ceremonial, regulado por los Austrias y continuado por los Borbones.⁴ Aunque las Instrucciones Generales para las Obras Reales emitidas por Felipe III en 1615 marcaron la construcción de los túmulos con posterioridad, éstas no plantearon ninguna orientación o cortapisa a la adjudicación de la obra, por lo que el concurso público fue un modo aceptado por la realeza para dirimir quien los proyectaría.

Esto suponía que cualquier artista, arquitecto o diseñador podía presentar sus bocetos, tal vez, en una búsqueda de fama y, con ella, mejoras en sus condiciones laborales (Blasco, 1992, 57-158). Aun con la existencia de un Maestro Mayor de Obras, el diseño de los catafalcos escapaba a sus competencias, por lo que se decidió por el mencionado concurso público. Cercano a la muerte de Luis de Francia, cuya honra es motivo de este artículo, el veedor de obras reales, en 1711, confirma el concurso de adjudicación de obras y la concurrencia pública a los mismos:

(...) Pero en este genero de funciones —dice— se suele variar según la voluntad de la Majestad, ya en templo, elección de diseño o plantas: estas se mandan hacer al Maestro Mayor u otros trazadores y de las que hacen se elige la que parece o se tiene por mejor; y después se da orden al veedor para que con los Oficiales Reales se ejecute la obra según ella o a jornal, a destajo o por ajuste del Maestro Mayor con los artífices y al que entra en la obra se le da la planta y no vuelve a la veeduría y regulando el importe por el maestro mayor manda Su Magd. a consulta del Sr. Superintendente se ejecute lo que es más de su real agrado y se suministra el dinero que se presupone preciso para que se ponga por obra (...) (Soto, 1989a, 169-195).⁵

⁴ En el caso de los funerales borbónicos, su estudio fue abordado magistralmente por Victoria Soto en su Tesis Doctoral *La ceremonia de la muerte en los Borbones: Un estudio de arquitectura efímera en el barroco español (1689-1789)*, defendida en la Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1987.

⁵ Archivo General de Palacio (A.G.P.), Sección Histórica, Caja 79, informe remitido por Juan de Morante al Condestable de Castilla, Mayordomo y Superintendente don Antonio de Cuellar y Losada, con fecha del 18 de mayo de 1711.

Definitivamente, las honras y actos en honor al monarca, que podían durar dos o más días, eran un ejemplo de teatralidad al servicio de la monarquía y su enaltecimiento, cuya sombra de dominio se extendía por todos los territorios hispánicos: “vuestrós tñmulo elevándose con pompa y magestad hasta el centro de las nubes, adornados con las obras de los más diestros artífices y de los más sabios profesores, son monumentos dignos de la grandeza del inmortal Carlos III” (Ximena, 1974, 84).

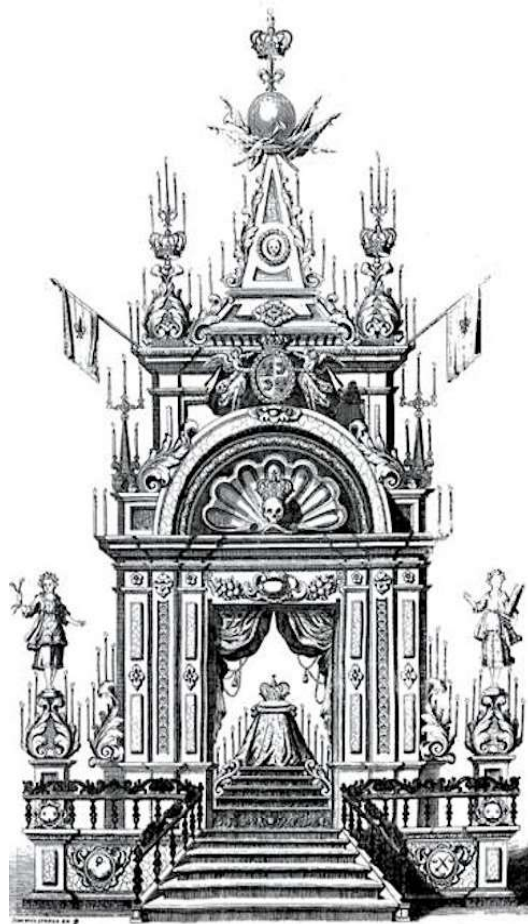

Fig. 2. Túmulo de Carlos III, , Sevilla, España. <http://www2.ual.es/ideimand/portfolio-items/tumulo-de-carlos-iii-sevilla-1789-real-academia-de-medicina-y-ciencias/>

Oración y honras por la muerte de *le Grand Dauphin de France*

Luis de Francia (1661-1711), conocido como el Gran Delfín (*Grand Dauphin*), a pesar de que no llegó a reinar, contaba con los privilegios asociados a su parentesco: era el padre de Felipe V, monarca que iniciaría la dinastía borbónica en el territorio español. Como tal, el príncipe francés recibió honras y laudas en todo el territorio de marca hispana. Su importancia se refleja desde el primer momento en el que se le encarga a José de Cañizares y Suárez (1676-1750), dramaturgo español barroco, realizar las exequias en su honor.

El autor escribió en 1711 y por orden del duque de Frías, la relación de exequias y honras en honor al susodicho, celebradas en la corte el 26 de septiembre de ese mismo año. En palabras de Barrera y Leirado, la obra no cuenta con “licencia ni aprobaciones. El estilo de esta obra corresponde, y aun supera en lo ampulosos y cultamente culto, a la muestra que ofrece su portada” (69).

En cuanto a la construcción de su túmulo fue adjudicado a Teodoro Ardemans, el cual aprovecha esta oportunidad para postular algunas de sus más afamadas tipologías arquitectónicas. En su pliego de condiciones se leen los siguientes pormenores:

(...) primero, que el artífice debió ajustarse “a la planta y alzado, observando los resaltos en la planta y sus alturas en el alzado sin ceder ni exceder cosa alguna”; segundo, “que toda la arquitectura ha de ser de madera, así el desnudo como todas las molduras y la mayor parte de los adornos, excepto los que fueren capaces de pasta,” y tercero, “que todas las piezas han de ser de madera sin tener adorno de pasta,” “que todos los niños han de ser de madera,” etc. (Blasco, 1992, 160).

Las trazas se conservan en el Archivo Municipal de Madrid⁶ y, gracias a éstas y a sus dibujos, sabemos que Ardemans postula una nueva tipología constructiva para túmulos, contando con estructura cuadrada, graderío, plintos angulares en las esquinas con disposición en forma de aspa, con un uso austero de la decoración escultórica y remate piramidal. Cuenta con

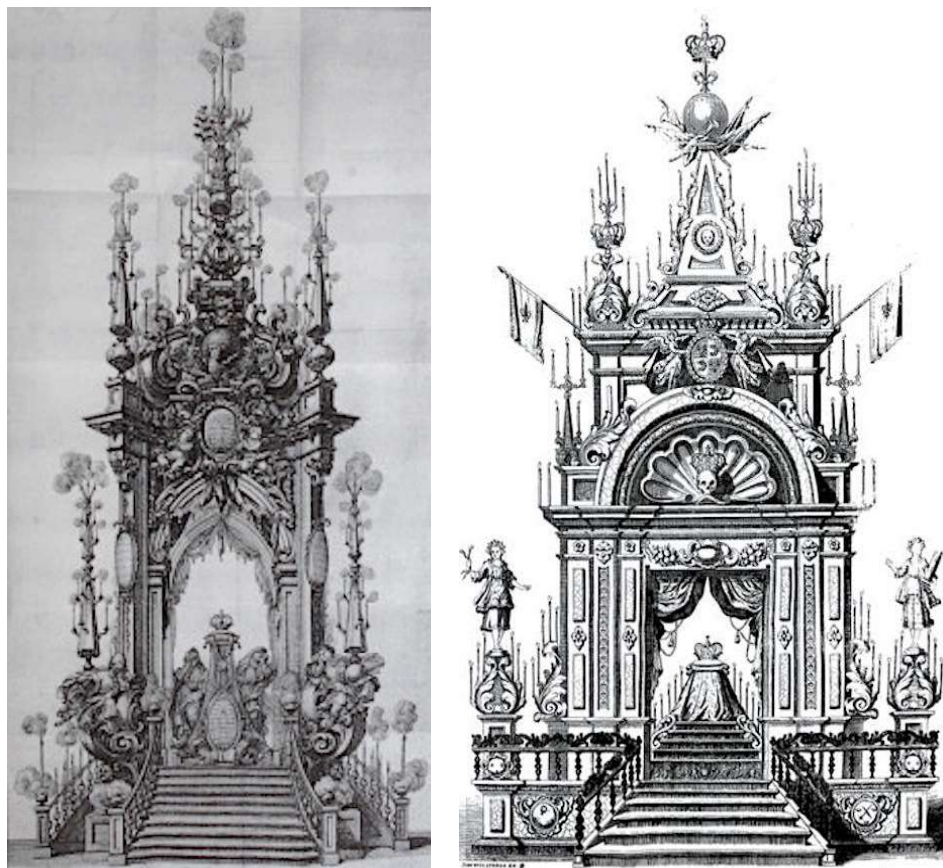
⁶ A.M.M., ASA, 2-351-4. Se conserva el proceso completo de la obra que se adjudicó a los ensambladores Cristóbal y Gregorio Martínez; estos comenzaron ofertando 14.000 reales, rebajaron tres mil en una segunda postura y otros tres mil más en una tercera, logrando la adjudicación por 8.000 reales. Al concurso de obra se presentaron otros artífices como José Calderón por 16.000 reales, y Francisco Álvarez que empezó comprometiéndose a hacer el túmulo por 24.000 reales, y, en vista de la situación, rebajó hasta 9.000 (Blasco, 1992, 178).

(...) cuatro machones angulares de sección mixtilínea para sujetar el alzado y otros tantos cuerpos piramidales para las hachas de luz sobre los plintos, (...) como agregados escultóricos que enriquecían y adornaban la composición, redundando en su sentido fúnebre. (...) Ardemans alige-
ra literalmente la estructura hasta los huesos y presenta una máquina bien asentada en sus sólidos soportes, pero de una delicadeza proverbial (Blasco, 1992, 160).

En otra de las descripciones publicadas sobre el túmulo dedicado al infante, la investigadora Victoria Soto, al pormenorizar el programa de representaciones simbólicas y alegorías, lo define como parco, con la presencia de seis esculturas de bulto redondo (al margen de angelotes y leones), ubicadas en el primer cuerpo de la estructura: dos sentadas y en actitud llorosa, se encontraban a los lados de la tumba, contando en sus ropajes con flores de lis y castillos y leones, siendo sendas representaciones de Francia y España. Los otros cuatro personajes, también femeninos, se encontraban en las esquinas con medallones en las manos, los cuales circunscribían el epigrama latino que los identificaba: la Religión, la Fortaleza, la Obediencia y la Piedad. Sin decoración reseñable en el cuerpo superior, la bóveda presentaba un jeroglífico pintado a la manera estándar, con “una flor de lis en el centro que despedía sus rayos, a modo de sol, hacia una corona, un mundo, un delfín y un león” (1989b, 144-145).

Las honras y actos conmemorativos se sucederán por todo el territorio, valga como ejemplo la oración que, en la catedral de la ciudad de Sevilla, corrió a cargo de Don Francisco Lelio Levanto, escrita por Don Jerónimo Ortiz de Sandoval y Zúñiga.⁷

⁷ *Oracion funebre en las solemnissimas exequias que la muy noble, y muy leal ciudad de Sevilla celebrò (...), en los dias 18 y 19 de junio deste año de 1711 en la Santa Iglesia Metropolitana, y Patriarcal (...). Sevilla.*

Figs. 3 y 4. Túmulos del Delfin de Francia (1711). El primero: grabado de J.B. Ravanals, sobre dibujo de T. Ardemans, en J. de Cañizares, *España llorosa sobre la funesta pyra...* (Zapata, 1999, 255); el segundo: expuesto en la Capilla Real de Granada, medía 22,57 m. de altura sobre base cuadrada y 8,35 m. de lado. Biblioteca Universitaria de Granada (Cuesta, 2010, 84).

También en Salamanca dedicarán palabras al infante, lo cual abordará Cruz Rodríguez de la siguiente manera:

Padre del rey Felipe V, las honras que realizaron tanto el Cabildo como la Universidad, tras su muerte el 14 de abril de 1711, van a tener en común el hecho de que se mandó imitar lo realizado en las exequias de Mariana de Austria. Las programadas por la institución académica tuvieron lugar en la capilla de San Jerónimo el viernes 26 de junio, siendo el rector el encargado de decir la oración fúnebre (2011, 477).

No sólo contamos con las noticias que de España nos llegan de la muerte y actos en honor al Gran Delfín, sino que, con la muerte del Rey Luis XIV y sus correspondientes exequias, honras y túmulo en la Abadía de San Dionisio, se vive un extremo desasosiego en los territorios franceses, pues las numerosas muertes vinculadas a la Casa Real, iniciadas con la del Luis de Francia, dejan a Luis XV como heredero del extenso linaje (Choisy, 1760, 404-405).

El túmulo en honor a Luis de Francia y el pintor Fr. Muñis

Santiago de Chile, como ciudad perteneciente al imperio español, no fue ajena a la celebración de la muerte con honras y túmulos en honor a los monarcas españoles. Exceptuando las obras tratadas en el trabajo de Isabel Cruz (1998) sobre la ritualización de la muerte y el monumento conmemorativo erigido en Santiago el 18 de septiembre de 1819 para la independencia de Chile, abordado por Fernando Guzmán (2015, 207-219), hay que constatar que en el segmento cronológico que abarca desde el proceso colonizador iniciado por Pedro de Valdivia en el siglo XVI, hasta el nacimiento de la república, son muy escasas las obras de arte de factura propiamente chilena de las cuales conozcamos el nombre del artista. En este sentido, el hallazgo realizado en el Archivo Nacional Histórico en torno a la autoría de las pinturas que decoraban el túmulo por la muerte del Delfín de Francia, nos permite asociar un nombre a una obra y abrir una nueva vía de investigación que se centre en la producción artística propiamente chilena. Por desgracia, la obra de arte que nos ocupa no ha llegado a nuestros días, lo que hace que las fuentes primarias consultadas sean nuestro único medio de información.

El documento en el que se detallan los gastos de la construcción, titulado *Acuerdo sobre el gasto del funeral del Señor Delfín de Francia*, pertenece a las fuentes derivadas de la Junta de Real Hacienda. La reunión⁸, llevada a cabo el 30 de octubre de 1713, tenía por tema

⁸ Según la fuente consultada, los componentes de este grupo son: "(...) los señores Ju^o. Andres de Ustaris Cau^o. del orden de Santiago del Conssejo de su magestad Governador y Capitan que de este Reino de chile y pressidente de su Real Audiencia y los señores licenciado Don Ygnacio Antonio del Castillo, Doctor Don Francisco Sanches de Barreda y Bera, licenciado Don Ignacio Gallegos y Licenciado Don Julio del Corral Calvo de la Torre del consejo de su Magestad oydores y alcaldes de corte de esta Real Audiencia y el licenciado Don Baltasar Joseph de Lerma y Salamanca del Consejo de su Magestad y su fiscal de dicha Real Audiencia y los Capitanes Don Joseph Ventura de Morales y Don Francisco de Madariaga Contt[ador] y thessorero ofis^s. R^s. de esta ciudad y su obispado (...)." Archivo Nacional Histórico (A.H.N.), Junta de Real Hacienda, Santiago de Chile, 30-X-1713, vol. 10, 01/04, 16r-17v.

el análisis de los gastos de la ceremonia que tuvo lugar el 26 y 27 de agosto de 1712. La cuenta de lo gastado se detalla a continuación:

Por nueve quintales y beynte y sinco libras de sera en dicha arqueta costaron a ciento y beynte pesos quintal. Por labrar la dicha cera cinquenta y ciete pesos y sinco reales. Por beynte y sinco pesos de pavilo a quatro reales a un peon que asistio a labrar dicha cera. Por reducir los cavos de achas y belas que sobraron a marqueta costo. Quedaron de los cabos de achas y belas reducido a marqueta sinco quintales veynte y sinco pesos a nobenta y seis pesos que ymportan qual ymportan quinientos y sinco pesos. Y rrevasados de los un mil ciento y noventa y dos pesos y sinco reales quedan seiscientos ochenta y ciete pesos y sinco reales gastados en la cera. Por madera carpinteros lienso y pintura del tumulo armarlo y desarmarlo costo segun dio la quenta el procurador qual de la ciudad seiscientos y dies y nueve pesos tres reales. Se pagaron al Padre Muñis de San Francisco por las pinturas que hizo cinquenta. Se dieron a la [mucica] cinquenta pesos. Se dieron a Padre fray Rodrigo Berdugo por el sermon cinquenta pesos. Por manera que importa dicho gasto mill quatrocientos cnquenta y ciete pesos como consta por menor y se pide se de libramiento en la valanssa de dicha cantidad Santiago y octubre de dies y seis de mill setecientos y trese años = Gregorio de Gaviria.

De esta cita se desprenden varios detalles a tener en cuenta. El más importante, la autoría de las pinturas que adornaban el túmulo del príncipe, mencionando al padre franciscano Muñis como autor de las mismas y que cobró cinquenta pesos por su trabajo. No sólo contamos con su identificación, sino con el salario que percibió, lo cual nos da cierta idea de la situación de los artistas en la Capitanía. A los músicos que acompañaron al catafalco del difunto y que pusieron la nota musical al acto se les pagó otros cinquenta pesos. A los carpinteros que se encargaron de la construcción de bastidores, soportes, almas, pintura y su armado y desarmado, se les dieron seiscientos diecinueve pesos y tres reales. El sermón declamado por el sacerdote Rodrigo Berdugo le supuso un pago de cinquenta pesos. El resto del dinero fue destinado a la adquisición y labrado de la cera y los hachones.

Finalmente, el señor fiscal aprobó el gasto desembolsado en el catafalco construido y acuerda darle libramiento a dicha cantidad para efectuar el pago.

El desarmado del túmulo del Delfín de Francia para su reutilización, tal como ya comentamos, supuso una disputa entre el Ayuntamiento y el Obispo Luis Francisco Romero, el deán y el Cabildo Eclesiástico.

La gran cantidad de actos programados y su alternancia traía consigo numerosos inconvenientes. En el caso que nos ocupa, la erección del túmulo el 26 y 27 de agosto de 1712 (viernes y sábado), coincidió con la festividad de San Agustín (domingo), lo cual impedía el desarmado de la máquina mortuoria con seguridad para las piezas que lo constituían y en un tiempo razonable. El problema radicaba en la celebración del día de Santa Rosa, Patrona de las Indias, el lunes. En nombre del Ayuntamiento, el Procurador General del reino solicitó al Cabildo Eclesiástico mover la festividad de la santa al domingo siguiente para extraer intactas las partes del túmulo, pero el Cabildo y el deán, con el beneplácito del Obispo, ordenaron a los carpinteros desarmarlo, aun padeciendo daños irreparables (Cruz de Amenábar, 1988, 205).

En este litigio que ocupa numerosas páginas, queda patente el carácter efímero de este tipo de estructuras, lo que, unido al desarmado agresivo del que fue objeto, ha impedido su llegada a nuestros días, aunque por esta cita sabemos que fue una obra que supuso un costo importante (mil cuatrocientos cincuenta y siete pesos en total) y de gran magnitud.⁹ Afortunadamente, su reflejo en las fuentes documentales y de archivo, permiten seguir construyendo la historia del patrimonio colonial chileno

Conclusiones

Al tratarse de obras multidimensionales que aúnan valores artísticos, filológicos y teológicos, pueden ser abordados por diferentes especialistas que enriquecen los estudios sobre las ceremonias y aparatos mortuorios. En el caso que nos ocupa, las defunciones de la nobleza y su celebración permiten establecer puentes entre todos los territorios hispanos que conformaban el imperio y cuyo hermanamiento se personificaba en la figura del rey, el cual busca implementar los conceptos de permanencia y pertenencia: permanecer en el tiempo y en el recuerdo de sus súbditos, y que estos no contradigan su supeditación a un entramado social, cultural y político encabezado por el monarca.

La estratificación de los trabajos que giraban en torno a este tipo de ceremonias, el sometimiento del diseño de estos entramados a concurso público o la puesta en valor de una nueva tipología de construcción mortuoria más austera basada en el diseño de Ardemans, son algunas de las características propias de los catafalcos y túmulos construidos en época borbónica.

⁹ Archivo Histórico de la Catedral (A.H.C.), Libro de Acuerdos, Santiago de Chile, 24-I-1713, vol. 1, 192v.

El hallazgo y análisis de la documentación sobre el túmulo en honor al Delfín de Francia erigido en Santiago de Chile, resulta de una importancia sin precedentes, ofreciendo los datos más relevantes y significativos. La aparición del nombre del pintor y su salario, supone una aportación para el estudio del patrimonio colonial chileno y la realización de obras de arte en la Capitanía General durante la Edad Moderna.

De lo expuesto se deduce la necesidad de reescribir ciertos aspectos de la historia del arte colonial en Chile, tomando como base la revisión de archivo y fuentes primarias como metodología fundamental. Ya sea mediante este tipo de hallazgos, el análisis de los testamentos o de los libros de cuentas y fábricas parroquiales, entre otros, podremos sumar descubrimientos que permitan armar, como si se tratara de un puzzle y con los datos ofrecidos por las investigadoras y los investigadores que nos han precedido, un panorama más completo de la producción artística chilena en los siglos XVI, XVII y XVIII.

Obras citadas

- Arce, Javier. *Funus imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*. Madrid: Alianza, 1988.
- Barrera y Leirado, Cayetano Alberto de la. *Catálogo bibliográfico y biográfico del teatro antiguo español. Desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII*. Londres: Tamesis Books limited, 1860.
- Baz Sánchez, Sara Gabriela. "Reales exequias. Argumentos retóricos para entender la precedencia." *La Monarquía Hispánica en el Arte*. Ciudad de México: Museo Nacional de Arte, 2015: 175-185.
- Bazarte, Alicia y Maldivo, Elsa. "Los túmulos funerarios y su función social en Nueva España. La cera, uno de sus elementos básicos." *Espacios de mestizaje cultural. III Anuario Conmemorativo del V Centenario de la Llegada de España a América*. Ed. Guadalupe Ríos de la Torre. Ciudad de México: Universidad Autónoma Metropolitana Unidad Azcapotzalco, División de Ciencias Sociales y Humanidades, 1995: 65-88.
- Blasco Esquivias, Beatriz. "Túmulos de Teodoro Ardemans durante el reinado de Felipe V." *Cuadernos de arte e iconografía*, 5/9 (1992): 157-180.
- Bonet Correa, Antonio. "La fiesta barroca como práctica del poder." *El arte efímero en el mundo hispánico*. Ciudad de México: Instituto

- de Investigaciones Estéticas, Universidad Nacional Autónoma de México, 1983: 43-84.
- Cañizares y Suárez, José de. *España llorosa sobre la funesta Pyra, el agosto Mausoleo y Regio Túmulo que a las sacras, ilustres, generosas cenizas de su serenísimo padre Luis de Borbon, delphin de Francia (...)*. Madrid: 1711.
- Cruz de Amenábar, Isabel. *La Muerte. Transfiguración de la Vida*. Santiago de Chile: Pontificia Universidad Católica de Chile, 1988.
- Cruz Rodríguez, Javier. *Salamanca histórica-cultural en la transición del siglo XVI al XVIII: música y otros elementos en la visita que realizó Felipe II en el año 1600*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2011.
- Cuesta García de Leonardo, María Josefa. "Del túmulo de Carlos II al túmulo de Delfín de Francia: tránsito en imágenes por la Guerra de Sucesión en Granada." *Imago. Revista de Emblemática y Cultura Visual*, 2 (2010): 79-94.
- Choisy, François Timoléon. *Historia General de la Iglesia desde su fundacion hasta este presente siglo* (tomo XV). Madrid: Imprenta de Antonio Pérez de Soto, 1760.
- Esteban Lorente, Juan Francisco. "El influjo de la emblemática en el arte aragonés." *Emblemata aurea: la emblemática en el arte y la literatura del Siglo de Oro*. Ed. Rafael Zafra Molina y José Javier Azanza López. España: Akal, 2000: 143-162.
- Guzmán Schiappacasse, Fernando. "El pensamiento de Juan de Egaña y el monumento erigido para celebrar el 18 de septiembre de 1819." *Revista Atenea*, 511 (2015): 207-219.
- Mora, Agustín de. *El Sol eclipsado antes de llegar al zenid. Real pyra que encendió à la apagada luz del Rey N. S. D. Carlos II*. México: Iuan Ioseph de Guillena Carrasco editor, 1701.
- Ortiz de Sandoval y Zúñiga, Jerónimo. *Oracion funebre en las solemnissimas exequias que la muy noble, y muy leal ciudad de Sevilla celebrò (...), en los dias 18 y 19 de junio deste año de 1711 en la Santa Iglesia Metropolitana, y Patriarcal (...)*. Sevilla: 1711.
- Sebastián, Santiago. *El Barroco Iberoamericano. Mensaje iconográfico*. Madrid: Encuentro, 2007.
- Soto Caba, Victoria. "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños durante el reinado de Felipe V." *Espacio, tiempo y Forma, Serie VII, Historia del arte*, 2 (1989a): 169-196.
- . "Alegoría y programas iconográficos en los túmulos cortesanos de los primeros borbones." *Cuadernos de arte e iconografía*, 2/4 (1989b): 142-148.

- Torrijos, Fernando. "Sobre el uso estético del espacio. En José Fernández Arenas." *Arte efímero y espacio estético*. Barcelona: Anthropos, 1988: 17-80.
- Varela, Javier. *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la monarquía española, 1500-1885*. Madrid: Turner, 1990.
- Ximena, Pedro. *Reales exequias por el señor Don Carlos III, rey de las Españas y Américas (...)*. Managua: Banco Central de Nicaragua, 1974.
- Zapata Hernández de la Hoz, Teresa. "El catafalco para las exequias reales de Carlos II." *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, 11 (1999): 251-262.

